

Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

Zagreb

Ivan Rimac

OSNOVNE PSIHOLOGIJSKE ODREDNICE
FORMIRANJA POLITIČKIH PREFERENCIJA

Doktorska disertacija

Zagreb, 23. ožujak 1999.

SADRŽAJ

UVOD	4
Čikaška škola.....	6
Psihologijski pristup - psihologija stavova.....	7
Istraživanje antidemokratskih ponašanja – autoritarna ličnost	10
Eysenckov hijerarhijski model strukture stavova.....	15
Teorija dogmatizma M. Rokeacha	22
H. McClosky i politički konzervativizam	30
Socijalni i ekonomski konzervativizam S.M. Lipseta.....	31
Kerlingerova postavka kriterijskih referenata	33
Odnos konzervativizma i autoritarnosti	33
Teorija psihološkog konzervativizma G. D. Wilsona	34
Teorija vrijednosti M. Rokeacha	39
Operacionalizacija mjerenja vrijednosti.....	43
Model političke ideologije M. Rokeacha	48
Politološki pristup	52
Minimalistički model ideologijske konzistentnosti masa P. Conversea	53
Politička psihologija kao odgovor na minimalistički koncept	56
Model pluralizma vrijednosti u ideologijskom rezoniranju P. Tetlocka	58
Asocijacionistička hipoteza Carmines-a i Stimson-a	59
Društvena uvjetovanost vrijednosti – sociologijski pristup	60
Teorija sociokulturnog razvoja R. Ingleharta.....	63
Domaća istraživanja determinanti političkog ponašanja.....	68

Istraživanja 1990. i nakon 1990.	70
TEORIJSKO POLAZIŠTE, CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA	76
METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	83
TERMINI PROVOĐENJA ISTRAŽIVANJA I ISPITANICI.....	83
Uzorci ispitanika	84
Način ponderiranja ispitanika u uzorku	86
NAČIN PRIKUPLJANJA PODATAKA.....	87
MJERNI INSTRUMENTI I VARIJABLE	88
Mjerenje situacijskih determinanti političih opredjeljenja.....	88
Kognitivne karakteristike ispitanika.....	91
Mjerenje strukture političkih stavova.....	92
Mjerenje izbornog opredjeljenja glasača.....	95
METODE OBRADE PODATAKA.....	100
REZULTATI I DISKUSIJA	104
POSTOJI LI IDEOLOGIJSKA STRUKTURA?	104
STABILNOST STRUKTURE STAVOVA – Metrijski pristup	106
Uzorak kao metrijski problem.....	106
Faktorska analiza kao determinanta zaključaka o konzistentnosti ispitanika	111
Promjenjivost ideologijske strukture i problem nekonzistentnosti	113
Ideologija kao dominantna vrijednosna orijentacija socijalne grupe	115
STRUKTURA POLITIČKIH STAVOVA KAO DOKAZ KONZISTENCIJE	116
Analiza faktorske strukture	127
POLITIČKI PROBLEMI KAO INDIKATORI SOCIO-KULTURNOG RAZVOJA	146

Istaknutost političke problematike i stranačka opredjeljenja	160
ZAKLJUČAK	172
REFERENCE	174
PRILOZI.....	188

UVOD

Politika se vrlo često definira kao znanost o vladanju (upravljanju), ali postoje i mnoge druge definicije ove djelatnosti. Tako R. E. Goodin i H. Klingemann u određenju predmeta političke znanosti karakteriziraju politiku kao 'ograničeno korištenje socijalne moći', pa konzekventno tomu proučavanje politike predstavlja 'studij prirode i izvora ovih ograničenja i tehnika za korištenje socijalne moći unutar tih ograničenja' (Goodin, R. E., Klingemann, H., 1996. str 7). Autori naglašavaju distinkciju socijalne moći u smislu vlasti ljudi nad drugim ljudima kao bitnu odrednicu politike. Pa iako politika predstavlja jednu od najstarijih socijalnih aktivnosti ljudi, znanstveno proučavanje ponašanja ljudi u političkim aktivnostima počinje vrlo kasno u razvoju društvenih znanosti. Predempirijska era trajala je sve do dvadesetih godina XX. stoljeća, do kada su različiti mislioci i vladari definirali svoje doktrine vladanja i analizirali povijesne činjenice kao jedinu osnovicu za donošenje zaključaka o prirodi političkih procesa i političkog ponašanja ljudi. Pri tome su kao glavni kriteriji analize povijesnih formacija postavljeni kriteriji efikasnosti vlasti, mjereni kroz nivo blagostanja pojedine državne tvorevine i kriteriji povijesne opstojnosti. Proučavanje političkog ponašanja svodilo se na opise povijesnih postupaka pojedinih vladara ili socijalnih gibanja. Stoga je posve razumljivo da je proučavanje politike bilo neodvojivo od filozofije, povijesti i prava kao osnovnih nauka iz kojih je crpljena metodologija analize činjenica. Pa iako su spoznaje zasnovane na takvim metodologijskim premisama, nakon radova europskih filozofa i socijalnih mislilaca 19. stoljeća, kao što su Comte, Mill, Tocqueville, Marx, Spencer, Weber, Durkheim, Pareto, Michels, Mosca, Ostrogorski, Bryce i mnogih drugih, sve više dobivale na spoznajnoj vrijednosti, objektivnosti i činjeničnoj utemeljenosti, te činile teorijsku okosnicu osamostaljivanja društvenih znanosti iz okrilja filozofije, tek je interdisciplinarni istraživački pristup, uz snažnu potporu novorazvijenih kvantitativnih metoda mjerenja te organiziranu potporu empirijskim istraživanjima navijestio da je moguće istraživačnim postupcima proširivati osnovne spoznaje o političkim procesima i o ulozi pojedinca i njegovih doživljavanja u tim procesima.

Filozofijske spoznaje i doktrine iz prošlosti nisu time zauvijek napuštene, isto kao ni posebni pristupi dodirnih znanstvenih disciplina. Filozofijske spoznaje o društvu te

tumačenja socijalnog određenja čovjeka, nisu zaboravljena kao teorijska okosnica promišljanja i tumačenja unutar proučavanja političkog ponašanja. Više od tog, sve povijesne misli i analize od Platona i Aristotela, preko Tome Akvinskog, Machiavellia, Hobbesa, Moora, Montesquieua, Kanta, Hegela i Marxa već su odavno bile ugrađene u institucije države i uprave, kao i u političku terminologiju, retoriku i programska opredjeljenja političara i stranaka. I ma kako te spoznaje odražavale predrasude i stavove autora ograničene okolnostima doba u kojem su nastale, one su kroz političku praksu i prije no što su mogle biti demantirane empirijskim istraživačkim spoznajama već postale ideje vodilje oko kojih se organizira politički život, vode polemička sučeljavanja i sukladno kojima se provode političke odluke. Današnja istraživanja, isto kao i istraživanja na početku stoljeća ne mogu, ili možda mogu na štetu vlastitih spoznajnih rezultata, ignorirati osnovne odrednice tog socijalnog konteksta unutar kojeg proučavani pojednici djeluju, i kojim su opterećeni kako odgojem, tako i svakim elementom svoje kulturne i povijesne društvene okoline.

Kao početak modernog razdoblja istraživanja političkog ponašanja politolozi najčešće uzimaju 1944. godinu kada su P. Lazarsfeld i suradnici (Lazarsfeld, P.F., Berselson, B., Gaudet, H. 1944.) s Bureau of Applied Social Research at Columbia University objavili prvu znanstvenu studiju američkih izbora, održanih 1940., primarno usmjerenu na analizu individualnog ponašanja glasača. No do tog trenutka mnogo je uvjeta moralo biti ispunjeno da bi počelo znanstveno istraživanje političkog ponašanja. Sve tri znanosti čije spoznaje i metode participiraju u istraživanju političkog ponašanja (politička znanost, sociologija i psihologija) do tog trenutka već su prošle razdoblje teorijskog utemeljenja, predmetnog određenja i prve primjene objektivne metodologije u prikupljanju empirijskih podataka. Pa premda sve tri različitih teorijskih polazišta, ipak sve kao izuzetno razdoblje za početak empirijskih istraživanja označavaju razdoblje između dva svjetska rata, kada je u Chicagu pokrenut prvi organizirani program empirijskih istraživanja, koji je stavio naglasak na psihologijsku i sociologijsku interpretaciju politike i demonstrirao vrijednost kvantifikacije u empirijskim istraživanjima društvenih fenomena.

Od triju novih društvenih znanosti psihologija se najlakše otrgnula od filozofijskih korijena iz kojih je ponikla. Zasnivanjem na biologijskim odrednicama psihičkog i ponašajnog, psihologija je po uzoru na prirodne znanosti razvijala metodologiju empirijskih istraživanja, a udarom behaviourizma na zaostale spekulativne elemente i

potpuno prekinula 'pupčanu vrpču' koja ju je vezivala za filozofiju. Već je psihologija s početka 20. stoljeća mogla u potpunosti ignorirati koncepcije o prirodi čovjeka kao što su npr. Hobbes-ov 'homo homini lupus'. Oslobođena opterećenja povijesno nagomilanih doktrina o prirodi čovjeka i psihičkog, ali i teorijskih premisa za istraživanje složenijih socijalnih aspekata ponašanja, psihologija prva uvodi kvantifikaciju u empirijska istraživanja. Stoga je u početnoj suradnji psihologije, sociologije i politologije, psihologija u zajednički prostor proučavanja političkog ponašanja unijela metode mjerenja i nametnula pristup u kojem je pojedinac temeljna jedinica analize, dok su sociologija i politologija donijele socijalne teorije predmeta mjerenja. Unutar takvih odnosa, psihologija konstituirala socijalnu psihologiju koja se bavi socijalnim aspektima ponašanja pojedinaca, a sociologija i politologija redefinišu svoje predmete mjerenja kako bi mogle primijeniti metodologiju usmjerenu na pojedinca preuzetu iz psihologije.

Čikaška škola

Začetak tzv. škole socijalnih znanosti na *University of Chicago* vezuje se za znanstveni, edukativni i organizacijski rad C. E. Merriama. Nakon karijere političara Merriam objavljuje knjigu *New Aspects of Politics* (Merriam, C.E. 1925.) u kojoj objavljuje programska načela i posvećuje se organizaciji Odjeljenja za socijalna istraživanja čikaškog sveučilišta. Pokretanjem niza istraživačkih programa, koje su vodili Merriamovi učenici, nastaje poseban pragmatični pristup istraživanjima u socijalnim znanostima kasnije imenovan kao Čikaška škola (*Chicago school*). Prvi istraživački program vodio je Harold Gosnell, koji je zajedno s Merriamom proveo prvo istraživanje stavova prema kandidatima u glasanju na izborima za gradonačelnika Chicaga 1923. godine (Merriam, C.E., Gosnell, H.F. 1924.). Istraživanje na šest tisuća ispitanika provedeno je primjenom 'probabilističkog uzorkovanja' i provedeno je postupkom kvotne kontrole zastupljenost pojedinih demografskih grupa populacije Chicaga.¹ Istraživanje su proveli studenti Gosnella i Merriama, nakon posebno provedene edukacije za prikupljanje podataka. Gosnellu se

¹ Za kvotni pristup uzorkovanju smatralo se da predstavlja najbolji pristup uzorkovanju velikih populacijskih domena sve do neuspjeha u prognozama pobjednika predsjedničkih izbora 1948. godine (*Truman-Dewey failure*).

pripisuje i prva primjena eksperimentalnih tehnika u političkim istraživanjima (Gosnell, H.F. 1927.). Od Merriama i Gosnella počinju i istraživanja poželjnih karakteristika političkih kandidata (Merriam, C.E., Gosnell, H.F. 1929.)

Za razliku od Gosnella, koji se bavi analizom politike, Harold Lasswell primarno iskazuje interes za političku psihologiju. Između 1927. i 1939. Lasswell objavljuje šest knjiga u kojima analizira psihičke aspekte politike. Prva, *Propaganda Technique in World War* (Lasswell, H.D. 1927.) predstavlja studiju političke komunikacije i zajedno s bibliografijom objavljenom 1935. (Lasswell, H.D., Casey, R.D., Smith, B.L. 1935.), u kojoj autor promovira novije radove iz područja komunikacija, propagande i javnog nastupanja (*public relations*) čini okosnicu razvoja analize propagandnih poruka. Analiza slučaja osnovica je pristupa 'dubinske psihologije politike' kojom Lasswell analizira povijesne političke ličnosti (Lasswell, H.D. 1930.). *World Politics and Personal Insecurity* (Lasswell, H.D. 1935.) sastoji se od spekulacija o psihološkim osnovama ponašanja i aspektima individualnog političkog ponašanja, različitih političkih režima i političkih procesa, dok u *Politics: Who Gets What, When, and How* iznosi svoju političku teoriju po kojoj se političke elite nadmeću za takve vrijednosti kao što su: 'zarada, poštovanje i sigurnost' (Lasswell, H.D. 1936.). Napokon 1939. objavljuje istraživanje utjecaja velike ekonomske krize na političke pokrete među nezaposlenima u Chicagu, iznoseći primjere utjecaja makro i mikro čimbenika na nivou grada, nacije i na internacionalnom planu (Lasswell, H.D., Blumenstock, D. 1939.).

Merriam objavljuje kao urednik i zbornik radova o političkoj socijalizaciji i kulturi, te o javnom obrazovanju (Merriam, C.E. 1931.), dok Quincy Wright (1942.) testira kvantitativnim metodama sociološke i psihološke hipoteze o uzrocima II. svjetskog rata (Wright, Q. 1942.).

Psihologijski pristup - psihologija stavova

Nekako u isto vrijeme, na tragu McDougallove psihologije sentimentata (McDougall, W. 1908.) na istom sveučilištu, pionir mjerenja stavova L.L. Thurstone razvija osnovne postavke za konstrukciju skala stavova. Postavke slične psihofizikalnim, po kojima ljestvica za mjerenje stavova treba imati ekvidistantne jedinice koje će odražavati različite intenzitete stava, Thurstone je uporabio za konstrukciju skala za mjerenje različitih političkih i društvenih stavova (Thurstone, L.L. 1928., Thurstone,

L.L. 1929.). Za razliku od McDougalla čiji koncept sentimenata definiranih kao 'organizirani sustav emocionalnih dispozicija usmjerenih na ideju o nekom objektu', iako naglašeno zasnovan na učenju i razvoju na iskustvu, počiva na doktrini instinkata, Thurstone koncepciju stavova primarno određuje operacionalno. McDougallova definicija sentimenata, kao i opis tri glavne komponente: konativne, afektivne i kognitivne, te dinamičkog određenja u smislu izvjesne determinacije ponašanja, zasnovanosti na iskustvu, a ne na biološkoj konstituciji pojedinca, te organiziranosti u strukture višeg reda poslužila je u velikoj mjeri Thurstoneu kao određenje stavova i vodilja u istraživanju. Tako npr. Eysenck (Eysenck, H.J. 1954.) u svom pregledu psihologije politike u velikoj mjeri izjednačava pojam sentimenata, stavova i kompleksa, kao tri termina koja se u osnovi odnose na iste psihičke strukture, a razlikuju se primarno po izvorišnim doktrinama iz kojih dolaze. Dominacija termina stav primarno je posljedica vezivanja za Thurstoneovu ideju i realizaciju načina mjerenja. Stoga se, u nedostatku dobre definicije stava od strane Thurstonea, kao definicija stava češće koristi ona koju je nešto kasnije dao Allport (Allport, G.W. 1935.) prema kojoj je stav opisan kao mentalno i neuralno stanje pripravnosti organizirano kroz iskustvo, koje usmjeruje i utječe na reakcije pojedinca prema svim objektima i situacijama s kojima je povezan.

Thurstone je i začetnik empirijske analize organiziranosti socijalnih stavova² u generalnije strukture najčešće imenovane kao ideologija. Faktorskom analizom utvrđuje dva osnovna faktora političkih stavova 'radikalizam-konzervativizam' i 'nacionalizam-internacionalizam' (Thurstone, L.L., Chave, E.J. 1929.). Radikalizam je karakteriziran većom slobodom u stavovima i napuštanjem tumačenja karakterističnih za crkvene dogme (npr. pristajanje uz teoriju evolucije, zalaganje za kontrolu rađanja, zalaganje za lakši raskid braka, zalaganje za 'komunističke' ideje), dok konzervativizam predstavlja opozitni pol dimenzije i karakteriziran je pozitivnim

² Termin 'socijalni stavovi' eufemizam je svojstven psihologiji i najvjerojatnije je odraz želje da se istraživanje političkih stavova prikaže objektivnim i vrijednosno neutralnim. Socijalni stavovi obuhvaćaju stavove prema problemima društvenih odnosa tipičnih za određenja političkog ideološkog pozicioniranja i djelovanja. Ovakvo određenje predmeta mjerenja u velikoj je mjeri isključilo potrebu za propitivanjem uloge društvenih odnosa unutar kojih se politički stavovi formiraju i stvorilo privid replikabilnosti istraživanja u vremenski i društveno različitim situacijama.

stavovima prema crkvi, zalaganjem za zabranu radne aktivnosti nedjeljom i nekritičkim podržavanjem vlastite zemlje, etnocentrizmom prema Thurstoneovom imenovanju.

Thurstone unutar svojih istraživanja radi na unapređenju postupka faktorske analize uvođenjem matrične algebre i posebno definiranjem kriterija jednostavne strukture (Thurstone, L.L. 1947.), koji će tek mnogo godina kasnije, nakon matematičke realizacije njegovih ideja, omogućiti usporedivost analitičkih rezultata iz različitih istraživanja.

Nekoliko godina kasnije Carlson, u replikaciji Thurstonovog rada, primjenjuje skale stavova prema bogu, kontroli rađanja, komunizmu, pacifizmu, prohibiciji, te test intelekta i utvrđuje postojanje tri faktora: 'radikalizam-konzervativizam', 'religioznost' i inteligenciju. Premda inteligencija ne pripada domeni socijalnih stavova, autor je zadržava zbog koreliranosti s dimenzijom 'radikalno-konzervativno' (Carlson, M.B. 1934.). Ispitivanje relacija struktura stavova prema drugim psihologijskim konstruktima, posebice iz područja psihologije ličnosti, ostat će i ubuduće trajna odrednica psihologijskih istraživanja stavova. Time će se u istraživanjima konstantno obnavljati klasifikacijski problem koji će empirijski usmjereni istraživači vrlo teško razrješavati.

U istraživanju iz 1939. Ferguson pokušava razriješiti dilemu o dimenzionalnosti društvenih stavova (Ferguson, L.W. 1939.). Ponavljajući postupak konstrukcije skala, koristeći istovjetan postupak konstrukcije kao i Thurstone, Ferguson koristi skalu stavova prema evoluciji, kontroli rađanja, bogu, smrtnoj kazni, načinu kažnjavanja kriminalaca, ratu, cenzuri, komunizmu, zakonima i patriotizmu. Primjenom na različitim grupama studenata te analizom rezultata postupkom faktorske analize dolazi do zaključka o postojanju dva statistički značajna faktora: 'humanitarizma' i 'religioznosti', te o nedovoljno potkrepljenoj činjenici o postojanju faktora 'nacionalizma'. Faktor 'humanitarizma' određen je kao izvor varijabiliteta u skalama stavova prema ratu, smrtnoj kazni i prema kažnjavanju kriminalaca, dok je faktor 'religioznosti' mjeran stavovima prema postojanju boga, stavovima prema teoriji evolucije i stavovima prema kontroli rađanja. Ferguson je pri analizi rezultata faktorskom analizom upotrebio postupke grafičke rotacije faktorskih osi i stoga postigao faktorsku soluciju koja bolje udovoljava kriterijima jednostavne strukture.

Trend traženja univerzalnog seta političkih stavova kojim bi se bez ostatka mogao objasniti varijabilitet društvenog i političkog ponašanja, nastavljen je i nakon drugog svjetskog rata, ali je usmjeren u nešto drugačijem pravcu.

Istraživanje antidemokratskih ponašanja – autoritarna ličnost

Velik broj socijalnih mislilaca koji se u bijegu od nacizma preselio u Sjedinjene Američke Države potaknuo je istraživanja koja su za cilj imala objašnjenje pojave totalitarizma te istraživanje uzroka nestabilnosti političke demokracije. Najvećeg odjeka imala su istraživanja provedena od 1944. do 1949. u Kaliforniji u kojima su Adorno i drugi nastojali istražiti pojavu političkog totalitarizma, predrasuda i rasne diskriminacije (Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. 1950.). Kombinirajući projektivne tehnike, skale stavova i dubinske intervjuje istraživači su nastojali rasvijetliti psihološku pozadinu fašističkih stavova. Polazeći od mjerenja stavova antisemitizma, etnocentrizma i političko-ekonomskog konzervativizma autori nastoje dokazati da je u osnovi svih ponašanja opterećenih predrasudama sindrom koji nazivaju autoritarna ličnost, tj. specifična organiziranost političkih, socijalnih i ekonomskih uvjerenja pojedinca koje čine koherentnu cjelinu i kao takva predstavlja odraz dubokog usmjerenja njegove ličnosti. U nastojanju da zahvate takva dubinska usmjerenja osoba sklonih predrasudama razvijaju F-skalu koja ima za cilj identifikaciju onih pojedinaca čija je struktura ličnosti takva da su posebno prijemčljivi na antidemokratsku propagandu. Te fašističke i prefašističke sklonosti osnovica su i definicije autoritarne ličnosti, a karakterizira ih više psihičkih karakteristika:

- konvencionalizam - rigidno prihvaćanje konvencionalnih vrijednosti;
- prenaplašena zabrinutost za seksualne kontakte među pojedincima;
- autoritarna agresivnost - tendencija osuđivanja, odbacivanja i kažnjavanja osoba koje ne prihvaćaju društvene konvencije;
- submisivnost - nekritičko podvrgavanje moralnim autoritetima i njihovim načelima;

- moć i snaga - usmjerenost na interpretaciju socijalnih odnosa u kategorijama dominacija-podređenost, snažno-slabo, vođa-sljedbenik, te sklonost poistovjećivanju s osobama koje su nosioci moći;
- destruktivnost i cinizam - opće neprijateljstvo i prezir prema ljudima;
- antiintracepcija - averzija prema senzualnosti, imaginativnosti i estetičnosti, te izrazita usmjerenost na fizičke i materijalne aspekte života;
- praznovjerje i stereotipnost - vjerovanje u mističnu i sudbinsku determiniranost života pojedinca i sklonost mišljenju u rigidnim kategorijama;
- projektivnost - sklonost da se vlastita afektivna stanja projeciraju u vanjsku okolinu, pogotovo ako se radi o osjećajima ugroženosti.

Iako u sadržajnom smislu ovaj popis ne sadrži pojmove iste razine generalnosti, to nije zasmetalo autorima da na osnovi njega operacionaliziraju mjerenja autoritarnosti u vidu F-skale. Nakon niza poboljšanja F-skala se na kraju sastojala od 38 čestica koje su u nejednakom opsegu pokrivala osnovne karakteristike autoritarnosti.

Adorno i suradnici pripadali su psihoanalitičkoj školi pa je i tumačenje fenomena autoritarnosti smješteno unutar psihoanalitičkih shvaćanja. Prema njihovom opisu autoritarnost je posljedica obrane slabog ega od jakog super-ega, što se manifestira kroz kruto prihvaćanje autoriteta i konvencionalnih vrijednosti. Neprijateljstvo koje se rađa prema roditeljima, koji nameću pravila ponašanja, prenosi se mehanizmom premještanja na manjinske skupine i sve pojedince koji se ne pridržavaju ustaljenih regula. Slabom egu pripisuje se nepotpuna kontrola ponašanja i nevoljko prihvaćanje odgovornosti za vlastite osjećaje i postupke pa se stoga osoba u ponašanju ne rukovodi vlastitim emocijama već se kruto drži konvencionalnih pravila ponašanja. Zbog nesvjesnog prikrivanja agresivnosti ovakve osobe projeciraju svoju agresiju i seksualne porive na osobe u svojoj okolini.

Kako je sukob s osobom koja nameće moralne standarde ponašanja, tj. ocem osnovica razvoja autoritarne ličnosti, prema konceptu autoritarnosti, radi se o nerazriješenom Edipovom kompleksu, što rezultira pojačanim interesom za seks i neprijateljstvom prema osobama koje krše seksualne moralne zabrane.

Psihoanalitičko tumačenje determinira domenu istraživanja mogućih uzroka nastanka autoritarne ličnosti na obiteljske odnose i odgojne postupke roditelja. Frenkel-Brunswik u svojoj analizi stavova djece zaključuje da je veći dio strukture ličnosti djeteta moguće povezati sa situacijom u obitelji. Kako autorica navodi, obiteljski odnosi u domovima u kojima djeca formiraju predrasude najčešće su zasnovani na ulogama u kojima se traži ispunjavanje zahtjeva i podređivanje autoritetu. Izvršavanje obveza je osnovica za dobre odnose u takvim obiteljima, a ne emocije. Vidljivo je naglašavanje stereotipiziranih ponašanja i rigidno poštovanje konvencionalnih i strogih pravila (Frenkel-Brunswik, E. 1948.). Prema mišljenju, Frenkel-Brunswik ponašanje djeteta vrednovano je primarno na osnovi potreba roditelja, a ne djeteta. To kod djeteta dovodi do odbijanja svakog ponašanja koje nije sukladno s modelom koji nameću roditelji, te stoga samostalna emocionalna procjena ponašanja biva separirana od ostatka ličnosti što narušava njenu cjelovitost. Autorica referira da autoritarni ustroj obiteljskih odnosa iskazuje izraziti manjak spontanih emocija među članovima, koji se nadoknađuje odnosima dužnosti i obveza. Stoga se djeca samo površinski identificiraju s roditeljima, a u osnovi je odnos djece prema roditeljima ambivalentan i skriva veliku dozu latentne agresivnosti. Slične rezultate dobili su i Harris, Gough i Martin u mnogo složenijem istraživanju u kojem su uspoređivali stavove o odgoju djece kod roditelja čija djeca pokazuju izrazito visok i roditelja čija djeca pokazuju izrazito nizak stupanj etnocentričkih predrasuda (Harris, D.B., Gough, H.C., Martin, W.E. 1950.). Majke djece s izraženijim predrasudama češće su se slagale tvrdnjama da djetetu nikad ne bi trebalo dopustiti da protuslovi roditeljima, da dijete ne smije imati nikakvih tajni pred roditeljima, da je poslušnost najvažnija stvar koju dijete mora naučiti, da je neposluh prema roditeljima vrlo loš za djecu, da djeca trebaju biti odmah kažnjena i za najmanju naznaku nepristojnosti i da više vole tihu djecu od bučne.

Kritike teorije autoritarnosti usmjerile su se na više nedostataka samog istraživanja i mogle bi se sažeti u tri glavne skupine:

- kritike koje ukazuju na metodologijske nedostatke provedenog istraživanja;
- kritike koje razmatraju odnos autoritarnosti i političkih orijentacija;
- kritike koje napadaju psihoanalitičko tumačenje nastanka autoritarnosti.

Metodologijske kritike apostrofirale su neadekvatan uzorak, koji je iako relativno velik obuhvaćao pretežno studente sveučilišta Zapadne obale i sindikalne aktiviste izrazito lijevih orijentacija (Hyman, H.H., Sheatsley, P.B. 1954.). Druga primjedba odnosila se na očiglednu direktivnost hipoteza. Tako se istraživanju zamjera izrazita usmjerenost istraživača na dokazivanje unaprijed postavljenih pretpostavki, nedovoljna anonimnost ispitanika, koji su nakon što su bili anonimno anketirani, identificirani na osnovi datuma rođenja i naknadno intervjuirani. Intervjueri su pritom znali u koju ekstremnu skupinu su razvrstani njihovi ispitanici, što je u mnogome moglo utjecati na smjer rezultata. Mnogi kritičari zamjerali su autorima i pristup izvještavanju o rezultatima gdje nije uvijek posve jasno razlučeno gdje prestaju rezultati istraživanja, a gdje počinju interpretacije autora. I ne manje važna primjedba je da su u konstrukciji skale korištene metode neprimjerene razvoju teorija mjerenja u tom trenutku, pa je tek naknadno utvrđena jednodimenzionalnost F-skale postupkom faktorske analize (Melvin, D. 1955.).

Druga skupina kritika usmjerila se na očiglednu lijevu političku orijentaciju autora koja je imala upliva na koncepciju istraživanja autoritarne ličnosti. Tako Shils smatra da Adorno i suradnici potpuno pogrešno poistovjećuju predrasude s desnom političkom orijentacijom, a toleranciju s lijevom (Shils, E.A. 1954.). Prema mišljenju Shilsa autoritarni ljevičari na F-skali pokazuju znatno niži stupanj autoritarnosti od desničara, te smatra da se nije posvetilo dovoljno pažnje mjerenju rigidnosti bez obzira radi li se o lijevim ili desnim političkim orijentacijama.

Do sličnog zaključka dolaze i mnogi drugi autori napominjući da F-skala ne mjeri opću autoritarnost već u najvećoj mjeri fašističku ideologiju kod pojedinca, te se stoga nalazi između mjerenja crta ličnosti i etničkih predrasuda (Christie, R., Jahoda, M. 1954.). Slično stajalište zauzima i Eysenck koji također prigovara Adornu da F-skala mjeri samo desnu autoritarnost (Eysenck, H.J. 1954.). Nalazi istraživanja koje je na grupi komunista, grupi fašista i grupi ispitanika koji ne deklariraju nijedno od dva prethodna politička uvjerenja provela T. Coulter ukazuju da F-skala, iako u osnovi zahvaća i autoritarnost ljevice, ne čini to u istoj mjeri kao kod ekstremista desnog usmjerenja (Coulter, T.T. 1953.). Eysenck, komentirajući nalaze Coulter, navodi da bi i veća homogenost fašista, kao posebno nepoželjne političke skupine nakon Drugog svjetskog rata, u odnosu prema znatno većem varijabilitetu stavova komunista također

mogla utjecati na manju izmjerenu autoritarnost lijevo orijentiranih ekstremista (Eysenck, H.J. 1954.).

Nizom modifikacija i revizija originalne F-skale pokušano je popravljavanje instrumenta u nakani da on mjeri autoritarnost i kod politički lijevo i kod politički desno orijentiranih osoba što je u najvećoj mjeri i uspjelo (Ray, J.J. 1984., Ray, J.J. 1985.).

Pored toga, u istraživanjima i provjerama F-skale ukazalo su postojanje znatnog preklapanja s pojedinim crtama ličnosti (George, E.I. 1954.), što navodi dio autora da izvorište autoritarnosti potraže u strukturi ličnosti pojedinca (Eysenck, H.J. 1954.).

I na kraju, ali ne manje važno, treba navesti drugačija viđenja etiologije nastanka autoritarne ličnosti. Sve prikupljene činjenice o obiteljskim uzrocima nastanka autoritarne ličnosti mogu se reinterpretirati i uklopiti u različite teorijske okvire. Tako već par godina nakon objavljivanja studije o autoritarnoj ličnosti Eysenck (Eysenck, H.J. 1954.) nastoji uklopiti autoritarnost u svoj model i tumačiti autoritarnost kao projekciju crta ličnosti u prostor socijalnih stavova.

Reinterpretacije koncepta sve više se odmiču od psihoanalitičkih shvaćanja po kojima autoritarnost predstavlja patološke procese i priklanjaju se tumačenjima koja autoritarnost vide kao dio normalnih motivacijskih ili kognitivnih procesa. Tako prema teoriji socijalnog identiteta (Tajfel, H. 1981.), a i prema općoj teoriji samokategorizacije (Turner, J.C. 1987.) unutargrupni stereotipi i diskriminacija pojedinaca izvan grupe posljedica su mehanizama koji služe zaštiti motivacije održanja grupe kroz zadržavanje pozitivne predodžbe o pojedincu i grupi kojoj taj pojedinac pripada.

Drugi autori (Leach, P.J. 1967.) nastoje autoritarnost objasniti kognitivnim stilom. Prema tim tumačenjima autoritarnost je posljedica odgoja u kojem se djetetu nameću pravila i zahtjevi koje ono ne može razumjeti. Stoga dijete mehanički uči specifične odgovore kako bi ispunilo zahtjeve roditelja. Stoga dijete ne razvija kriterije samostalne procjene adekvatnosti vlastitog ponašanja već rigidno slijedi ustaljene odgovore. Stoga se rigidnost u ponašanju autoritarnih osoba može tumačiti kao obrana ličnosti od dvosmislenosti.

Tetlock nastoji autoritarnost objasniti kognitivnim stilom te postavlja više hipoteza o odnosu kognitivnih stilova i političke ideologije (Tetlock, P.E. 1989.). Prema **hipotezi**

desne rigidnosti, koja je sukladna koncepciji autoritarne ličnosti Adorna i drugih, konzervativni politički stavovi su sredstvo da se izbjegnu psihički konflikti. **Hipoteza ideološke rigidnosti** pretpostavlja da su lijevi i desni politički ekstremisti međusobno slični po načinu na koji strukturiraju svoja politička uvjerenja, a karakterizira ih jednostavnost sustava vjerovanja, rigidnost kognitivnih stilova i pristup problemima s pozicija isključivosti i nepopustljivosti. Pojedincima s umjerenijim političkim stavovima svojstven je složeniji kognitivni pristup i veća popustljivost. Empirijska provjera dviju hipoteza nije dala jednoznačan odgovor koji bi favorizirao bilo jednu ili drugu hipotezu, stoga Tetlock iznosi hipotetske pretpostavke o kognitivnim stilovima ljudi različitog političkog opredjeljenja:

- pojedinci se nastoje prema politici odnositi na jednostavan način jer takav pristup zahtijeva manje angažiranja i na kognitivnom i na afektivnom planu;
- pojedinca je moguće potaknuti na kompleksnije odnošenje prema politici ukoliko on vidi korist od takvog kompleksnijeg odnošenja prema konfliktnim situacijama, a to rezultira osjećajem neposredne odgovornosti za političke aktivnosti;
- postoje velike individualne razlike u potencijalu prijelaza s jednostavnih na složene oblike integracije različitih vjerovanja, pri čemu neki pojedinci pokazuju spontanu sklonost prelasku na složene kognitivne modele za razliku od drugih koji su ih u stanju primijeniti samo kad ih se politički problemi neposredno tiču.

Tetlock prema tome donosi u područje političkih stavova distinkciju između angažiranih i neangažiranih pojedinaca. Stoga je za neke ideološki okvir tek puko lijepljenje etiketa, tj. kratica da se u jednom složenom području stvari razrješavaju na jednostavan način bez mnogo napora, dok je za druge ideologija koherentan sklop vjerovanja iz kojih se izvode stavovi na mnoga društvena pitanja.

Eysenckov hijerarhijski model strukture stavova

H.J. Eysenck počinje istraživanja u području socijalnih stavova analizom dotadašnjih istraživanja i pokušajem integracije psihologijskih istraživanja stavova u širi kontekst istraživanja političkog ponašanja (Eysenck, H.J. 1944., Eysenck, H.J. 1954.). Postulirajući osnovnu shemu:

socijalna okolina -> doživljaj pojedinca -> planirano ponašanje -> socijalno ponašanje

Eysenck nastoji metodološki i spoznajno sistematizirati dotadašnje dosege u istraživanju političkog ponašanja. Usmjeravajući se primarno na središnje segmente postuliranog lanca u ponašanju, Eysenck zaključuje da se radi o psihologijskom problemu koji treba razriješiti adekvatnim pristupom istraživanju stavova.

Analizom rezultata istraživanja javnog mnijenja Eysenck ukazuje na izrazite razlike u glasačkim opredjeljenjima ispitanika sličnog socijalnog statusa što ukazuje na individualne razlike u doživljavanju socijalnog konteksta unutar kojeg se pojedinac nalazi. Stoga Eysenck uvodi distinkciju socijalnog statusa kao mjere objektivnih socijalnih okolnosti unutar kojih se pojedinac nalazi i socijalne klase kao psihičkog doživljaja socijalnog položaja pojedinca koji se iskazuje kao osjećaj pripadnosti određenoj socijalnoj grupaciji. Pri tom se kao osnovica za zaključivanje o ponašanju pojedinca u društvu, prema Eysencku, može uzeti samo njegov doživljaj vlastitog položaja. Stoga zaključak Lazarsfelda (Lazarsfeld, P.F., Berselson, B., Gaudet, H. 1944.) koji interpretira korelaciju socijalnog statusa i glasačkog opredjeljenja od 0.50 kao izrazitu determiniranost socijalnim statusom³, Eysenck relativizira naglašavajući da 25 posto zajedničke varijance između te dvije varijable ne predstavlja povezanost koja bi mogla biti okarakterizirana terminom determiniranost. Time reducira problem socijalnog pozicioniranja pojedinca na psihički problem doživljaja vlastitog položaja u društvu.

S druge strane dvojnost stavova i ponašanja Eysenck razrješava, ponovo, analizom rezultata istraživanja javnog mnijenja, gdje kao dobar supstitut za stvarne mjere ponašanja nalazi iskazane namjere glasanja na izborima. Kako se ne može provjeriti kako su ispitanici stvarno glasali, Eysenck kao racionalnu osnovicu za zaključivanje o stvarnom ponašanju glasača uzima namjere glasanja na izborima iskazane u predizbornim istraživanjima javnog mnijenja. Kao dokaz adekvatnosti supstitucije realnog ponašanja na izborima, iskazanim namjerama glasanja služi podudarnost rezultata predizbornih istraživanja javnog mnijenja i stvarnih rezultata izbora.

³ Lazarsfeld zaključuje: 'Postoji poznata poslovice u američkom folkloru o tome da je osoba samo ono što ona misli da jest, poslovice koja reflektira tipično američku ideju o neograničenim mogućnostima, tendenciju prema individualnom napretku itd. Sada nalazimo da je istina upravo obrnuta: osoba misli, politički, ono što je, socijalno. Socijalne karakteristike determiniraju političke preferencije.' (cit. prema Eysenck, H.J. 1954., str.30)

Istraživanje političkog ponašanja svodi se stoga, prema Eysencku, na psihologijsko istraživanje stavova koji predstavljaju centralnu psihološku strukturu koja određuje socijalno ponašanje. Kako bi uveo što više reda u rezultate dotadašnjih istraživanja Eysenck postulira vertikalnu organiziranost stavova na četiri razine.

Najnižu, razinu specifičnih mnijenja predstavljaju mnijenja koja nisu ni u kakvim relacijama s drugim mnijenjima, koja nisu svojstvena za osobu koja ih ispoljava i koja nisu ponovljiva u tom smislu što se mogu promijeniti u ponovljenom ispitivanju u drugačijim okolnostima. Te u svemu efemerne reakcije nisu od interesa za istraživanje jer nemaju nikakve vrijednosti za generalizaciju o ideologiji ili ličnosti osobe koja ih iskazuje.

Drugi nivo predstavljaju relativno stalna mnijenja o određenim objektima, koja čine konstantu u ponašanju pojedinca. Ta mnijenja će osoba iskazivati kao konstantu svog psihičkog ustrojstva u istim ili sličnim situacijama, te ona neće biti podložna iznenadnim promjenama. Prema Eysencku, istraživanja javnog mnijenja (*public opinion polls*) mjere upravo ovakve vrste reakcija, a njihova pouzdanost direktna je funkcija stabilnosti mjerene pojave.

Treću razinu predstavljaju stavovi. Već iz same operacionalizacije mjerenja stavova može se zaključiti da je riječ o trajnim oblicima ponašanja s određenim stupnjem generalnosti. Stoga stav predstavlja relativno stabilnu psihičku strukturu koja okuplja niz reakcija na slične objekte u različitim situacijama. Upravo stavovi predstavljaju prvu naznaku strukturiranosti reakcija jer okupljaju više reakcija (mnijenja) na različite objekte.

I na najvišoj, četvrtoj razini, nalazi se ideologija kao strukturiran i organiziran sustav povezanih stavova. Prema Eysencku ideologija predstavlja sustav koreliranih vjerovanja.

U istraživačkom smislu stavovi predstavljaju manifestacije ideologijskog sustava, koji se može dokazati tek postupcima faktorske analize kojima ukazujemo na latentne strukture koje generalizirano utječu na više različitih stavova. Drugu razinu mnijenja može se mjeriti ispitivanjem mnijenja prema različitim objektima, dok prva razina specifičnih mnijenja nije istraživački interesantna.

Hijerarhijski sustav H.J. Eysencka u mnogome kopira model ličnosti koji je isti autor predstavio nekoliko godina ranije i ima u prvom redu za cilj razriješiti neke relacije između psihologije stavova i ispitivanja javnog mnijenja. Uzimajući kao osnovu evaluacije metrijski razrađeniji postupak mjerenja stavova u odnosu na mjerenje javnog mnijenja Eysenck postulira da je mnijenje sastavnica stavova. Međutim mnijenje u svom izvornom značenju, znači neuko pučko, nekompetentno mišljenje javnosti o nekom društvenom problemu. Izvorno je, za razliku od stava mnijenje kao pojam već opterećeno vrijednosnom prosudbom aristokratskih koncepcija po kojoj demokratsko odlučivanje svih građana nije moguće bez rizika da neinformirani puk nekompetentno odlučuje. I sam termin mnijenje potječe od grčkog termina *doxa* i ima izvorno takvo značenje (Lamza-Posavec, V. 1995.). Stoga su od početka znanstvenog istraživanja javnog mnijenja istraživači s velikom pažnjom pristupali problemu stabilnosti mnijenja. No pitanje stabilnosti mnijenja, više je problem informiranosti o predmetu mnijenja i kristaliziranosti stava nego li samog načina mjerenja (Zeller, J.R. 1992.), dok je nestabilnost mnijenja u prvom redu posljedica mjerenja stava o objektu o kojem ispitanik nije dovoljno informiran.

Nejasno je također u kakvom su hijerarhijskom odnosu pojedine razine u modelu. Dok Eysenck jasno eksplicira odnos stavova i ideologije, relacija stavova i mnijenja nije do kraja definirana. Specifična mnijenja koja su opisana kao prva razina, ne koreliraju međusobno, niti pokazuju ikakvu stalnost u vremenu, pa se ne može pretpostaviti kakav psihički supstrat je u osnovi takvog ponašanja. Mnogo je vjerojatnije da Eysenck tom nivou želi pripisati sve izvore nestabilnosti i intraindividualna variranja mnijenja pojedinca. Kako se iz današnje perspektive takvi oblici varijance pripisuju pogrešci mjerenja, čini se neadekvatnim tu pogrešku proglašavati mehanizmom ponašanja.

Bez obzira na nedorečenosti postuliranog modela hijerarhije socijalnih stavova, rezultati istraživanja i analiza koje je Eysenck proveo na tim rezultatima pokazuju da je usmjerenost na istraživanje organiziranja stavova u ideologijski sustav bilo plodonosan pristup.

Eysenck na početku postulira dvodimenzionalni ideologijski sustav, koji bi prema njegovu mišljenju mogao objasniti razlike među britanskim političkim strankama. Razvrstavajući konzervativce, liberale, socijaliste, komuniste i fašiste u

dvodimenzionalnom prostoru Eysenck zaključuje da bi za klasifikaciju mogle biti dovoljne dimenzija konzervativno-radikalno (kao što je bila definirana u rezultatima istraživanja L.L. Thurstonea i M.B. Carlsona) i dimenzija autoritarno-demokratski. U pretpostavljenom latentnom prostoru, dominantna bi bila dimenzija konzervativno-radikalno dok bi druga postulirana dimenzija služila odvajanju fašističke i komunističke ideologije od ostalih stranaka. Fašizam bi, prema Eysencku, bio okarakteriziran kao izrazito autoritaran oblik konzervativne ideologije, a komunizam kao nedemokratski oblik socijalističke tj. radikalne ideologije.

Faktorska analiza 40 čestica, skala Likertovog tipa, koje Eysenck naziva *Inventory of Social Attitudes*, pokazuje da je postulirani dvodimenzionalni prostor dovoljan za objašnjenje kovarijabiliteta čestica. Pored već poznatog faktora konzervativizma-radikalizma (R-faktor), Eysenck drugi faktor umjesto autoritarno-demokratski naziva *tough-mindedness - tender-mindedness* (T-faktor), prema tipizaciji temperamenta W. Jamesa (James, W. 1907.). *Tender-minded* (nježni, osjetljivi, tankoćutni, popustljivi) pojedinci opisani su kao osobe kojima snažno dominira etičnost, moralnost, super-ego, altruizam, dok su s druge strane *tough-minded* pojedinci (tvrdokorni, nepopustljivi) više realistični i egoistični po svojim društvenim karakteristikama. Za T-faktor je svojstvena dihotomija empatično-neempatično, pa se stoga kao najizrazitija karakteristika uzima društvena osjetljivost prema društvenoj neosjetljivosti. Kako unutar Inventara socijalnih stavova, ne postoje čestice koje bi jednoznačno opisale T-faktor on je određen sekundarnim projekcijama čestica koje imaju primarnu projekciju na R-faktor.

Empirijskim provjerama na poznatim grupama, uglavnom pripadnicima različitih političkih stranaka, Eysenck povezuje empirijske podatke s apriornim razvrstavanjem političkih grupa. Dvodimenzionalni prostor R-faktor * T-faktor pokazao se dostatnim za razvrstavanje svih političkih stranaka u Britaniji. Primjena iste skale u Sjedinjenim Američkim Državama, Njemačkoj i Švedskoj pokazuje da se iste čestice Eysenckovog Inventara socijalnih stavova mogu opisati istim faktorima i u drugim sredinama.

U istraživanju distribucije socijalnih stavova u različitim socijalnim klasama i političkim strankama Eysenck (Eysenck, H.J. 1951.) potvrđuje očekivanja o distribuciji stavova među pripadnicima Konzervativne, Liberalne, Socijalističke i Komunističke stranke. Očekivana najmanja radikalnost konzervativaca, pa zatim

liberala, te socijalista i komunista, te očekivano veća tvrdokornost komunista i izrazita socijalna osjetljivost liberala odgovaraju u potpunosti teorijskim očekivanjima. Međutim, u svim stranakama radnička klasa u usporedbi sa srednjom klasom pokazuje veću konzervativnost, tj. srednja klasa iskazuje radikalnije stavove. Tako unutar Konzervativne stranke srednja klasa iskazuje radikalnije stavove od radničke klase, i isto tako među socijalistima srednja klasa pokazuje veću radikalnost od radničke klase. Stoga su preklapanja po dimenziji radikalizma velika i vrlo često su radikalni pripadnici neke konzervativne stranke radikalniji od konzervativnih dijelova radikalne stranke. Tako su npr. prema Eysenckovim nalazima pripadnici radničke klase u Liberalnoj stranci konzervativniji od pripadnika srednje klase u Konzervativnoj stranci. Ekstremnije stranke, u ovom istraživanju komunisti, iskazuju veću homogenost stavova i manje razlike između radničke i srednje klase. I na kraju, radnička klasa iskazuje znatno veći stupanj tvrdokornosti od srednje klase. Iako to Eysenck ne naglašava, razlike u stupnju tvrdokornosti između pripadnika različitih klasa, znatno su veće od razlika između nedemokratskih i demokratskih stranka postuliranih na početku istraživanja.

Eysenck povlači relacije prema drugim istraživanjima strukture stavova, te nastoji što više nalaza drugih istraživanja asimilirati u svoj sustav.

Fergusonovi nalazi, tako prema mišljenju Eysencka, iako različiti od njegovih, idu u prilog strukture socijalnih stavova opisane R i T osima. Nakon što je zanemario nedovoljno elaboriranu os nacionalizma, koju Ferguson nije uspio u potpunosti potvrditi, Eysenck zaključuje da je Ferguson nepotrebno rotirao osi koje nakon rotacije definiraju istu ravninu, ali tako da su rotirane u odnosu na njegove pod kutem od 45°. Kako je, prema mišljenju Eysencka, dihotomija konzervativno-radikalno uz sekundarnu dimenziju tvrdokorno-tankoćutno prirodniiji pravac usporedbe različitih stavova od osi religioznosti i osi humanitarnosti, Fergusonovi zaključci bi trebali biti tretirani kao manje logični od Eysenckovih.

Drugi niz usporedbi, potaknuo je Eysencka da potraži tumačenje osi tvrdokorno-tankoćutno u prostoru crta ličnosti. Prema istraživanju E.I. Georgea (George, E.I. 1954.), koji je u svom istraživanju primijenio Allport-Vernonove skale vrijednosti, Eysenckov Inventar socijalnih stavova, Guilfordove skale depresije, nestabilnosti, introspektivnosti (koja se može smatrati dobrom mjerom neuroticizma), bezbrižnosti

(koja dobro mjeri crtu ekstraverzije) i socijalnosti (koja mjeri izraženost ekstraverzije uz istovremeno odsustvo neuroticizma), prostor svih upotrebljenih varijabli dobro se može parsimonijski opisati sa svega dva Eysenckova faktora. Istraživanje je provedeno na 500 muškaraca i žena pripadnika srednje klase, koji deklariraju pripadnost konzervativnoj, socijalističkoj i liberalnoj političkoj skupini. U potpunijem opisu socijalnih stavova mjerama crta ličnosti, potpunije opisuje R-T prostor koji upotrebom samo mjera socijalnih stavova ostavlja dva prazna kvadranta (po oba kvadranta centrirana je T-os). Tako je tvrdokornost dodatno opisana visokim pozitivnim projekcijama *rhatimie* (ekstraverzija), ekonomskih i političkih vrijednosti, a tankočutnost religijskim vrijednostima i u manjoj mjeri socijalnom stidljivošću, što Eysenck navodi da T-os proglašuje temperamentalnom crtom, koja je u osnovi projekcija ekstraverzije u prostor socijalnih stavova.

Slično istraživanje, u smislu povezivanja crta ličnosti i T-osi, provela je i Coulter primjenivši Test tematske apercepcije (TAT). Testirane su tri grupe: 43 komunista, 43 fašista i skupina od 86 vojnika koji prema osobnom iskazu nisu niti komunisti niti fašisti (Coulter, T.T. 1953.). Bodovanjem odgovora koji ukazuju na ekstraverziju (interes za vanjski svijet; interes za materijalne vrijednosti kao što su moć, prestiž i posjedovanje; interes za osobe i stvari u vidu usmjerenosti prema van; tendencije ponašanja u skladu s činjenicama u odnosu na ponašanje po principima; te osjetilni u odnosu na intelektualistički pristup) autorica studije dobiva korelaciju reda veličine +0.3 između ekstraverzije i tvrdokornosti (*tough-mindedness*) kod sve tri socijalne grupe, što Eysenck smatra potvrdom zaključka da je T-os projekcija dimenzije ekstraverzije-introverzije u prostor socijalnih stavova.

Isto istraživanje (Coulter, T.T. 1953.) uspostavlja relacije Eysenckovih dimenzija socijalnih stavova i prema dimenziji autoritarnosti, mjerenoj F-skalom. Značajno veće prosječne vrijednosti fašista na F-skali, u odnosu na niži prosjek komunista i grupe vojnika bez izrazitih ekstremnih političkih sklonosti u skladu su s očekivanjima. Korelacije F-skale i mjere tvrdokornosti od 0.43 za vojničku grupu, 0.62 za komunističku i 0.63 za fašističku uz neznačajne korelacije s konzervativizmom daju za pravo Eysencku koji zaključuje da je T-faktor mjera autoritarnosti koja nije restriktivno postavljena samo za mjerenje konzervativne autoritarnosti.

Slične zaključke Eysenck izvodi iz korelacija tvrdokornosti s mjerama rigidnosti. Rigidnost je pri tom definirana kao netolerantnost na dvosmislenost i mjerena Gough-Stanfordovom skalom rigidnosti, te Testovima vodenih posuda, Testom mapa i Testom pas-mačka. Skala samoprocjene rigidnosti značajno korelira kako s F-skalom (0.20 na skupini vojnika, 0.71 na skupini komunista i 0.56 na skupini fašista) tako i s mjerom tvrdokornosti (0.47, 0.58, 0.41 istim redosljedom grupa). Kako ostali testovi rigidnosti ne koreliraju niti međusobno, niti s drugim mjerama, Eysenck na osnovi tog podatka i jednočestične strukture tih testova zaključuje da se najvjerojatnije radi o nedovoljno pouzdanim mjerama rigidnosti.

Teorija dogmatizma M. Rokeacha

Istražujući fenomene vrlo bliske autoritarnosti, M. Rokeach (Rokeach, M. 1960.) polazi, za razliku od psihoanalitičkog pristupa Adorna i drugih, s pozicija bliskih gestalt psihologiji. Glavni predmet Rokeachovog interesa su sistem vjerovanja i sistem nevjerovanja pojedinca. Prema Rokeachu 'sistem vjerovanja je zamišljen da predstavlja sva vjerovanja, postavke, očekivanja ili hipoteze, svjesne ili nesvjesne, koje osoba u danom trenutku prihvaća kao istinite' (Rokeach, M. 1960. str. 33), dok se sistem nevjerovanja sastoji od većeg broja subsystema koji obuhvaćaju sva vjerovanja koja osoba u manjoj ili većoj mjeri odbacuje u danom trenutku jer ih smatra pogrešnima i netočnima. Za razliku od ideologije, koja se kao subsystem odnosi samo na institucijsku razinu vjerovanja, Rokeach sustavom vjerovanja-nevjerovanja nastoji obuhvatiti sve segmente znanja pojedinca. Iz navedenog odnosa ideologije i sistema vjerovanja-nevjerovanja može se zaključiti i kakav je odnos vjerovanja prema stavovima. Rokeach nigdje ne navodi definiciju vjerovanja, pa je po analogiji moguće pretpostaviti da se podrazumijeva da su vjerovanja obuhvatnija od stavova i da se za razliku od stavova, za koje Rokeach pretpostavlja da se odnose samo na interpersonalne i socijale objekte, vjerovanja odnose na sve oblike uređenog kognitivnog sadržaja koji može odrediti ponašanje pojedinca.

Sistem vjerovanja-nevjerovanja karakteriziran je, prema Rokeachu, s tri ključne dimenzije, tj. područja karakterizacije organizacije sustava:

- dimenzijom vjerovanje-nevjerovanje;
- dimenzijom periferno-centralno i
- dimenzijom vremenske perspektive.

Dimenzija vjerovanje-nevjerovanje opisuje organizaciju sustava. Sustav vjerovanja organiziran je kao jedan sustav vjerovanja i nekoliko sustava nevjerovanja. Sustavi nevjerovanja razlikuju se po stupnju bliskosti sa sistemom vjerovanja, a što je sustav nevjerovanja bliži sustavu vjerovanja to ga je lakše usvojiti. Općenito se može tvrditi da ista osoba različito psihički tretira različite elemente sustava sukladno njihovoj sličnosti ili različitosti.

Dimenzija vjerovanja-nevjerovanja karakterizirana je s tri osobine:

- **izolacija** predstavlja obilježje koje opisuje odnose dva vjerovanja, a karakterizirano je mogućnošću koegzistencije logički kontradiktornih vjerovanja unutar istog sistema vjerovanja, akcentiranjem razlika i minimalizacijom sličnosti između sistema vjerovanja i sistema nevjerovanja, tendencijom percipiranja nekih argumenata kao nevažnih iako to oni objektivno nisu ukoliko se ne uklapaju u sustav vjerovanja te tendencijom nijekanja kontradikcija;
- **diferencijacija** opisuje elaboriranost, tj. koliko je sustav vjerovanja detaljan i potkrepljen činjenicama, a svojstveno je za sustav vjerovanja-nevjerovanja da je bolje elaboriran sustav vjerovanja od sustava nevjerovanja što je posljedica različitog ulaganja pojedinca u sustav vjerovanja u odnosu na sustav nevjerovanja, da su subsustavi nevjerovanja koji sličje sustavu vjerovanja diferenciraniji od podsustava koji manje sličje sustavu vjerovanja te da su dva subsistema nevjerovanja koja zauzimaju zajednički tematski prostor bolje diferencirana od podsustava koji su međusobno udaljeni;
- karakteristično je da postoje individualne varijacije u **širini sustava vjerovanja**.

Vjerovanja su organizirana i po **dimenziji periferno-centralno** u tri regije: centralnu, posrednu i perifernu regiju vjerovanja.

Centralna ili primitivna vjerovanja središnja su jezgra organizacije sustava vjerovanja. Unutar ove regije nalaze se fundamentalna vjerovanja, koja su za pojedinca neupitna po svojoj istinitosti. Formirana su u ranijim razdobljima razvoja

pojedince i zasnovana na vlastitom iskustvu. Najčešće se radi o vjerovanjima za koja osoba drži da vrijede za sve pojedince, ili je bar to mislila u fazi formiranja tih vjerovanja. Izuzetak od opće primjenjivosti su vjerovanja za koja osoba drži da vrijede u potpunosti, ali samo za nju (npr. fobije).

Posredna vjerovanja posljedica su vjerovanja u autoritete, a ne rezultat osobnog iskustva. Po strukturi ova vjerovanja se naslanjaju na centralna vjerovanja, a ujedno su i ishodište za periferna vjerovanja. Prihvatanje i odbijanje informacija posljedica su vjerovanja autoritetu, te će stoga informacije koje nisu u skladu s vjerovanjima biti odbačene što rezultira sužavanjem sistema vjerovanja.

Periferna regija vjerovanja predstavlja zonu vjerovanja koja se mogu izvesti iz vjerovanja koja su u posrednoj regiji. Tako se u perifernoj regiji strukturiraju vjerovanja koja nemaju posebnu dokazivost već im je jedini kriterij istinitosti da su u skladu s posrednim vjerovanjima. Mehanizmi formiranja perifernih vjerovanja u skladu su s posrednom zonom vjerovanja i s centralnom zonom vjerovanja. Stoga je za mijenjanje perifernih vjerovanja potrebno ili promijeniti posredna uvjerenja ili što je mnogo lakše promijeniti način izvođenja perifernih vjerovanja iz posrednih vjerovanja, što je najčešće povezano s povezivanjem na autoritet (Rokeach tu pojavu naziva 'promjena partijske linije'). Ukoliko su informacije protivne sustavu posrednih vjerovanja, one se ne mogu asimilirati pa dolazi do odbacivanja. Odbacivanje može biti institucijsko (izbjegavanje proskribiranih izvora informacija) ili osobno (redukcija aktivnosti koje mogu dovesti do kontakata s informacijama koje su protivne sistemu vjerovanja).

Dimenzija vremenske perspektive iskazuje kako se sistem vjerovanja organizira u pogledu vjerovanja koja se odnose na prošlost, sadašnjost i budućnost i o odnosima vjerovanja jednih prema drugima. Širok sustav vjerovanja karakteriziran je uključivanjem vjerovanja o sve tri vremenske dimenzije u sustav te povezanošću tih vjerovanja na takav način da anticipacije i vjerovanja o budućnosti logično proizlaze iz vjerovanja o prošlosti i sadašnjosti. S druge strane uzak sustav vjerovanja obuhvaća svega jednu vremensku dimenziju ma koliko ona bila razrađena, te stoga takva osoba izgleda pretjerano zaokupljena samo jednom od vremenskih dimenzija.

Otvoravanje dimenzija sistema vjerovanja-nevjerovanja polazište je za opis dvije krajnosti u načinu organiziranja tog sustava koje Rokeach imenuje kao **otvoreni i**

zatvoreni sistem. Definicija otvorenog i zatvorenog sistema vjerovanja polazi od kognitivnih osobitosti i opisuje organizaciju kao mogućnost osobe da primi i primjereno ocijeni relevantnost informacija u svakoj situaciji. Otvoreni sistem karakteriziran je sposobnošću osobe da primi i procijeni informacije, te da djeluje po relevantnim informacijama iz okoline vođena vlastitim intrinzičnim mjerilima, neometana nevažnim čimbenicima proizašlim iz trenutne situacije u ili izvan same osobe. Kao nerelevantni čimbenici unutar osobe uzimaju se s informacijom nepovezane navike, vjerovanja, perceptualne karakteristike, iracionalni motivi, potrebe organizma, potreba za isticanjem, anksioznost i sl. Vanjski utjecaji povezani su s pritiscima vezanim uz nagrade i kazne koje mogu stići od vanjskih autoriteta kao što su roditelji, važne osobe, referentne grupe, socijalne, institucijske ili kulturalne norme. Stoga se osoba s otvorenim sistemom vjerovanja može opisati kao osoba koja se vlada po unutarnjim samoaktualizacijskim kriterijima, a u velikoj se mjeri može oduprijeti iracionalnim unutarnjim porivima te vanjskim prisilama, tuđim željama ili manipulacijama nagradom i kaznom. Osoba karakterizirana zatvorenim sistemom vjerovanja, zbog neupitne podložnosti autoritetu, ne može ili vrlo teško može razlučiti iz dualnog karaktera informacije komponentu informacije koja se odnosi na sadržaj informacije od osobitosti informacije koja se odnosi na izvor koji odašilje informaciju. Otvoreni i zatvoreni sistem Rokeach definira i izvan kognitivnog načina procesiranja informacija po dimenzijama koje karakteriziraju sistem vjerovanja-nevjerovanja (Tablica 1).

Tablica 1 Definicija otvorenog i zatvorenog sistema vjerovanja

otvoreni sistem	zatvoreni sistem
A. prema tipu organizacije po dimenziji vjerovanje-nevjerovanje	
1. stupanj odbijanja subsistema nevjerovanja je relativno malen na bilo kojoj točki kontinuuma	1. stupanj odbijanja subsistema nevjerovanja je relativno velik na bilo kojoj točki kontinuuma
2. postoji komunikacija unutar i između dijelova sistema vjerovanja i sistema nevjerovanja	2. postoji izolacija dijelova unutar i između dijelova sistema vjerovanja i sistema nevjerovanja
3. postoji malena diskrapanca u stupnju diferencijacije između sistema vjerovanja i sistema nevjerovanja	3. relativno je velika diskrapanca u stupnju diferencijacije između sistema vjerovanja i sistema nevjerovanja
4. postoji relativno visoka diferenciranost unutar sistema nevjerovanja	4. postoji relativno malena diferenciranost unutar sistema nevjerovanja
B. prema organizaciji po dimenziji centralno-periferno	
1. prema specifičnom sadržaju primitivnih vjerovanja smještenih u centralnoj regiji postoji generalno vjerovanje da je svijet u kojem pojedinac živi ili situacija u kojoj se trenutno nalazi prijateljska po njega	1. prema specifičnom sadržaju primitivnih vjerovanja smještenih u centralnoj regiji postoji generalno vjerovanje da je svijet u kojem pojedinac živi ili situacija u kojoj se trenutno nalazi prijeteća po njega
2. formalni sadržaj vjerovanja o autoritetu (posredna regija) je takav da se autoritet ne smatra apsolutnim	2. formalni sadržaj vjerovanja o autoritetu (posredna regija) je takav da se autoritet smatra apsolutnim
3. postoji vjerovanje (posredna regija) da osobe ne treba prosuđivati (prihvaćati ili odbijati) na osnovi njihova slaganja ili nestaganja s određenim autoritetom	3. postoji vjerovanje (posredna regija) da osobe treba prihvatiti ili odbaciti na osnovi njihovog slaganja ili neslagana s određenim autoritetom

4. strukture vjerovanja i nevjerovanja za koje se smatra da potječu od autoriteta (periferna regija) u relativnoj su komunikaciji jedna s drugom	4. strukture vjerovanja i nevjerovanja za koje se smatra da potječu od autoriteta (periferna regija) relativno su izolirane
C. prema organizaciji po dimenziji vremenske perspektive	
1. relativno široka vremenska perspektiva	1. relativno uska vremenska perspektiva, perspektiva usmjerena na budućnost

Unutarnja dinamika ličnosti osobe sa zatvorenim sustavom može se izvesti iz primitivnih vjerovanja. Kako takva osoba svijet oko sebe doživljava prijetećim, osnovni način obrane od prijetnji je oslanjanje na autoritete. Dok osoba s otvorenim sistemom vjerovanja može bez straha od posljedica, samostalno prosuđivati primljene informacije zbog toga što ne vidi nikakve prijetnje od prijateljski naklonjenog svijeta oko sebe pa pogreške u prosudbi neće biti kobne po nju, dotle osoba sa zatvorenim sustavom vjerovanja u strahu od prijetećeg svijeta oko nje ne uspijeva prevladati taj strah i samostalno prosuđivati informacije, već se u prosudbama oslanja na snagu autoriteta pošiljaoca informacija. Kako ne bi došla u sukob s autoritetom, jer i prosudba autoriteta podrazumijeva samostalno odlučivanje, osoba sa zatvorenim sistemom vjerovanja izbjegava i odbacuje sve informacije koje nisu u skladu s danim autoritetom što ima za posljedicu postupno zatvaranje za sve informacije koje bi mogle biti ugrađene u subsisteme nevjerovanja. U izbjegavanju informacija koje nisu u skladu sa sistemom vjerovanja takva osoba i druge ljude ocjenjuje samo kao izvore dobrih (autoritetu sukladnih informacija) ili loših (autoritetu nesukladnih informacija) te stoga odbacuje sve osobe koje nemaju identičan sustav vjerovanja kao ona. Što je veće oslanjanje na autoritete pri prosudbi informacija i manje samostalno prosuđivanje informacija to je mogućnost egzistencije logički kontradiktornih i nepovezanih vjerovanja veća. Priznavanje kontradikcija bilo bi ujedno i priznavanje nesavršenosti autoriteta pa stoga osoba sa zatvorenim sistemom vjerovanja negira postojanje takvih nelogičnosti. Kako je informacija o odašiljaocu informacije mnogo važnija od samog sadržaja informacije osobe sa zatvorenim sistemom vjerovanja mogu relativno lako promijeniti set perifernih vjerovanja ukoliko je autoritet pozvao na promjenu usmjerenja, dok je osobi s otvorenim sustavom potrebno logički

elaborirati potrebu promjene. I na kraju, smisao života u neprijateljskom okruženju, stalno podvrgnutom nekom autoritetu nameće pred osobe sa zatvorenim sustavom vjerovanja kao intrinzični zadatak da se iskažu nekim velikim djelom, koje će napraviti u budućnosti.

Rokeach ne nastoji proniknuti u uzroke formiranja razlika u primitivnim vjerovanjima, što mu njegov gestaltistički pogled i ne dopušta, te stoga ostavlja uz vlastito neslaganje mogućnost psihoanalitičke interpretacije kroz rano iskustvo ili bihejviorističko tumačenje povezano s učenjem kroz proces kondicioniranja. Psihičku funkciju sistema vjerovanja-nevjerovanja Rokeach vidi u dvije oprečne uloge. Prva je **spoznajna funkcija** koja teži formiranju kognitivnog okvira koji bi omogućio spoznavanje i razumijevanje okoline, a druga je **zaštitna funkcija** vezana za uklanjanje prijetećih aspekata realnosti.

Potpuna dominacija jedne od dviju funkcija nemoguća je jer se kod svakog pojedinca makar u najmanjoj mjeri ostvaruje svaka od njih. Stoga je opis karakteristika ličnosti kod izrazite dominacije jedne od funkcija tek rezultat potrebe za jasnoćom deskripcije.

Ukoliko je funkcija spoznaje okoline u relativnoj dominaciji nad funkcijom zaštite od okoline vjerovanja su organizirana kao otvoren sistem. Zbog potreba nadopunjavanja kognitivnog okvira spoznaje osoba zanemaruje vanjske pritiske i unutrašnje porive i nastoji na informaciju reagirati tako da je prihvati, elaborira i donese primjeren odgovor na postavljenu situaciju, kako bi iz efekata vlastite akcije mogla upotpuniti spoznaje o svijetu oko sebe.

Ukoliko prevlada zaštitna funkcija nad spoznajnom funkcijom vjerovanja će biti organizirana kao manje ili više zatvoren sistem. Stoga informacija i odašiljalac postaju nerazdvojivi i informacije se stoga procjenjuju u skladu s nagradama ili kaznama koje bi mogle poteći od autoriteta koji je povezan s tom informacijom. Osobe s ekstremno zatvorenim sistemom vjerovanja ipak koriste svoj sustav vjerovanja u spoznajne svrhe, ali je on sužen na mjeru kojom su oni sposobni u svojoj anksioznosti i strepnji spoznati svijet oko sebe. Stoga teškoće u promjeni sustava vjerovanja kod osoba sa zatvorenim sustavom nisu samo odraz odbacivanja informacija već i dostatnosti postojećeg sustava kao okvira za objašnjenje svijeta u kojem osoba živi.

Teorijske pretpostavke Rokeach nastoji potvrditi empirijski postupcima. Standardna procedura sastoji se od konstrukcije skale za mjerenje otvorenosti-zatvorenosti sistema vjerovanja, primjene skale na poznatim grupama te korelacijskih usporedbi s drugim sličnim konceptima.

U sukcesivnim poboljšanjima Skale dogmatizma pokušalo se doći do dobre mjere otvorenosti-zatvorenosti sistema vjerovanja pojedinca, te je konačno puna skala imala 66 čestica-tvrđnji čije je prihvaćanje ili odbijanje ispitanik trebao iskazati na skali s tri intenzitetna stupnja odbijanja i tri stupnja prihvaćanja, dok je skraćena verzija obuhvaćala 40 najdiskriminativnijih čestica. Čestice su tematski derivirane iz teorije, ali su se u nekim elementima naglašeno podudarale s Adornovim konceptom autoritarnosti. Čestice su mjerile stupanj slaganja sa sljedećim indikatorima: akcentuacijom razlika između sistema vjerovanja i subsistema nevjerovanja, percepcijom nerelevantnosti argumentacije, koegzistencijom kontradikcija unutar sistema vjerovanja, favoriziranjem relativne dominantnosti znanja o sistemu vjerovanja nad sistemom nevjerovanja, diferencijacijom unutar sistema nevjerovanja, iskazivanja osjećaja usamljenosti, izolacije i bespomoćnosti, vjerovanjem u neizvjesnost budućnosti, iskazivanje osjećaja urgentnosti, kompulzivno ponavljanje ideja i argumenata, potrebom da se bude mučenik, iskazivanje konflikta sa samim sobom, neodobravanjem samom sebi, brigom o moći i statusu, iskazivanjem osjećaja vlastite moralne ispravnosti, paranoidnim pogledima na svijet, vjerovanjem u autoritete, vjerovanjem u poslanje kao cilj života, netolerantnošću prema odmetnicima, netolerantnošću prema osobama s drugačijim vjerovanjima, tendencijama promjena perifernih stavova sukladno naputcima autoriteta, tendencijama sužavanju izbora izvora informiranja, prihvaćanja budućnosti, prošlosti i sadašnjosti i sklonošću prema nasilnom mijenjanju sadašnjosti.

Pored Skale dogmatizma Rokeach u validaciji tog koncepta još koristi Skalu opinijacije, koja mjeri sklonost ispitanika da odbacuju ljude na osnovi njihovih stavova, Berkeley California F-skalu i Skalu etnocentrizma. Istraživanja su provedena većinom na skupinama studenata slušača Uvoda u psihologiju na nekoliko američkih i britanskih sveučilišta, koje su brojale od 60 do 207 ispitanika, te na dvije nestudentske grupe, skupini veterana u posebnom naselju za veterane (80 ispitanika) i skupini radnika u britanskoj automobilskoj industriji (60 ispitanika). Kod obje nestudentske skupine uzorak nije bio slučajan, već se radilo o autoselektiranoj skupini koja je

pristala na anketiranje. Anonimnost ispitanika je bila samo prividna, jer je Rokeach primijenio postupak identičan proceduri Adorna i drugih.

Rezultati validacijskih analiza pokazali su da skala dogmatizma razlikuje studente različitih političkih uvjerenja na očekivan način, te da se skupine za koje se može očekivati viši dogmatizam (npr. studenti komunisti i studenti ateisti - kao lijevi dogmati, i studenti katolici kao desni dogmati) pokazuju u više mjera s višim stupnjem dogmatizma, etnocentrizma i opinionizacije. Također je utvrđeno da skala dogmatizma, za razliku od F-skale pokazuje više rezultate i kod lijevih dogmata.

Istraživanja na ekstremnim skupinama visokih i niskih dogmata tj. osoba s zatvorenim odnosno otvorenim sistemom vjerovanja, izdvojenim iz punog uzorka, najčešće nisu potvrdila očekivanja autora u pogledu predrasuda, prevladavanja perceptivnog polja u kreativnim kognitivnim zadacima, preferenciji različitih oblika glazbe i sl. Moguća objašnjenja Rokeach nalazi u malenim grupama, nedovoljnoj ekstremnosti grupa izdvojenih iz studentske populacije i djelovanju mehanizama obrane ličnosti koji maskiraju efekte koji su bili istraživani.

H. McClosky i politički konzervativizam

H. McClosky (McClosky, H. 1958.) polazi od opsežne i povijesno orijentirane analize političkih koncepcija konzervativizma, koja je polazište za konstrukciju skale za mjerenje prihvaćanja te političke koncepcije. Primjenom skale na uzorku urbanog stanovništva, McClosky izdvaja osobe koje iskazuju izrazit konzervativizam i opisuje ih u terminima stavova, kliničkih crta ličnosti i u pogledu socijalnog položaja. Opis crta ličnosti osoba visoko izraženog konzervativizma podudara se s opisom autoritarne ličnosti (Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. 1950.), i sastoji se od: izraženog neprijateljstva prema drugima, paranoidnih tendencija, prezira prema nemoći, izraženim ego obrambenim mehanizmima, rigidnosti, opsesijama i netolerantnosti prema ljudskim slabostima. Konzervativizam je kako tvrdi McClosky karakteristika socijalno izoliranih ljudi koji o sebi nemaju visoko mišljenje, submisivnih osoba koje traže samopouzdanje. 'Konzervativizam nije doktrina intelektualne elite ili inteligentnijih segmenata populacije, već suprotno. Po svakoj nama dostupnoj mjeri, konzervativna vjerovanja nalazimo najčešće među neinformiranim, slabo obrazovanim i ... manje inteligentnim' (McClosky, H. 1958., str. 35).

Dokazni postupak koji izvodi McClosky, iako potvrđuje postavke T. Adorna i suradnika, pati i od istih metodoloških manjkavosti koje se mogu podvesti pod kritiku da je skala konstruirana tako da u velikoj mjeri potiče akviesenciju te stoga dio kritičara zaključuje da se ne radi o autoritarnoj već o akviesentnoj ličnosti (Peabody, D. 1961.).

U drugoj analizi McClosky iznosi analizu izolacionizma u Sjedinjenim Američkim Državama (McClosky, H. 1967.) i zaključuje da su stavovi vezani za izolacionizam dio veće strukture psiholoških i političkih stavova. Protežući se preko više domena ovaj sklop obuhvaća pored izolacionizma, sumnjičavost prema ekstremnim političkim idejama, bilo da su one ideološki konzervativne (desne) ili radikalne (lijeve), etnocentrizam i netolerantnost na dvosmislenost. Stoga McClosky zaključuje da je u osnovici svega odbojna psihološka narav, karakterizirana dispozicijom prema odbacivanju, kažnjavanju, eliminaciji i kontroli svega što je nepoznato, strano, neobično ili prijeteće.

Socijalni i ekonomski konzervativizam S.M. Lipseta

Na tragovima istraživanja koje je proveo McClosky, Lipset nastavlja sociološku analizu konzervativizma i autoritarnosti (Lipset, S.M. 1960.). Dimenziju razlikovanja konzervativno-liberalno Lipset smatra osnovnom distinkcijom socijalnih stavova. Autoritarnost Lipset povezuje s konzervativizmom u jedinstven sklop koji imenuje 'ideologijom radničke klase', te navodi niz dokaza koji ukazuju na povezanost oba koncepta sa socijalnim slojem radničke klase, a izvorište oba u intelektualnoj, socijalnoj i ekonomskoj depriviranosti.

Lipset smatra da treba razlikovati socijalni konzervativizam od ekonomskog koji razlikuje radničku klasu od ostalih socijalnih grupacija. Za razlikovanje ova dva konstrukta ključno je to što socijalni konzervativizam raste sa spuštanjem na socijalnoj ljestvici, pa su stoga pripadnici radničke klase najkonzervativniji. Sličan trend postoji i u pogledu autoritarnosti (Brown, R. 1964.). S druge strane ekonomski konzervativizam je najveći kod onih socijalnih grupa koje bi mogle najviše izgubiti u društvenim promjenama, tj. kod viših klasa.

Radikalizam političkih pokreta radničke klase Lipset tumači ekonomskim motivima, dok je u ostalim slučajevima taj sloj najkonzervativniji dio društva. Viša razina

ekonomskog razvoja kapitalističkih zemalja Zapada uvjetuje bolji položaj radničke klase u tim zemljama. Za razliku od bogatijih zemalja, u ekonomski manje razvijenim zemljama društvena raspodjela nacionalnog dohotka među socijalnim slojevima ide na štetu radničke klase. Stoga se pojava radikalnih komunističkih pokreta i može uočiti u zemljama gdje je položaj radničke klase lošiji.

'Lijevi autoritarizam' nužna je posljedica socijalne baze koja je dala osnovicu političkim režimima tzv. komunističkih zemalja, dok je po Lipsetu najopasniji fašizam – autoritarnost srednje klase, koji se javlja samo u izuzetnim slučajevima ekstremne društvene dezorganizacije i ekonomske deprivacije. Prema Lipsetu, liberalizam, kao osnova demokratičnosti, počiva na širokim slojevima srednje klase koja je svojom obrazovanošću i političkom informiranošću nosilac demokratskih vrijednosti društva. Fašistički pokreti koji se javljaju u razdoblju između dva svjetska rata rastu uz podršku upravo onih slojeva kojima se obraća liberalizam. Ti pokreti 'ne očekuju od ljudi potpunu odanost režimu, stapanje u partiju ili druge institucije, već jednostavno nemiješanje u politiku' (Lipset, S.M. 1960., str. 215). Zbog svog antimarksističkog i nacionalističkog karaktera dobivaju i izvjesnu podršku konzervativaca. Lipset izvore fašističkih ideologija nalazi u psihološkim razlozima potenciranim ekonomskim krizama. Stoga 'ekstremistički pokreti privlače one koji gube tlo, psihološke beskućnike, one koji su doživjeli osobni neuspjeh, društveno izolirane, ekonomski nesigurne, neobrazovane, jednostavne i autoritarne ličnosti na svakom društvenom nivou' (Lipset, S.M. 1960., str. 215-216). Stoga se koncept autoritarnosti koji zastupa Lipset u izvjesnoj mjeri odmiče od psihoanalitičkog tumačenja autoritarnosti (Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. 1950.) i približava sociološkom tumačenju koje počiva na postavci o izoliranosti pojedinaca u modernom društvu (Kornhauser, W. 1959.).

Nalazi i tumačenja Lipseta daju i objašnjenje za čestu pojavu da skale konzervativizma imaju malu ili nikakvu prediktivnu vrijednost za ponašanje pojedinaca na izborima kao što su to sa McClosky skalom konzervativizma pokazali Campbell i suradnici (Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. 1960.).

Kerlingerova postavka kriterijskih referenata

Kerlinger (Kerlinger, F.N. 1967., Kerlinger, F.N. 1970., Kerlinger, F.N. 1972.) polazi od pretpostavke da niti jedna varijabla stavova po prirodi nije bipolarna i da svaki pokušaj konstrukcije bipolarnih skala stavova stvara artificijelnu situaciju u mjerenju. Faktorskom analizom drugog reda nad interkorelacijama čestica koje mjere socijalne stavove, Kerlinger pruža i empirijski dokaz da postoje svega dvije pozicije u socijalnim stavovima: liberalna i konzervativna. Liberalizam je predstavljen kao preferiranje inovacija, a konzervativizam kao preferiranje uspostavljenih procedura i institucija. Međutim, za razliku od većine dotadašnjih istraživanja, po Kerlingerovoj su teoriji ove dvije pozicije ortogonalne, tj. ne postoji nikakva prediktivnost od konzervativizma na liberalnost i obrnuto. Slična stajališta zastupao je i Peabody (Peabody, D. 1961., Peabody, D. 1966.). Takva stajališta dovode u pitanje svrsishodnost pokušaja konstrukcije balansirane skale koja bi podjednako pokrivala oba pola bipolarne dimenzije.

S druge strane, dokazivanje pretpostavke unipolarnosti dimenzija stavova opterećeno je, u velikoj mjeri, pojavom akviesencije kod ispitanika. Stoga Kerlinger koristi postupak uklanjanja varijance akviesencije parcijalizacijom na osnovi posebne mjere, koji je promoviran od Campbell i suradnika (Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. 1960.). No postupak parcijalizacije pokazao je već i u radu Campbella i suradnika da ne može povećati diskriminativnu vrijednost instrumenta ako te diskriminativnosti zbog pojave akviesencije nije bilo u izvornim odgovorima.

Usporedba Kerlingerovim rezultata s Eysenckovim (Eysenck, H.J. 1954.), koji su pokazivali izrazitu negativnu koreliranost između konzervativizma i radikalizma, ukazuje da su moguće znatne varijacije odnosa među dimenzijama uzrokovane u prvom redu uzorkom varijabli kojima su mjereni stavovi, te razikama u stavovima ispitanika iz različitih zemalja.

Odnos konzervativizma i autoritarnosti

Rezimirajući spoznaje proizašle iz istraživanja socijalnih stavova Ray (Ray, J.J. 1973.) sumira dosege u istraživanjima konzervativizma i autoritarnosti. Prema Rayu potrebno je razlikovati dva osnovna pristupa u mjerenju ovih konstrukata: konceptualni i faktorijalni. Konceptualnom pristupom istraživanju, posebice

svojtvenim za Adorna i Rokeacha, konstrukt koji se mjeri prethodno je definiran teorijski i iz te teorije deriviraju se čestice u skali. U faktorskom pristupu, tipičnom za Eysencka, čestice se generiraju bez prethodne eksplikacije teorijskog polazišta s namjerom da se neusmjerenim pristupom stvori slučajan uzorak mjera istraživanog fenomena. Korelacije među česticama podvrgavaju se faktorskoj analizi, a interpretacija ekstrahiranih faktora odvija se u skladu s nedeklariranim očekivanjima istraživača. Oba pristupa imaju svojih nedostataka, pa se konceptualnom pristupu prigovara očigledna podložnost i usmjerenost na dokazivanje autorove početne hipoteze, a faktorijalnom arbitrarnost izbora čestica koje će biti podvrgnute faktorskoj analizi što u najvećoj mjeri reflektira autorov svjesni ili nesvjesni konceptualni okvir te isto tako arbitrarnost u mogućim interpretacijama ekstrahiranih faktora. Niti jedan od pristupa ne dopušta testiranje međusobnog odnosa konzervativizma i autoritarnosti, konceptualni stoga što konstruirane skale odražavaju i pretpostavke autora u pogledu povezanosti ili nepovezanosti dva koncepta, a faktorijalni stoga što korelacija više ovisi o izabranom postupku rotacije faktorskih osi negoli o stvarnoj povezanosti dvije pojave.

Teorija psihološkog konzervativizma G. D. Wilsona

Sukladno Rayevoj metodološkoj kritici dotadašnjih istraživanja socijalnih stavova (Ray, J.J. 1973.) Wilson nastoji zasnovati teoriju konzervativizma koja bi mogla otpiti kritiku naraslih metodoloških spoznaja (Wilson, G.D. 1973.). Wilsonova polazna pretpostavka je da postoji jedan generalni faktor socijalnih stavova koji bi se mogao identificirati kao konzervativizam, dok koncepcije autoritarnosti i dogmatizma, zbog svoje slabe metodološke elaboriranosti (ponajprije zbog nedostatka dokaza zasnovanih na metodama faktorske analize), smatra poluznanstvenim konstruktima.

Strategija dokazivanja osnovne postavke, nije replikacija Eysenckovog faktorskog postupka (Eysenck, H.J. 1954.), već Wilson kombinirajući oba postupka, nastoji konceptualno osmisliti generalni pojam konzervativizma te potom dokazati faktorskom analizom polazne postavke.

Wilsonov teorijski koncept psihološkog konzervativizma, za razliku od stranačkog političko-ekonomskog konzervativizma, generalno je osmišljen kao otpor

promjenama i tendencija preferiranja sigurnih, tradicionalnih i nepromijenjenih formi institucija i ponašanja. Osnovne karakteristike psihološkog konzervativizma su:

- religijski fundamentalizam,
- pro-establishment politika,
- inzistiranje na striktnim pravilima i kažnjavanju,
- militarizam,
- etnocentrizam i netolerancija prema manjinskim grupama,
- preferencija konvencionalnog u umjetnosti, odijevanju, izražavanju i sl.,
- antihedonistički svjetonazor i restriktivnost u seksualnom ponašanju,
- opozicija prema znanstvenom napretku i
- praznovjerje.

Wilson pretpostavlja da sve manifestacije konzervativizma tvore faktorski prostor koji je moguće parsimonijski opisati generalnim faktorom konzervativizma.

Pored pretpostavke o generalnom faktoru konzervativizma, Wilson definira i tri moguće pretpostavke o distribuciji rezultata na toj dimenziji:

- konzervativizam kao psihološki sindrom je koncepcija kakvu nalazimo kod Adorna i suradnika, karakterizirana je povećanjem učestalosti na jednom od krajeva normalne distribucije koje je svojstveno za sindrom, te implicitno pretpostavlja da se radi o bolesti,
- konzervativizam kao jedan od krajeva normalne distribucije je koncept po kojem konzervativizam predstavlja jedan ekstrem normalne distribucije koja preko najučestalije neutralne pozicije prelazi u drugi ekstrem – liberalizam, svojstven je za pristupe Eysencka i Rokeacha,
- konzervativizam kao modalni vrh polarizirane normalne distribucije, podrazumijeva da se pozicije liberalizma i konzervativizma mogu detektirati kao dva modalna vrha polarizirane normalne distribucije.

Pretpostavka polarizirane normalne distribucije ima racionalu u tendenciji ljudi da razvijaju konzistenciju pa stoga dolazi do polarizacije. Polarizacija je posljedica činjenice da konzervativizam, ili liberalizam, funkcioniraju kao koncepti koji pojednostavljaju okruženje u kojem se pojedinac nalazi, na način da pružaju stabilan set vrijednosti i pravila ponašanja. Time se reducira potreba da pojedinac (prečesto) evaluiira detalje nove situacije u svrhu odluke o adekvatnom smjeru vlastite akcije.

Wilson iznosi i četiri pogleda na prirodu konzervativizma.

Prema prvom konzervativizam je otpor prema promjenama koji se očituje u otporu progresivnim promjenama ili promjenama koje su same sebi svrha, te favoriziranju održanja postojećeg stanja ili provođenje reakcionarnih promjena koje vraćaju u prijašnje stanje.

Druga koncepcija definira konzervativizam kao izbjegavanje rizika i 'igranje na sigurno'. Prema ovom pogledu konzervativni pojedinac se osjeća ugrožen i iskustveno nesiguran u kompleksnoj i nepoznatoj okolini te je stoga netolerantan na promjene zbog toga što vode povećanju kompleksnosti iskustvenog svijeta.

Treća koncepcija na konzervativizam gleda na kvantificirani oblik 'generacijskog jaza' te se stoga može govoriti o refleksiji međugrupnih razlika u stavovima.

Četvrti pristup konzervativizam vidi kao internalizaciju roditeljskih zabrana, tj. internalizaciju očekivanja roditelja i socijalnih grupa te se stoga može očekivati koreliranost konzervativizma s konformizmom i socijalnom poželjnošću.

Wilson konzervativizmu pristupa kao psihološkoj crti ličnosti i naglašava da je za razliku od političko-ekonomskog konzervativizma koji predstavlja oblik političke ideologije, psihološki konzervativizam slab prediktor političkog ponašanja pojedinca, čije odluke u glasačnom ponašanju više reflektiraju navike glasanja, pripadnost socijalnoj klasi i pretpostavljeni osobni probitak negoli bilo koju crtu ličnosti.

Wilson iznosi i niz metodoloških problema koji dovode u sumnju rezultate empirijskih istraživanja u području socijalnih stavova (Wilson, G.D. 1973.). Dva temeljna problema po Wilsonovu stanovištu su uvrštavanje teorijskih postavki autora skale u formulaciju čestica te pokušaj da se u dotad korištenim skalama istovremeno skaliraju intenziteti stavova i unutar čestica i po svim česticama zajedno. Kritika se

posebice odnosi na najčešće korištene: Adornovu F-skalu i Rokeachovu Skalu dogmatizma.

Uvrštavanje teorijskih postavki autora u čestice skale najčešće dovodi do formulacije tvrdnji koje proizlaze iz teorije za koje ispitanik treba iskazati stupanj slaganja. Ovakav način ispitivanja stavova u velikoj mjeri potiče ispitanike na ispoljavanje akviesencije, tj. potvrđivanja svih tvrdnji na koje nailazi u skali bez većeg razmatranja sadržaja tvrdnje. To, prema Wilsonu, rezultira povećanjem udjela varijance pogreške u odnosu na zdravu varijancu skale. Stoga Wilson glavne uzroke akviesencije vidi u sadržaju itema, dvosmislenosti formulacija, višestrukim negacijama i verbalizaciji koja sadrži evaluacijske elemente. Rješenja problema vidi u izbjegavanju osnovnih uzroka akviesencije uz balansiranje skala u pogledu smjera tvrdnji.

Drugu veliku zamjerku istraživanjima stavova Wilson vidi u učestalom zbrajanju pojedinačno skaliranih odgovora, a kao jedino rješenje nameće se izračunavanje faktorskih bodova.

Pri konstrukciji skale konzervativizma Wilson i Patterson (Wilson, G.D., Patterson, J.R. 1968.) polaze od pretpostavke da se formiranje odgovora na klasičnu item-tvrdnju u skalama stavova odvija u dvije faze: neposredne emocionalne reakcije na centralni predmet u tvrdnji i u drugoj fazi ustezanja od prosudbe dok se ne ispitaju svi kvantifikacijski i prosudbeni elementi tvrdnje. Kako po autorima u drugoj fazi može doći do znatnijeg iskrivljenja odgovora u odnosu na početnu reakciju, njihova skala konzervativizma sastoji se od podražajnih pojmova bez uokvirivanja u tvrdnje u vidu rečenica na koje se zahtjeva neposredan odgovor prihvaćanja ili odbijanja. Prema pretpostavkama autora, skraćenje formulacije na osnovni pojam, stavlja dominantu na neposrednu emocionalnu reakciju ispitanika i istovremeno uklanja većinu izvora akviesencije. Dodatnim balansiranjem usmjerenja čestica (polovica indicira konzervativizam, a polovica liberalizam) uklanja se, prema Wilsonu i Pattersonu, iz varijance eventualno ispoljena akviesencija. Tematski skala konzervativizma pokriva sve komponente konzervativizma s podjednakom zastupljenošću čestica.

Provjere metrijskih karakteristika skale konzervativizma pokazuju da je pristup Wilsona i Patterosna imao određenih prednosti. Skala je pokazala solidne metrijske

karakteristike, uvjetno uzevši jednofaktorsku strukturu (scree test) i spolno različite rezultate u kojima su žene sustavno 'iskazivale' više konzervativizma od muškaraca.

Faktorska struktura skale, iako prema Wilsonu odgovara uvjetima unidimenzionalnosti po scree testu, što se moglo pretpostaviti za instrument s nutarnjom konzistencijom koja od uzorka do uzorka varira u rasponu od 0.83 do 0.94, daje prema drugim kriterijima četiri do pet faktora. Nerotirana struktura slijedi Eysenckove nalaze iz 1954. (Eysenck, H.J. 1954.) s prvom osi kao faktorom konzervativizma–liberalizma i na nju ortogonalnim faktorom idealizma (*tendermindedness*) – realizma (*toughmindedness*) koji prema Wilsonu sadržajno odgovara Eysenckovom T-faktoru.

Promax rotacijom ekstrahirane osi su postavljene u neortogonalnu poziciju (Bagley, C.R., Wilson, G.D., Boshier, R. 1970.), te su dobiveni faktori odražavali tematske cjeline skale: militarizam, antihedonizam, rasizam (etnocentrizam), religijski fundamentalizam i konvencionalizam u umjetnosti. Faktorske strukture pokazuju velik stupanj podudaranja u nekoliko zemalja (Britanija, Nizozemska, Novi Zeland).

Bagley posebno analizira dvije dimenzije postulirane teorijom konzervativizma, religioznost i netrpeljivost prema manjinskim grupama – rasizam (Bagley, C.R. 1970., Wilson, G.D., Bagley, C.R. 1973.). Početni rezultati na homogenim uzorcima ukazuju na povezanost religioznosti i netrpeljivosti prema manjinskim grupama, bez obzira na od religija propovijedano milosrđe i ljubav prema bližnjima. Međutim analize heterogenijih uzoraka iz Engleske, Nizozemske i Novog Zelanda, koji se uvjetno približavaju definiciji reprezentativnosti za opću populaciju stanovništva, ukazuju da povezanost ne postoji. Bagley posebno analizira i objektivne mjere religioznog ponašanja i njihovu povezanosti s rezultatima na skali konzervativizma. Iako sve tri upotrebljene mjere (prisustvo crkvenim obredima, davanje priloga u crkvene fondove i deklarirana pripadnost nekoj crkvi) koreliraju s konzervativizmom Bagleyevi nalazi ukazuju da postoje dva tipa religioznosti: jedan indiciran iskazanom nominalnom pripadnošću određenoj crkvi uz rijetko prisustvo vjerskim obredima kod kojeg je učestalost predrasuda i netrpeljivosti velika i drugi indiciran većom učestalošću prisustva crkvenim obredima i češćim davanjima u crkvene fondove kod kojeg ne postoji povezanost s netrpeljivošću prema manjinskim skupinama i rasizam. Do sličnih zaključaka su došli i Allport i Ross (Allport, G.W., Ross, J.M. 1967.)

nakon analize rezultata istraživanja odnosa religioznosti i netolerantnosti. Oni zaključuju da se generalno može govoriti o većoj netolerantnosti religioznih osoba, ali da treba razlikovati dva tipa religioznosti: ekstrinzični (karakteriziran utilitarnim pristupom pojedinca religiji) kod kojeg se pojavljuju izrazite predrasude prema manjinskim skupinama i netolerancija te intrinzični (karakteriziran internaliziranim religijskim vrijednostima i iskrenom odanošću crkvi) kod kojeg se pojavljuje manje predrasuda. Allport i Ross zaključuju da je uzrok konfuzije u zaključcima nedovoljna razrada koncepta i mjera religioznosti.

Postulirani odnos povezanosti religioznosti i netolerantnosti prema manjinskim skupinama Wilson i Lillie nakon empirijskih provjera vide kao ortogonalan, ali uz zaključak da se religioznost nalazi u konzervativno-idealističkom kvadrantu, a rasizam (netolerantnost) u konzervativno-realističkom kvadrantu, te stoga koreliraju sa zajedničkim generalnim faktorom konzervativizma (Wilson, G.D., Lillie, F.J. 1972.).

Teorija vrijednosti M. Rokeacha

I dok Wilson s pravom zaključuje da mjerenje socijalnih stavova sve više inklinira mjerenju crta ličnosti, te da je utvrđivanjem strukture stavova moguće ponajprije otkriti temperamentalnu crtu psihološkog konzervativizma, M. Rokeach (Rokeach, M. 1973.) nastoji redefinirati problem utvrđivanja strukture socijalnih stavova kako bi ga približio novijim spoznajama u političkoj znanosti. Pod utjecajem odjeka teorije političke kulture G.A. Almonda i S. Verba-e (Almond, G.A., Verba, S. 1963.), te Converse-ovih rezultata ispitivanja (ne)stabilnosti političkih opredjeljenja (Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. 1960.), Rokeach nastoji pojam društvenih stavova redefinirati i postaviti u širi kontekst društvenih utjecaja koji djeluju na formiranje stavova pojedinca.

Kako bi se odmakao od dominantnog pravca u istraživanju društvenih stavova Rokeach uvodi sociologiji i politologiji znatno bliži, ali znatno slabije definiran pojam vrijednosti.

Vrijednosti su, prema Rokeachu, trajna vjerovanja da su određeni načini ponašanja ili krajnja stanja postojanja, osobno ili socijalno poželjniji od opozitnih ili suprotnih

načina ponašanja ili stanja. Vrijednosni sustav predstavlja trajnu organizaciju vjerovanja o poželjnim oblicima ponašanja ili stanjima po kontinuumu važnosti.

Problemu razlikovanja stava i vrijednosti Rokeach posvećuje opsežnu argumentaciju. Pojam ljudskih vrijednosti najčešće je u psihologiji povezivan s profesionalnim interesima, prema upotrebi pojma od strane Allporta, Vernona i Lindzey (Allport, G.W., Vernon, P.E., Lindzey, G. 1960.). Stoga je većina autora koristila pojam socijalnih (društvenih) stavova.⁴ Dodatni razlog prevage upotrebe termina društvenih stavova nad vrijednostima je dobra operacionalna definicija stavova te velik napredak u postupcima mjerenja. Vrijednosti su se kao termin izvan analize profesionalnih interesa pojavljivale tek sporadično, i to najčešće u teorijskim raspravama, te stoga nisu niti teorijski ni operacionalno dobro definirane do Rokeacha.

Prema Rokeachu (Rokeach, M. 1968.) stavovi i vrijednosti se mogu razlikovati po nekoliko dominantnih karakteristika:

- stavovi su mnoštvo vjerovanja o jednom objektu, dok su vrijednosti pojedinačna vjerovanja,
- vrijednosti nadilaze objekte i situacije, dok su stavovi upravo usmjereni na njih,
- vrijednosti su standardi ponašanja pojedinca, dok to stavovi nisu,
- broj vrijednosti je ograničen na konačni broj poželjnih ponašanja i poželjnih krajnjih stanja, dok broj stavova nije ograničen isto kao ni broj objekata stava,
- vrijednosti predstavljaju centralnije smještene psihičke strukture u nečijem postavu ličnosti od stavova, te stoga determiniraju kako stavove tako i ponašanja.

Rokeach ne nalazi mnogo podrške za svoju distinkciju stavova i vrijednosti u dotadašnjoj literaturi, te navodi svega tri citata:

- 'stavovi kao takvi ovise o predpostojecim socijalnim vrijednostima' (Allport, G.W. 1961. str. 802-803);
- 'stavovi su ekspresija vrijednosti' (Watson, G. 1966. str. 215) i

⁴ Sličnu argumentaciju koristi Eysenck (Eysenck, H.J. 1954.)

- 'stavovi su funkcije vrijednosti' (Woodruff, A.D. 1942. str. 33).

S druge strane, kako ističe i sam Rokeach, postoji znatno veći broj istraživača koji smatra da su stavovi i vrijednosti identični ili vrlo slični pojmovi, pa se stoga treba držati stavova kao bolje operacionalno definiranog pojma. Tako npr. Newcomb, Turner i Converse vide vrijednosti kao 'specijalne slučajeve stavova' (Newcomb, T.M., Turner, R.H., Converse, P.E. 1965. str. 45), a Campbell tvrdi da su koncepti vrijednosti i stavova gotovo identični (Campbell, D.T. 1963.).

Rokeach (Rokeach, M. 1968.) smješta svoj koncept vrijednosti u teoriju vjerovanja po kojoj postoje tri tipa vjerovanja:

- deskriptivna ili egzistencijalna vjerovanja koja su karakterizirana istinitošću ili neistinitošću,
- evaluativna vjerovanja koja su karakterizirana evaluacijom objekta kao dobrog ili lošeg,
- proskriptivna vjerovanja za koja je karakteristično da se objekt ocjenjuje kao poželjan ili nepoželjan.

Vrijednosti predstavljaju upravo proskriptivna vjerovanja, a kao i sva druga vjerovanja imaju kognitivnu, afektivnu i ponašajnu komponentu.

Rokeach postulira sljedeće pretpostavke o vrijednostima:

- da je ukupni broj vrijednosti koje osoba ima relativno malen,
- da svi ljudi barem u nekom stupnju posjeduju vrijednosti,
- da su vrijednosti organizirane u vrijednosne sustave pojedinaca,
- da vrijednosti imaju dva izvorišta – ličnost osobe i društvo sa svojom kulturom i socijalizacijskim institucijama,
- te da će se posljedice postojanja vrijednosnog sustava pojedinca manifestirati u većini njegovih socijalnih i psiholoških akcija i stanja.

Po tipu, Rokeach dijeli vrijednosti na terminalne (one koje je odnose na poželjna krajnja stanja) i instrumentalne (poželjna ili idealizirana ponašanja).

Postoje dvije vrste **terminalnih vrijednosti**: osobne, intrapersonalne i socijalne, društveno-centrirane, interpersonalne.

Rokeach terminalne vrijednosti razmatra kao idealna stanja zadovoljenosti određenih potreba, te stoga pretpostavlja da terminalnih vrijednosti nema više od ljudskih potreba, a za procjenu broja terminalnih vrijednosti služi mu hijerarhijska teorija motivacije (Maslow, A.H. 1954.).

Među **instrumentalnim vrijednostima** po principu porijekla mogu se razlikovati društveno i kulturno potaknute moralne vrijednosti čije neispunjavanje dovodi do osjećaja krivnje ili pogrešnosti onoga što se radi i vrijednosti kompetencije ili samoaktualizacije koje zbog svog intrapersonalnog karaktera dovode do osjećaja osobne neadekvatnosti u osoba koje ih ne uspjevaju ispuniti.

Instrumentalne vrijednosti predstavljaju idealizirane načine ponašanja koji pridonose postignuću terminalnih vrijednosti te stoga tih ponašanja može biti više za isti tip terminalne vrijednosti.

Usmjerenost na određeni tip vrijednosti, bilo da se radi o intrapersonalnim ili društvenim vrijednostima rezultira korelativnom povezanošću terminalnih i instrumentalnih vrijednosti iz istog segmenta.

Pored funkcije socijalno modelirane ekspresije potreba pojedinca vrijednosti imaju funkciju da istovremeno služe kao standardi ponašanja tj. kao generalni plan za razrješavanje socijalnih konfikatora i donošenje odluka.

Kao standardi ponašanja vrijednosti djeluju na više načina:

- vode u zauzimanju stajališta o društvenim pitanjima,
- služe kao predispozicije za preferenciju određenih ideologija ili religijskih opredjeljenja,
- usmjeruju način prezentacije sebe i drugih,
- služe kao osnovica prosudbe, nagrađivanja i kažnjavanja vlastitog i tuđeg ponašanja,
- vrijednosti su standardi prosudbe, te stoga predstavljaju centralni oslonac procesa komparacije,

- vrijednosti su standardi koji se upotrebljavaju u uvjeravanju i mijenjanju stavova i uvjerenja drugih ljudi,
- vrijednosti su standardi za racionaliziranje vlastitog ponašanja.

Motivacijska uloga vrijednosti može se najviše uočiti u četiri funkcije:

- kao psihološki odraz trenutnih i trajnih potreba,
- kao prilagodbena funkcija instrumentalnih vrijednosti,
- kao ego-obrambena funkcija,
- kao funkcija spoznaje i samoaktualizacije.

U odnosu na socijalne norme vrijednosti predstavljaju internalizirane strukture nastale procesom socijalizacije, te su odraz kako društvenih vrijednosnih normi tako i moralnih zabrana kojima su modulirana iskazivanja nekih potreba.

Operacionalizacija mjerenja vrijednosti

Rokeachov pristup mjerenju vrijednosti pokazuje znatniji odmak od vladajuće paradigme mjerenja socijalnih stavova, te bi se za razliku od teorijskog razlaganja, mogao uzeti kao stvarna distinkcija psihologije vrijednosti od psihologije stavova.

Za razliku od dotadašnje koncepcije traženja univerzalnog seta društvenih stavova koji je zbog negiranja društvenih specifičnosti nužno u svojoj univerzalnosti za sve društvene uvjete i sva povijesna razdoblja završavao kao mjera individualnih razlika u temperamentu, a ne kao mjera razlika u društvenim stavovima, Rokeach mjerenje vrijednosti organizira kao rangiranje po važnosti unaprijed zadanih vrijednosti.

Do liste terminalnih vrijednosti Rokeach dolazi induktivno, iz teorijskih rasprava koje se bave socijalnom filozofijom, te nakon nekoliko revizija u pretestiranjima utvrđuje listu koju čini osamnaest vrijednosti:

- udoban život (bogat život),
- uzbudljiv život (poticajan, aktivan život),
- osjećaj ispunjenosti (trajno usavršavanje),
- mir u svijetu (svijet bez rata i sukoba),

- svijet ljepote (ljepota prirode i umjetnosti),
- jednakost (bratstvo, jednakost šansi za sve),
- sigurnost obitelji (briga o voljenim osobama),
- sloboda (nezavisnost, sloboda izbora),
- sreća (zadovoljstvo),
- unutarnji sklad (oslobođenost unutarnjih konflikata),
- zrela ljubav (spolna i duhovna bliskost),
- nacionalna sigurnost (zaštita od napada),
- zadovoljstvo (lagodan život pun užitaka),
- spas duše (spas od grijeha, vječni život),
- samopoštovanje (dobro mišljenje o sebi),
- društveno priznanje (poštovanje, odobravanje drugih),
- istinsko prijateljstvo (blisko druženje),
- mudrost (zrelo razumijevanje života).

Kao osnovica za izbor osamnaest instrumentalnih vrijednosti Rokeachu je poslužila lista od 555 crta ličnosti koji je Anderson dobio redukcijom Allport-Odbert liste od 18.000 imena crta ličnosti (Anderson, N.H. 1968., Allport, G.W., Odbert, H.S. 1936.).

Lista se sastoji od sljedećih opisa ličnosti:

- ambiciozan (marljiv, željan uspjeha),
- širokih pogleda (otvorena uma, bez predrasuda),
- vješt (kompetentan, kvalificiran, učinkovit),
- dobra duha (meko srca, čini ljudima dobro),
- čist (uredan),
- hrabar (hrabro se bori za svoja uvjerenja),

- opraštajući (osoba sklona oprostiti drugima),
- sklon pomoći drugima (radi na dobrobit drugima),
- pošten (istinoljubiv, iskren, čestit),
- maštovit (kreativan, nekonvencionalan),
- nezavisan (samodovoljan, samopouzdan),
- intelektualan (inteligentan, pametan),
- logičan (dosljedan, razuman),
- pun ljubavi (osjećajan, nježan),
- poslušan (pokoran, poštuje obveze),
- pristojan (učtiv, uglađen),
- odgovoran (pouzdan, osoba na koju se može osloniti),
- samokontroliran (samodiscipliniran, umjeren).

Izbor vrijednosti i za listu terminalnih vrijednosti i za listu instrumentalnih vrijednosti vođen je nakanom da se napravi lista što raznorodnijih vrijednosti koje daju pozitivna, svima prihvatljiva određenja.

Pored određivanja važnosti za pojedinca, moguća je atribucija drugih osoba, grupa ili institucija, te analiza sadržaja koja kao matricu analize koristi navedene vrijednosti. Postupak mjerenja hijerarhije vrijednosti pokazao se dovoljno jednostavnim za ispitivanje opće populacije u kojoj svega pet posto ispitanika nije uspjelo udovoljiti postavljenom zadatku.

Koeficijenti pouzdanost mjerenja ispitani test-retest metodom varirali su između 0,62 i 0,80 za terminalne, i od 0,53 do 0,72 za instrumentalne vrijednosti. Kako nije bilo značajnijeg poboljšanja primjenom metode usporedbe u parovima, Rokeach zaključuje da postupak mjerenja putem rangiranja zadovoljava u pogledu pouzdanosti i da ga ne treba proširivati na multiitemsku formu. Stabilnost vrijednosnih sustava pojedinaca varirala je od 0,3 do 0,9 za terminalne i od 0,1 do 0,9 za instrumentalne

vrijednosti, s izrazitijim smanjenjem diskriminativnosti rangiranja sredine liste u odnosu na najvažnije i najmanje važne vrijednosti za pojedinca.

Zbog ipsativnost postupka rangiranja, postupak je proizveo linearno zavisne podatke koje je Rokeach bez obzira na linearnu zavisnost (sam Rokeach navodi da se radi o zanemarivoj korelaciji od $-0,06$) i na prosječnu korelaciju u matrici korelacija koja je jednaka veličini definiranoj linearnom zavisnošću varijabli od $-0,06$, podvrgao postupku faktorske analize.⁵ Sedam ekstrahiranih faktora objasnilo je 41 posto ukupne varijance, pri čemu ni jedan nije obuhvatio više od osam posto varijance. Očigledno prazna korelacijska matrica nije dala interpretatibilne faktore pa ih Rokeach ne navodi, već samo komentira izvjesna grupiranja osobnih i društvenih vrijednosti na zasebnim faktorima. Jedini zaključak koji autor izvodi iz faktorske analize jest da su mjerene vrijednosti dovoljno distinktna da se međusobno ne pokrivaju.

Primjena skale vrijednosti u sklopu istraživanja javnog mnijenja koje je proveo *National Opinion Research Center* na reprezentativnom uzorku od 1409 ispitanika starijih od 21 godinu omogućava opsežne validacijske provjere skale. Stupanj teorijskih spoznaja, kako Rokeach priznaje, ne dopušta da se unaprijed predvidi koje će vrijednosti biti povezane s kojim stavovima ili ponašanjima, te se stoga Rokeach upušta u nesustavnu potragu za vrijednostima diskriminativnim za pojedine stavove i ponašanja.

Rokeach nakon niza statističkih testiranja razlika među subuzorcima opće populacije zaključuje da se skala vrijednosti pokazala osjetljivom na nacionalne i socijalne razlike među grupama, tj. na demografske i kulturalne varijable. Tako osobe nižeg socijalno-ekonomskog statusa pokazuju više religioznosti, konformizma, manje pažnje polažu na odgovornost, veće značenje daju prijateljstvu, a manje ljubavi, manje su usmjerene na kompetentnost i samoaktualizaciju od osoba višeg socijalno-ekonomskog statusa. Stoga Rokeach zaključuje da socijalne skupine koje iskazuju obrazac vrijednosti tipičan za niže socijalne slojeve (crnci, neobrazovani, siromašni) prema Maslowljevoj hijerarhijskoj ljestvici potreba imaju nižu kvalitetu života.

⁵ Autor ne navodi primijenjeni postupak ekstrakcije faktora, ali se iz linearne zavisnosti podataka može zaključiti da se radilo o analizi na glavne komponente.

U sferi ponašanja, koju Rokeach operacionalizira kao pripadnost određenim profesijama ili dobrovoljnim organizacijama, uočljiva je povezanost terminalne vrijednosti spasa duše s religijskim ponašanjima (češći odlasci u crkvu, deklarirano članstvo u crkvenim organizacijama, svećenici), terminalna vrijednost jednakosti dobro predviđa međurasna ponašanja, te politička opredjeljenja i aktivnost, terminalna vrijednost svijeta ljepote razlikuje umjetnička zanimanja od ostalih, a intelektualne vrijednosti (intelektualan, imaginativan, logičan) su prediktivne za zanimanje profesora.

Rokeach sumirajući zaključuje da su terminalne vrijednosti prediktivnije od instrumentalnih, te da su među najdiskriminativnijima udoban život, jednakost i spas duše, što ukazuje na to da su socioekonomski status, politika i religija najjače determinante stavova i ponašanja.

Rokeachovom pristupu mogu se uputiti mnoge zamjerke:

- veliki broj vrijednosti i nesustavno testiranje statističkih razlika, najčešće bez polaznih hipotetskih očekivanja, dovode najvjerojatnije do niza slučajnih potvrda statističkih značajnosti;
- veliki uzorak na kojem je primijenjena skala dovodi do toga da su značajne čak i minorne razlike među vrijednostima;
- moguće je pretpostaviti da su neke razlike samo lateralni (korelativni) odraz nekih vrijednosti koje nisu uključene na listu – što se posebno može reći za velik broj neočekivanih ‘statistički značajnih’ razlika na vrijednostima koje nemaju direktne veze s promatranom nezavisnom varijablom;
- vrlo rijetko se repliciraju razlike na istim vrijednostima od istraživanja do istraživanja, čak i kad se radi o replikacijama na kulturalno i po stupnju ekonomskog razvitka vrlo sličnim zemljama (USA, Kanada i Australija);
- interpretacija evidentiranih razlika pokazuje sve značajke neznanstvenog tumačenja alternativnim postavkama, tako se veća važnost određenih vrijednosti tumači ili nedostatkom istih i željom da se taj nedostatak ispravi ili postojanjem djelomične zadovoljenosti, a manja važnost drugih nezadovoljenjem istih pa stoga neosvještenošću potrebe ili zadovoljenjem iste.

Model političke ideologije M. Rokeacha

Reducirajući listu terminalnih vrijednosti na vrijednosti indikativne za politička opredjeljenja Rokeach se opredjeljuje za dvodimenzionalni prostor zasnovan na terminalnim vrijednostima slobode i jednakosti, pri čemu iznosi niz zamjerki na prevladavajući jednodimenzionalni model zasnovan na dimenziji konzervativizam-radikalizam, konzervativizam-liberalizam ili politički desno-politički lijevo. Prema Rokeachu navedeni pojmovi su slabo definirani, definicije su relativne za određeno vremensko razdoblje, a pojmovi podrazumijevaju u definicijama izbjegnutu povijesnu perspektivu razvoja političkog sustava svake zemlje na koju se primjenjuju navedeni pojmovi. Izražene su znatne poteškoće u upotrebi jednodimenzionalne klasifikacije:

- navedene kategorije se ne mogu upotrijebiti ahistorično i kroskulturalno jer su relativne na postojeći politički trenutak;
- ne postoji slaganje oko egzaktnog broja definirajućih atributa za konzervativizam i liberalizam, već su ovi atributi kulturalno specifični, što daje arbitrarnost ocjenama na ovoj dimenziji;
- pojmovi konzervativizma i liberalizma su dvoznačni jer se u definiranju miješaju ideološki i stilistički atributi;
- dimenzija konzervativno-liberalno se često miješa s dimenzijom autoritarno-neautoritarno;
- unidimenzionalni pristup forsira tumačenje koje ekstremne ideologije poput fašizma i komunizma tumači samo kao intenzivnije varijante socijalističke i kapitalističke ideologije, a ne kao kvalitativno različite ideologijske pristupe.

Zbog navedenih razloga Rokeach postulira dvodimenzionalni prostor s dimenzijama slobode i jednakosti. Prema postuliranom modelu socijalistička politička ideologija je karakterizirana visokim vrednovanjem kako slobode tako i jednakosti, kapitalistička ideologija podrazumijeva visoko vrednovanje slobode i nisko vrednovanje jednakosti, komunistička ideologija visoko cijeni jednakost a nisko vrijednost slobode i fašistička ideologija nisko vrednuje i slobodu i jednakost.

Početna provjera postuliranih odnosa političkih koncepcija provedena je analizom sadržaja pisanja vodećih ideologa (Hitlera, Goldwatera, niza autora okupljenih u

Frommovu zborniku o socijalističkoj ideji, Lenjina), u pogledu frekvencije spominjanja za tu priliku nešto proširene liste terminalnih i instrumentalnih vrijednosti. Utvrđivanjem relativne učestalosti i smjera stava prema određenim vrijednostima utvrđeno je da:

- socijalisti na vrh hijerarhije postavljaju slobodu (1. rang), jednakost (2), mudrost (3,5) i udoban život (3,5);
- kapitalisti visoko cijene slobodu (1), poredak (2), obranu nacionalnih interesa (3), nacionalnu superiornost (4), a izrazito negativno vrednuju jednakost (16);
- komunisti se često pozivaju na jednakost (1), mudrost (2), snažnu državu (3), a u negativnom kontekstu spominju slobodu (17);
- dok fašistička ideologijska racionala počiva na rasnoj čistoći (1), zdravlju (2), snažnoj državi (3), nacionalnoj superiornosti (4), a negativno se odnosi prema jednakosti (16).

U sklopu instrumentalnih vrijednosti socijalisti pozitivno vrednuju intelektualizam (1. rang), kreativnost (2), odgovornost (3) i moralnost (4), a negativno se odnose prema prisili i iskazivanju moći (23). Kapitalistički ideolog Goldwater visoko vrednuje snagu volje (1), odgovornost (2,5) i poštenje (2,5) te produktivnost (4), a iskazivanje moći vrednuje nešto bolje od socijalista (14). Lenjinovi radovi ukazuju na visoko vrednovanje iskazivanja moći i prisile (1), uvjerenje u vlastite vrijednosti (2), aktivitet, lojalnost i ustrajnost (4), a Hitlerova retorika obiluje pozivanjem na snagu volje (1), iskazivanje moći (2), uvjerenost u vlastite ideje (3), lojalnost (4) uz izraziti anti-intelektualizam (23).

Rokeach nalazi da podaci u dovoljnoj mjeri potvrđuju početne pretpostavke o smještanju u kvadrante prostora sloboda-jednakost, te da još dodatno opovrgavaju teoriju jednodimenzionalnog prostora jer ne postoje pozitivne korelativne veze među ideologijama koje su bliske konzervativnom ili liberalnom polu kontinuuma konzervativno-liberalno. Tako kod terminalnih vrijednosti kapitalistički i fašistički politički koncept koreliraju umjereno negativno ($\rho=-0,30$), socijalistička i komunistička ideologija nisu povezane po prioritetu vrijednosti ($\rho=0,04$), a egzistiraju i jake opreke socijalizma prema fašizmu ($\rho=-0,71$) i kapitalizma prema komunizmu ($\rho=-0,53$). Na nivou poželjnih ponašanja najviše koreliraju vrijednosni sustavi

Lenjina i Hitlera ($\rho=0,41$), te postoji umjerena pozitivna kovarijacija instrumentalnih vrijednosnih sustava Goldwatera i Lenjina ($\rho=0,29$), Goldwatera i socijalističkih teoretičara ($\rho=0,29$), i umjerena opreka Hitlerovog i socijalističkog instrumentalnog vrijednosnog sklopa ($\rho=-0,31$). Nalazi dobiveni istraživanjem na tragu su Mannheimovih opservacija o poimanju slobode kod konzervativaca i socijalista, prema kojima američkom konzervativcu sloboda ujedno znači i slobodu individualne inicijative, slobodu da se postigne viši status, blagostanje i moć, a socijalistima sloboda predstavlja dovoljno ograničenja za individualnu inicijativu da bi se osigurala veća jednakost za sve (Mannheim, K. 1953.).

Ocjena dosega provedene analize sadržaja, pored svih vrlina nalaženja tipičnih predstavnika ideologija koje najčešće nisu zastupljene na istoj političkoj sceni i u izvornom obliku, prvenstveno se mora usmjeriti na valjanost zaključaka s obzirom da rezultati nisu mogli izbjeći specifičnosti retorike pojedinih ideologa. Izrazitije od postulirane dihotomije navedeni rezultati sugeriraju dihotomiju mirno preuzimanje vlasti naprema nasilnom preuzimanju vlasti. Tako se ideolozi umjerenih nenasilnih političkih opcija pozivaju na moralne vrijednosti postojećeg društva (odgovornost, moral, poštenje), dok se ideolozi ekstremnih ideoloških orijentacija pozivaju na militantne vrijednosne sklopove kao što su iskazivanje snage, odanost i lojalnost. Desne političke opcije nastoje se retorikom prilagoditi konzervativizmu pa se pojavljuje više arhaizama kao što je npr. pozivanje na snagu volje, dok se lijevo orijentirani političari oslanjaju na modernitet kao što je kreativnost i aktivnost. I konačno ekstremne političke ideologije, zbog malobrojnosti sljedbenika, visoko cijene kategoriju uvjerenosti u ispravnost političkih ideja, jer je ona osnovica izolacije pojedinaca od društva i održavanja grupne kohezije.

Ispitivanje političkih opredjeljenja simpatizera i aktivista pojedinih kandidata na američkim izborima pokazuje da se unutar političke scene Sjedinjenih Američkih Država kandidati razlikuju samo prema stupnju važnosti koju pridaju vrijednost jednakosti, dok svi visoko vrednuju slobodu.

Analiza politički nekompetentne studentske populacije daje mnogo zanimljivih spoznaja. Tako općenito studenti ne pokazuju mnogo kompetencije i zanimanja za političke ideje. Vlastite stavove slabo uspijevaju identificirati s ideologijama u kojima su takvi stavovi zastupljeni (stupanj identifikacije je proporcionalan učestalosti takvih

ideja na američkom političkom tržištu), zastupnici ekstremnih ideoloških opcija (fašizam, komunizam) iskazuju više konfuzije u vlastitom političkom određenju ili se priklanjaju ideološki najbližoj umjerenoj opciji. Ispitanici u znatnoj mjeri griješe u procjeni idejnih orijentacija pojedinih političara koji im nisu bliski po političkim idejama, tipično su američki odbojni prema stranim ideologijama i u znatnoj mjeri podložni modifikacijama procjene nosilaca određenih političkih ideologija izazvanih propagandom (najbolje ocijenjen političar je netom ubijeni Martin Luther King, a izrazito negativno ocijenjeni Hitler, Mussolini, te Lenjin, Staljin, Mao, Marx i to kod svih ispitanika bez obzira na vrijednosni sklop).

Analiza političkih aktivista nije pokazala jednoznačno koji su glavni razlozi da se određena osoba uključi u političku djelatnost. Prema pretpostavkama Rokeacha, osnovni uzrok bi moglo biti intenzivnije vjerovanje u političke vrijednosti, iskazano smještanjem tih vrijednosti na vrh (poželjne) ili na dno (nepoželjne) ljestvice poželjnosti. Nije međutim jasno prethode li promjene u vrijednostima promjenama u ponašanju ili slijede promjene u ponašanju kao redukcija kognitivne disonance (Festinger, L. 1957., Abelson, R.P., Aronson, E., McGuire, W.J., Newcomb, T.M., Rosenberg, M.J., Tannenbaum, P.H. 1968.).

Rokeach nalazi sličnosti modela političke ideologije zasnovanog na dvije terminalne vrijednosti s Eysenckovim modelom (Eysenck, H.J. 1954.), ali Eysencku negira potvrdu koncepta T-faktora, s Kerlingerovom tezom o ortogonalnosti konzervativizma i liberalizma (Kerlinger, F.N. 1970., Kerlinger, F.N. 1972.) gdje prema Rokeachevom mišljenju Kerlingerova skala liberalizma mjeri uglavnom terminalnu vrijednost jednakosti, a skala konzervativizma vrijednost slobode.

Gotovo nevjerojatna čini se Rokeacheva reinterpretacija Inglehartova koncepta (Inglehart, R. 1971.) materijalističkog sustava vrijednosti koji odgovara poziciji nisko vrednovane i slobode i jednakosti (kao fašizam⁶) i postmaterijalističkog sustava vrijednosti kao kombinacije visoko vrednovane jednakosti i slobode (kao kod socijalista), dok mješoviti tip, koji kombinira materijalističke i postmaterijalističke vrijednosti, predstavlja ostale kombinacije vrijednosti slobode i jednakosti.

⁶ Opaska I.R.

Rokeach ipak navodi da njegov model ne može razriješiti probleme:

- različite informiranosti ispitanika,
- različitih subjektivnih koncepcija slobode i jednakosti i
- različitih nivoa točnosti percepcije pojedinih političkih ideologija.

Politološki pristup

Ograničavanje pristupa temi formiranja političke ideologije glasača isključivo na psihologiju ne naznačuje svu složenost društvene uvjetovanosti ovog problema. Redukcijski pristup, koji ima za cilj ostati unutar okvira psihologije, uočljiv u manjoj ili većoj mjeri kog svih psihologa-istraživača u tom području zbog neizdiferenciranog odnošenja prema društvenim faktorima implicitno negira važnost tih čimbenika. Postavljanje takvog, reduciranog istraživačkog koncepta vodi utvrđivanju psihologijskih zakonitosti tih procesa, koje zbog neobuhvaćanja ostalih izvanpsihologijskih faktora istraživači u manjoj ili većoj mjeri nastoje ekstendirati i na sferu društvenih aspekata procesa formiranja političke ideologije glasača. Tek neznatno odstupanje M. Rokeacha u smjeru spominjanja kulturoloških i društvenih utjecaja na vrijednosni sustav osobe, ne propituje funkcionalnost dominirajuće psihologijske paradigme. S druge strane, politička znanost je zbog svoje usmjerenosti na predmet proučavanja, političke procese koji imaju svoje aktere, pretpostavljala da su politički procesi produkt povijesnih okolnosti i aktivnosti pojedinih političkih aktera u određenim povijesnim okolnostima. Stoga paradigma političke znanosti pretpostavlja proučavanje političkih procesa i aktera tih procesa.

Važna poluga paradigme političke znanosti je Lippmannova definicija javnog mnijenja kao proizvoda komunikacije između političkih elita i masovne publike (publike mas-medija) (Lippmann, W. 1922.). Za političke elite Lippmann smatra sve aktere koji se nalaze s kreacijske strane komunikacijskog kanala masovnih medija (političare, novinare, javne osobe), a masovnu publiku predstavlja onaj dio građana na drugom kraju komunikacijskog kanala kojima se masovni mediji obraćaju. Lippmannova definicija formiranja javnog mnijenja kroz komunikaciju sredstvima masovnog komuniciranja proizvod je vremena u kojem su jedini organizatori istraživanja javnog mnijenja, političkih opredjeljenja građana prema kandidatima na izborima, bile novinske kuće i novinari, pa je adekvatno tome i definicija

komunikološka. Pored vidljivog komunikološkog dijela, definicija donosi i neke skrivene premise, koje su imale utjecaja na istraživanja u političkoj znanosti. Prva premisa odnosi se na publiku, kojoj je zbog postavljanja na kraj jednosmjernog komunikacijskog kanala odricana aktivna uloga u političkim događanjima i kontemplacijske sposobnosti – ona je odraz onog što joj se prenosi medijima. Druga premisa odnosila se na elite, koje su nosioci političkih ideja i događanja, pa su stoga ideacijski kompetentne i skoro potpuno neovisne od okolnosti u kojima djeluju. Suprotno psihologijskom shvaćanju, politološka paradigma smješta ideologiju izvan osobe, u elite. Mas-publika je samo odraz ideologija elita, i nema aktivnu ulogu niti u procesu primanja informacija komunikacijskim kanalima, niti u kreiranju političkih smjernica koje elite iskazuju u svojim predizbornim programima i provode dok su na vlasti.

Politička ideologija je unutar takvog konteksta skup koherentno povezanih ideja povezanih s nekim misliocem ili političkim pravcem, kojem neka od elitnih grupa pripada, a javno mnijenje neosvijesteni agregat sa značenjem neosvijestjenog kolektiviteta masa koje nemaju vlastite intencije političkog djelovanja već su pasivni konzumenti kroz medije ponuđenih ideologija.

Unutar nebalansiranog modela političke komunikacije dominantni interes je istraživanje političkih elita, njihovog nastajanja, organiziranja i djelovanja, dok je proučavanju masa posvećeno jedino istraživanje javnog mnijenja, praktične predikcije ishoda političkih izbora.

Minimalistički model ideologijske konzistentnosti masa P. Conversea

Lippmannov koncept podrazumijeva idealnu transmisiju komunikacijskim kanalom, te idealnu receptivnost masovne publike. Taj koncept, isto kao i koncept idealne političke osviještenosti elita u mnogim elementima empirijski je doveo u pitanje P.E. Converse (Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. 1960., Converse, P.E. 1964., Converse, P.E. 1970., Converse, P.E. 1975., Converse, P.E., Markus, G.B. 1979.). Converse tvrdi da pripadnici opće populacije pridaju malo pažnje politici i malo znaju o njoj. Njihove političke ideje najčešće su povezane vrlo slabim vezama, i tek neznatno strukturirane u ono što bi se trebalo zvati ideologija. Većina ih ne može svojim riječima definirati političke kategorije kao što su liberalizam ili konzervativizam, već ima samo generalnu ideju što bi to trebalo biti. Zbog slabog

znanja oni ne koriste ideološke kategorije da bi organizirali svoje reakcije na političke kandidate ili stranke, te su stoga njihova mnijenja nestabilna i podložna znatnim fluktuacijama.

Rezultati Converseovih istraživanja mogli bi se prema Snidermanu i Tetlocku opisati kao minimalistička koncepcija u proučavanju konzistencije političkih opredjeljenja (Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986.), a empirijski dokazi za i protiv pojedinih teza mogli bi se u najkraćem rezimirati u četiri tematske cjeline.

1. Građani nemaju političkog znanja.

- Istraživanja pokazuju da manje od pola ispitanika u nacionalnom uzorku Sjedinjenih Američkih Država zna tko je njihov zastupnik u kongresu (Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. 1960.), da u vrijeme Berlinske krize 1961. godine gotovo polovica ispitanika nije znala da je Zapadni Berlin u dubini teritorija Istočne Njemačke (Converse, P.E. 1975.) te da je, prema jednom istraživanju koje iznosi McGuire, gotovo 40 posto ispitanika izjavilo da su Izraelci jedna od arapskih nacija (McGuire, W.J. 1985.). Stoga se može zaključiti da građani najčešće nemaju političkih opredjeljenja ni o medijski vrlo zastupljenim temama i da vrlo često opredjeljenja formiraju u tijeku odgovaranja na anketna pitanja. Istraživanja pokazuju da je oko jedne trećine ispitanika skloni izraziti svoje opredjeljenje i o političkim temama koje im nisu poznate ili su potpuno izmišljene (Bishop, G.F., Oldendick, R.W., Tuchfaber, A.J., Bennett, S.E. 1980., Schuman, H., Presser, S. 1977.). Ispitanici su u anketnim istraživanjima javnog mnijenja skloni dati odgovore koji im prvi padnu na pamet kako bi se izvukli iz situacije u kojoj bi se mogli eventualno osramotiti pred ispitivačem (Fiske, S.T., Taylor, S.E. 1984.).

2. Građani ne koriste i ne razumiju apstraktne političke ideje.

- Između 2 i 5 posto građana koristi apstraktne atribute kao što su liberalno ili konzervativno kako bi organizirali svoju evaluaciju političkih kandidata (Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. 1960.). Za pretpostaviti je da većina građana zasniva svoje izborna ponašanje na konkretnim, a ne na apstraktnim činjenicama. Dominantni procesi se zasnivaju na procjenama pogodnosti ili štete koje bi mogla imati identifikacijska grupa glasača ukoliko dođe na vlast određeni kandidat. Procjene se također zasnivaju na 'duhu vremena', tj. glasači podupiru

stranku na vlasti u dobrim vremenima, i oponiraju joj u lošim vremenima. Nasuprot tomu neka istraživanja pokazuju da nivo ideološke konceptualizacije ne ovisi o karakteristikama glasača (npr. njegovom obrazovanju) već prije svega o načinu predstavljanja političkih kandidata. Prema Nie, Verba i Petrociku postotak građana koji koriste ideološke kategorije porastao je s 9 posto 1956., kada se predsjednička predizborna kampanja zasnivala uglavnom na osobnim karakteristikama kandidata, na 24 posto 1976. kad su kandidati predstavljeni kao ideološki jasno suprotstavljeni oponenti (Nie, N.H., Verba, S., Petrocik, J.R. 1979.).

3. Političke preferencije građana su nestabilne.

- Prema dijelu analiza manje od dvije trećine glasača ustrajava na istim političkim opredjeljenjima u razmaku od svega dvije godine, te stoga Converse iznosi pretpostavku da jedna trećina opće glasačke populacije uopće nema stavova o političkim pitanjima već su njihovi odgovori potpuno slučajni (Converse, P.E. 1964., Converse, P.E. 1970., Converse, P.E., Markus, G.B. 1979., Jennings, M.K., Niemi, R.G. 1981.). U opreci s tim stoje zaključci Achena i Eriksona koji tvrde da su promjene stavova među glasačima relativno rijetke, a variabilitet Converseovih podataka pripisuju slaboj pouzdanosti mjerenja. Oni smatraju da je stabilnost političkih opredjeljenja normalno distribuirana te da čak i osobe slabe političke sofisticiranosti imaju stabilne stavove (Achen, C.H. 1975., Erikson, R.S. 1979.).

4. Političke preferencije građana su međusobno nekonzistentne.

- Converse tvrdi na osnovi analize rezultata istraživanja provedenih u razdoblju od 1950. do 1960. da postoji nizak stupanj konzistencije političkih stavova unutar jednog područja i među različitim područjima, kako kod glasača tako i kod predstavnika elita (kandidati za Kongres). Po jednoj od analiza (Converse, P.E. 1964.) konzistencija opredjeljenja glasača mjerena korelacijom među odgovorima na teme vezane uz unutrašnju politiku iznosila je 0.23, konzistencija među stavovima prema vanjskoj politici također 0.23, a između unutrašnje i vanjske politike svega 0.11. Kod kandidata za kongres konzistencija u opredjeljenjima u unutrašnjoj politici iznosila je 0.53. Analizirajući situaciju iza 1970. Nie i suradnici dolaze do zaključka da su glasači iz sedamdesetih zbog iskustva pojačane politizacije i uključenosti u politička zbivanja u šezdesetima na nivou konzistencije na kojem su bile elite pedesetih (Nie, N.H., Verba, S., Petrocik, J.R. 1979.). No moguće je da je u odnosu

na Conversea glavni pomak u načinu postavljanja i formuliranja pitanja, a ne u promjeni glasačke dosljednosti (Sullivan, J.L., Piereson, J.E., Marcus, G.E., Friedman, S. 1979., Bishop, G.F., Oldendick, R.W., Tuchfaber, A.J., Bennett, S.E. 1978., Bishop, G.F., Tuchfaber, A.J., Oldendick, R.W. 1978.).

Politička psihologija kao odgovor na minimalistički koncept

Povećani interes za političko ponašanje i pokušaji da se odgovori spoznajno i istraživački na Converseovo negiranje sustavnosti ponašanja glasača, dovodi do pojačane integracije političke znanosti i psihologije. Tako 1973. Jeanne Knutson u predgovoru za *Handbook of Political Psychology* navodi da u žiži interesa političke psihologije 'ostaje interes za individualne determinante političkog ponašanja' (Knutson, J.N. 1973. str. ix). Međutim integracija psihologije i političke znanosti imala je kao posljedicu napuštanje tradicionalne psihologijske paradigme o postojanju općih zakonitosti političkog ponašanja pojedinaca i prihvaćanje istraživačke paradigme po kojoj politički kontekst u kojem se osoba nalazi ima znatnog utjecaja na njezino ponašanje. Tako Lane navodi da je politička psihologija proučavanje osoba u specifičnom vremenu i situaciji (Lane, R.E. 1983. usmeno izlaganje ref. prema Hermann, M.G. 1986.), a Hermann dodaje 'u specifičnom političkom sustavu i kulturi' (Hermann, M.G. 1986.). Unutar takvog određenja nastaju istraživanja koja respektiraju varijabilnost okolnosti političkog okruženja pojedinca u svakoj zemlji, kulturi, političkom sustavu, ekonomskim uvjetima i povijesnom trenutku i nastoje nakon utvrđivanja specifičnih zakonitosti ponašanja u datim okolnostima pronaći pravilnosti koje bi vrijedile u sličnim ili izmjenjenim uvjetima. Stoga postoji jak poticaj za kroskulturalno unificiranje mjernih postupaka i objektivnih indikatora nekog političkog okruženja kako bi se provodile komparativne analize koje bi uzele u obzir varijacije političkog okruženja.

Teorije konzistencije političkih opredjeljenja predstavljaju u osnovi odgovor političke psihologije na Converseovu kontroverzu. Prema Snidermanu i Tetlocku (Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986.) postoje dvije skupine dokaza protiv Converseove minimalističke koncepcije:

- postojanje strukture političkih opredjeljenja je dokaz sam po sebi,

- otpornost na promjene političkih uvjerenja predstavlja dodatni dokaz postojanja ideoloških obrazaca ponašanja.

Izdvajanje pojedinih grupacija tema daje naznake da postoji organiziranost političkih razmišljanja. McClosky i Brill su dokazali da postoji izolirano tematsko područje građanskih prava u svijesti građana SAD (McClosky, H., Brill, A. 1983.). Pored kvalitativnih dokaza koji evidentiraju postojanje koherentnih sustava opredjeljenja, postoje pokušaji da se izmjeri kolika je strukturiranost ideoloških opredjeljenja. Stimson se umjesto da kao Converse (Converse, P.E. 1964.) istražuje razlike u strukturiranosti ideoloških stavova između elita i masovne publike, usmjerio na razlike u strukturiranosti koje postoje u pojedinim segmentima publike (Stimson, J.A. 1975.). Prema polaznoj hipotezi strukturiranost će varirati sistematski u skladu s 'kognitivnim kapacitetom' osobe. Pod 'kognitivnim kapacitetom' Stimson podrazumijeva konstrukt kojim označava interakcijski efekt sposobnosti za apstraktno mišljenje i količina znanja o političkim pitanjima i očekuje da će kod osoba s višim 'kognitivnim kapacitetom' organiziranost političkog razmišljanja biti veća. Kognitivni kapacitet Stimson operacionalizira kao kompozitni indeks nivoa obrazovanja i političke informiranosti, te dijeli uzorak na kvartile. Dvije skupine ispitanika koje su po kognitivnom kapacitetu iznad medijana pokazuju znatno veću koreliranost između samoidentifikacijske procjene na skali liberalno-konzervativno i opredjeljenja o specifičnim političkim pitanjima (pitanje medicinske zaštite za sve građane, pitanje povlačenja iz Vietnama i sl.), dok su skupine ispod medijana imale znatno niže korelacije i veće varijacije korelacija po skupinama. Faktorske analize političkih stavova provedene na svakoj od skupina s različitom razinom kognitivnog kapaciteta posebno, pokazale su da je kod grupa iznad medijana bilo ekstrahirano manje faktora, ali da su oni objašnjavali više ukupne varijance svih varijabli, što jednako kao i prethodni nalaz upućuje na bolju strukturiranost političkih stavova kod osoba s višim kognitivnim kapacitetom.

Ispitivanja otpornosti na promjene opredjeljenja nisu dala tako jednoznačne odgovore, pa Sniderman i Tetlock zaključuju da je otpornost na promjenu političkih stavova samo akcidentalno povezana sa strukturiranošću političkih stavova. Prema većem broju autora koji su se bavili ovom temom (Petty, R.E., Cacioppo, J.T. 1981., Page, B.I., Shapiro, R.W. 1982., Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986., Zeller, J.R. 1992.) odnos je maskiran jer osobe s više političkog znanja i boljom organizacijom

tog znanja posvećuju više pažnje političkim informacijama u medijima, od osoba s manje političkog znanja. Stoga će osobe s utvrđenijim stavovima, zbog veće izloženosti propagandnom djelovanju, biti podložnije utjecaju koji mediji mogu izvršiti na promjenu stavova. S druge strane niži nivo strukturiranosti političkih stavova je posljedica niže razine pažnje koje takve osobe posvećuju politici, pa su stoga i teže dostupne za propagandno djelovanje medija koje bi imalo za cilj promjenu stavova.

Model pluralizma vrijednosti u ideologijskom rezoniranju P. Tetlocka

P.E. Tetlock je iznio model koji diferencirano pokušava objasniti način političkog rezoniranja masovne publike (Tetlock, P.E. 1983., Tetlock, P.E. 1984.a). Prema tom modelu vjerojatnost izdvajanje neke skupine političkih pitanja u zasebnu ideološku strukturu funkcija je razine aktivacije suprotstavljenih vrijednosti približno istog stupnja važnosti. Tako će u slučaju da je neki politički problem aktivirao dvije vrijednosti nejednake snage doći do manjeg stupnja tenzije, pa će psihološki pritisak da se o toj temi razmišlja na diferenciran način biti nedovoljan da se potakne ideološko elaboriranje problema. Ljudi ne proizvode konflikt sami, već problem razrješavaju negiranjem važnosti slabije vrijednosne kategorije. Stoga dolazi do situacije da dominantni idejni element u ideologijskom razmišljanju postaje sve dominantniji.

Ukoliko je politički problem aktivirao dvije podjednako važne vrijednosti, mala je vjerojatnost za strategiju negiranja jedne od vrijednosti, već je osoba primorana konflikt dvostrukog privlačenja ili odbijanja razriješiti razvojem kompleksnijih obrazaca odnošenja prema toj političkoj dilemi. Ideologijska elaboracija kompleksnih obrazaca ima za cilj uspostavljanje relativnog balansa između obje aktivirane vrijednosti, a kao posljedicu diferencijaciju i integraciju aktivirane teme u poseban političko-ideologijski sklop.

Model dopušta različite odnose ideologije i pojedinih političkih tema.

Pored toga, model pretpostavlja veću kognitivnu kompleksnost kod osoba koje zastupaju centrističke i lijeve političke orijentacije (moraju balansirati vrijednost slobode i vrijednost jednakosti), u odnosu na manju kognitivnu kompleksnost desno politički orijentiranih osoba. Navedena pretpostavka empirijsku je potvrdu dobila u

Tetlockovoj analizi kognitivne kompleksnosti zastupnika britanskog zastupničkog doma (Tetlock, P.E. 1984.b).

Tetlock napominje da je dvojbena vrijednost ovog modela u slučaju da se radi o osobama s relativno malenim opsegom političkih znanja, jer one nemaju na osnovi čega elaborirati kompleksno rješenje (Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986.).

Asocijacionistička hipoteza Carmines-a i Stimson-a

Carmines i Stimson su iznijeli asocijacionističku pretpostavku o grupiranju ideoloških sadržaja, prema kojoj se političke ideje grupiraju zbog zajedničkog pojavljivanja (Carmines, E.G., Stimson, J.A. 1982.). Iako se radi o post hoc objašnjenju, koje nije naknadno provjeravano empirijski, pretpostavka da se ideološki sadržaji grupiraju zbog činjenice da su izneseni zajedno, a ne zbog njihove sadržajne sličnosti, dovodi u pitanje mnoge teorijske pretpostavke i revitalizira niz naizgled neobjašnjivih empirijskih rezultata. U kontekstu objašnjenja Carminesa i Stimsona, ideološko organiziranje političkih sadržaja uvjetovano je u znatnoj mjeri konjunkcijom tih ideja iznesenih u političkim kampanjama pred izbore. Stoga je vezivanje pojedinih ideja posljedica političkih programa kandidata na izborima, koji ne moraju biti nužno ideologijski dosljedni. U prilog ovakvom tumačenju idu i rezultati istraživanja Nie i suradnika o različitoj ideologijskoj strukturiranosti političkih sadržaja kod glasača u pedesetim i u sedamdesetim godinama ovog stoljeća (Nie, N.H., Verba, S., Petrocik, J.R. 1979.). Stoga se, bez obzira na nepotvrđenost navedene hipoteze, struktura ideologijskih sadržaja glasača mora razmatrati prije svega u terminima psihologijskih kategorija, a ne, kao što je to često bio slučaj u povijesti filozofije i politike, zakonitostima 'imanentne logike' političkih ideja.

Pored kognitivističkih objašnjenja problema postojanja ideologijske sturukture političkih sadržaja, u prilog tezi o postojanju ideologijske strukture idu i modeli afektivne uvjetovanosti strukturiranja političkih sadržaja nastali najvećim dijelom u psihologiji (Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. 1950., Wilson, G.D. 1973.), ali i u političkim znanostima (McClosky, H. 1958., McClosky, H. 1967.).

Društvena uvjetovanost vrijednosti – sociologijski pristup

Napuštanjem psihologijske paradigme o dostatnosti općih zakona psihologijskog strukturiranja ideologijskih sadržaja za objašnjenje zakonitosti strukturiranja političke ideologije pojedinca i njegova političkog ponašanja, pored pitanja o postojanju ideološke strukture političkih sadržaja, otvoreno je i pitanje sadržajnih razlika u ideologizacijskoj matrici. Ako ustrojstvo čovjeka nije, ili bar nije u punoj mjeri, determinirajući faktor strukturiranja političkih sadržaja, što determinira razlike u vrijednosnim određenjima u pogledu političkih preferencija? Postoje li neke društvene odrednice koje barem u nekoj mjeri usmjeruju većinu pojedinaca prema istim ili sličnim političkim idejama ili su slaganja samo reakcija na nastupe pojedinih političkih kandidata? Ako postoje društvene determinante, koje su i mijenjaju li se kroz vrijeme i prostor? Postoji li konzistentnost ideologije u povijesnom pogledu?

Potreba odgovaranja na neka od ovih pitanja dovela je do integracije sociologijskih spoznaja u zajedničke teorijske postavke proučavanja političkog ponašanja. Povezujući sociologijske spoznaje o promjenama dominantnih vrijednosnih orijentacija u društvu sa znanjima o političkom ponašanju iz drugih područja možemo kroz cjelokupni razvoj sociologije pratiti smjenjivanje teorijskih objašnjenja o tome koje društvene determinante djeluju na vrijednosne orijentacije. Hipoteza o povijesnom slijedu društvenih etapa povezanih s ljudskom djelatnošću, od Comte-a, Marx-a i Weber-a, predstavlja osnovicu sociologijskog strukturiranja znanja o društvu u kojem se umjesto 'viših sila' kao determinanta razvoja društva pojavljuje aktivnost samih članova društva (Popović, M., Ranković, M. 1981.).

Istraživanje dominantnog sustava vrijednosti u nekom društvu, sa sociologijskog stajališta, predstavlja utvrđivanje simboličkih manifestacija socijalnog i kulturnog određenja pojedinaca ili određenih socijalnih grupa unutar promjenjivih društvenih okolnosti.

Dvije su osnovne grupacije teorija odredile temeljne pravce razvoja istraživanja u području utjecaja ideologije na političko ponašanje:

- teorije moderniteta i
- teorije postmoderniteta ili teorije krize demokracije.

Teorijska razrada koncepta moderniteta u odnosu na tradicionalni obrazac društvenog strukturiranja prisutna je od Durkheima, Marxa i Webera, koji pod modernitet u najvećoj mjeri svrstavaju društvene pojave vezane uz industrijalizaciju (Durkheim), kapitalizam (Marx) i racionalizaciju društvenog upravljanja (Weber). Bez obzira koje od tih polazišta prihvatili, povijesni nastanak modernog društva odvija se kao niz ekonomskih, političkih, kulturnih, socijalnih i psiholoških transformacija društva vidljivih kroz procese industrijalizacije, urbanizacije, birokratizacije, demokratizacije, individualizacije, kroz prevladavanje motivacije postignuća, afirmaciju razuma i znanosti te niz drugih procesa (Sztompka, P. 1993.).

Osnovne karakteristike nastajanja modernog društva obuhvaćaju u ekonomskom pogledu: snažan zaokret prema industrijskoj proizvodnji, koncentraciju proizvodnje u urbanim aglomeracijama i velikim industrijskim poduzećima, uspostavu slobodnog tržišta roba i radne snage, orijentaciju na upotrebu tehnoloških inovacija, proizvodnju energije iz mineralnih izvora i središnju ulogu poduzetnika u ekonomskom i društvenom životu. U političkom pogledu dolazi do jačanja pravne regulacije u državi, birokratizacije društva kao dominantnog načina organiziranja racionalnog upravljanja državom, participacije širih slojeva građanstva u političkom odlučivanju i povećane uloge države u gospodarskoj regulaciji koja se očituje kroz djelomičnu redistribuciju društvenog bogatstva upotrebom poreza u socijalne svrhe), te pridavanju velike važnosti znanosti i tehnološkom napretku, sekularizaciji, demokratizaciji obrazovanja te pojavi i širenju masovne kulture u sferi kulture (Sztompka, P. 1993.).

Povijesno su proces modernizacije društava zemalja zapadne Europe različiti autori smještali u različita razdoblja, no u svakom slučaju do početka 19. stoljeća. Stoga se većina teorijskih koncepata u društvenim znanostima podudara s društvenim uvjetima koji su već bili formirani u modernim društvima.

Analiza društava koja se ne mogu svrstati u krug najrazvijenijih zemalja Zapada polazi od nekoliko hipotetičkih pretpostavki o evolucionijskom karakteru povijesnog razvoja društva koje podrazumijevaju da se razvoj odvija spontano i uvijek u istom pravcu (Sztompka, P. 1993.):

- društvene promjene se odvijaju linearnim mehanizmom pa tako manje razvijena društva slijede s izvjesnim zaostatkom razvojni put razvijenijih zemalja,

- promjene su ireverzibilne i odvijaju se u smjeru od tradicionalnih prema modernim društvima sa završnom etapom demokracije kapitalističkog tipa,
- promjene se događaju postupno bez ‘revolucionarnih prevrata’,
- razvojni proces se odvija pravcem ‘tradicionalno-tranzicijsko-moderno’ i ne podrazumijeva razvojne skokove,
- uzroci razvoja su endogeni i leže u strukturalnoj i funkcionalnoj diferencijaciji i adaptaciji društva.

Stoga se sva društva mogu podijeliti prema stupnju moderniteta na tri velike skupine:

- ‘Prvi svijet’ obuhvaća industrijski razvijene zemlje Zapadne Evrope, Sjedinjene Američke Države i industrijske sile Dalekog Istoka,
- ‘Drugi svijet’ obuhvaća socijalistička industrijska društva, a
- ‘Treći svijet’ obuhvaća sva postkolonijalna nerazvijena društva.

Modernizacijski procesi u bivšim socijalističkim zemljama bili su karakterizirani industrijalizacijom, kaotičnom urbanizacijom, administrativnom regulacijom, autokracijom s izraženom ulogom vojske i policije, dok su nedostajali neki važni elementi modernizacijskog procesa kao što su privatno vlasništvo, racionalna organizacija proizvodnje, tržište, poduzetničke elite, radna etika, pravni sustav, pluralistička demokracija i individualizam. Stoga je ovaj krnji oblik modernizacije od nekih teoretičara nazvan ‘lažnom modernizacijom’ (Berger, P.L. 1995.) ili ‘modernizacijom bez modernosti’ (Dahrendorf, R. 1996.).

Nasuprot optimizmu teorija moderniteta, razvijale su se teorije kojima je zajednički cilj bio objasniti odstupanja od koncepta moderniteta u razvijenim zemljama Zapada. Kako je većina teorija nastojala objasniti odstupanja od modela pluralističke demokracije, te zbog osporavanja dijela autora da se radi o promjeni dominantnog kulturno-ekonomsko-političkog obrasca moderniteta prema postmodernitetu moglo bi ih se nazvati i teorije krize demokracije (Kaase, M., Newton, K. 1995.).

Teorija sociokulturnog razvoja R. Ingleharta

Među ovim teorijama najvećeg utjecaja na empirijska istraživanja imala je Inglehartova teorija postmaterijalizma ili tihe revolucije (Inglehart, R. 1977., Inglehart, R. 1990.).

Inglehart pristajući uz globalnu tezu teorija moderniteta da postoji sukladnost ekonomskog razvoja i kulturnog i političkog strukturiranja društva, osporava pretpostavku o razvoju društva prema sve izraženijem modernitetu. Prema Inglehartu prijelaz iz modernog-industrijskog u postmoderno-postindustrijsko društvo odvija se po drugačijem transformacijskom obrascu nego što je bio obrazac prijelaza iz tradicionalnog agrarnog u moderno industrijsko društvo. Prijelaz iz agrarnog u industrijsko društvo karakteriziran je naglom promjenom ekonomskog sektora u smjeru naglog ekonomskog rasta i industrijalizacije proizvodnje koji je bio praćen kulturnim, a naknadno i političkim promjenama, dok je prijelaz u postindustrijsko društvo karakteriziran promjenom kulturnog i političkog obrasca društva uz naknadne promjene u ekonomskoj domeni. Prema Inglehartu društva u visokom stupnju razvoja mogu promijeniti smjer daljnjeg razvoja i ta promjena ne mora se nužno dogoditi u sferi ekonomike, već su promjene vidljive u kulturi kroz transformaciju vrijednosnog sustava pojedinaca. Te kulturne promjene vrijednosne strukture dovode do promjena institucija političkog sustava, te preko promjena u politici do reorganizacije ekonomike. Kulturna promjena modernih demokratskih društva odvija se kroz proces postupnog i mirnog transformiranja kulturnih vrednota koje se očituje u formiranju novog seta političkih aspiracija – koji se, za razliku od dominantnog materijalističkog u modernim društvima, može definirati kao postmaterijalistički set društvenih vrijednosti (Inglehart, R. 1997.).

Moderna društva se zasnivaju na vrijednostima ekonomskog postignuća, individualizmu, inovaciji i procesu sekularizacije, pa su stoga ideološki ciljevi materijalistički, karakterizirani usmjerenošću na materijalno blagostanje i specifične ekonomske kategorije kao što su: borba protiv inflacije, održavanje visoke stope ekonomskog rasta, održavanje ekonomske stabilnosti, obrana države i nacije i borba protiv kriminala. Materijalistički orijentirane osobe iskazuju veći interes za materijalne vrijednosti i novac, visinu plaće i socijalni status, zakon, poredak i hijerarhiju, a političko ponašanje zasnivaju na tradicionalnoj podjeli na sukobljene strane u društvu tj. na političku podjelu po osi lijevo-desno.

Promijenjeni vrijednosni obrazac veće značenje pridaje kvaliteti života, samoaktualizaciji, individualnom izboru životnog stila i društvenoj toleranciji prema različitosti, te se zbog manje važnosti koju daje materijalističkim ciljevima može definirati kao postmaterijalistički. Osobe s dominacijom postmaterijalističkog vrijednosnog obrasca karakterizirane su usmjerenošću prema individualnim slobodama i osobnom dokazivanju, kvaliteti života i druženju, participatornim oblicima političkog života i vođene samoodređenjem, internacionalizmom, jednakošću i usmjerene na pitanja zaštite okoliša.

Zbog tog restrukturiranja društvenih vrijednosti dolazi do redefiniciranja političkih polarizacija zasnovanih na ideološkoj dihotomiji sukobljenih društvenih klasa i strukturiranih oko dimenzije lijevo-desno. Stvaranje novog seta postmaterijalističkih ideoloških ciljeva mijenja političke prioritete u smjeru većih zahtjeva za kvalitetom života i slobodom izbora samoaktualizacijskih koncepata, te zbog nemogućnosti ispoljavanja tih političkih zahtjeva kroz uspostavljenje kanale političke komunikacije i participacije (političke stranke, mediji masovnog komuniciranja, izbori) do drugačijih oblika političkog organiziranja i izražavanja.

Postmaterijalističke koncepcije podrazumijevaju porast interesa građana za politička pitanja i političku participaciju. Postmodernistička politika ima tendenciju pojavljivanja izvan tradicionalnih i etabliranih političkih stranaka i interesnih grupa. pa kreira nove forme političke participacije, nove političke organizacije i nove kanale političke komunikacije neovisne o kontroli etabliranih političkih elita. Stoga kod građana s izrazitijom dominacijom postmaterijalističkih političkih ciljeva opada interes za oblike političke participacije koji ne zahtijevaju visok stupanj kognitivne mobilizacije i koji su usmjeravani od političkih elita kao što je izborno glasanje, a raste participacija u političkim akcijama s direktnim sudjelovanjem koje zahtijevaju visoki stupanj kognitivnog angažmana kao što su: peticije, demonstracije, bojkoti, neodobreni štrajkovi, zaposjedanja i građanski neposluh. Tipičan oblik političke akcije postmaterijalistički orijentiranih pojedinaca je okupljanje oko jedne političke teme, za razliku od tradicionalnog političkog organiziranja oko ideologijske osnovice.

Konzekvence postupne dominacije postmaterijalističkog političkog koncepta mogu se sistematizirati u sljedećim očekivanjima (Kaase, M., Newton, K. 1995.):

- opadanje uvjerenja o kompetenciji i efikasnosti političkih elita,

- opadanje participacije na izborima koji su zasnovani na ekonomskim i socijalnim razlikama kao što su klasa ili religija (*cleavage voting*) i povećanje interesa za glasanje o pojedinim temama (*issue voting*),
- nagle promjene odaziva birača na izbore,
- povećanje razine političkog nepovjerenja, cinizma, alijenacije i rušenje političkih iluzija,
- povećanje povjerenja u direktne političke akcije, uključujući nezakonite i nasilne akcije,
- pad stupnja identifikacije s postojećim političkim strankama,
- povećanje potpore novim socijalnim pokretima,
- opadanje povjerenja u javne institucije,
- opadanje povjerenja u demokraciju, kako na nivou principa tako i na nivou realizacije u pojedinim zemljama,
- povećana podrška zahtjevima za manju diskriminaciju zasnovanu na rasnoj i etničkoj pripadnosti te podršku zahtjevima za smanjenje diskriminacije zasnovane na spolnim društvenim ulogama,
- porast participacije u direktnim oblicima političke akcije.

Proces političke transformacije u početku ima za cilj iskazivanje novih vrijednosnih i političkih ciljeva, ali se uspostavom novih oblika političkog organiziranja i djelovanja pretvara u samoaktualizacijski proces gdje se u samom političkom djelovanju zbog veće kognitivne mobilizacije građana i kroz interesno oganiziranje s izraženim osobnim kontaktima ostvaruju ciljevi smanjenja alijenacije političkog odlučivanja.

Koncept kulturne promjene zasniva se na pretpostavkama da ljudi reaguju na situacije u kojima se nalaze sukladno njihovim subjektivnim orijentacijama. Te orijentacije uvjetovane su međukulturalnim i subkulturalnim razlikama i odražavaju različitost socijalizacijskih iskustava pojedinaca (Inglehart, R. 1997.). Inglehart različitost socijalizacijskih iskustava objašnjava ekonomskim razvojem društva u vrijeme socijalizacije pojedinca, a djelovanje tih ekonomskih uvjeta formulira kroz dvije hipoteze: socijalizacijsku hipotezu i hipotezu oskudice (Inglehart, R. 1990.).

Prema **socijalizacijskoj hipotezi** osnovne vrijednosti pojedinca odraz su dominantnih okolnosti u vremenu odrastanja, dok su prema **hipotezi oskudice** vrijednosni prioriteti odraz socioekonomskog okruženja u kojem osoba odrasta, pri čemu subjektivno najveću vrijednost osoba pridaje resursima kojima oskudijeva. Inglehart stoga dijeli socijalizacijske situacije prema sigurnosti opstanka na nesigurne (tj. one koje izazivaju osjećaje nedostatka prema hipotezi o oskudici) i sigurne (tj. one koje ne izazivaju osjećaje nedostatka prema hipotezi o oskudici), a očekivanja derivira prema hijerarhijskoj teoriji motivacije (Maslow, A.H. 1954.).

Nesigurni socijalizacijski uvjeti dominirali su ranim razdobljima razvoja industrijskog društva, a nakon Drugog svjetskog rata u razvijenim industrijskim zemljama javljaju se samo u razdobljima gospodarske recesije. Takvi uvjeti odvedu do formiranja sustava vrijednosti u kojem dominira materijalistički vrijednosni sklop u kojem se prioritet daje ekonomskom rastu gospodarstva, motivaciji postignuća i dominaciji individualnog vlasništva u ekonomiji, iskazivanjem potreba za jakim vođom, redom i poretkom, te politici zasnovanoj na etnocentrizmu i ksenofobiji, orijentaciji na obitelj i reprodukciju unutar obitelji, sa konvencionalnim spolnim normama i naglaskom na višoj sili, apsolutnosti pravila i fatalizma u religijskoj sferi.⁷

Sigurni uvjeti odrastanja, sukladno postavkama hijerarhijske teorije motivacije, ne narušavaju aspiracije za višim motivacijskim razinama kao što su osjećaj ispunjenja i samoaktualizacija. Prema Inglehartu, oni dovode do dominacije postmaterijalističkog sustava vrijednosti s davanjem prioriteta kvaliteti života, subjektivnim osjećajima sreće i ispunjenja aspiracija te manjem značaju vlasništva u ekonomiji, smanjenju značaja političkog autoriteta, preferenciji novog, direktne participacije i samoizražavanja u politici, udovoljenju osobnoj seksualnosti bez moralnih ograda, te naglašavanju smisla života i antropocentričnim etičkim načelima (Inglehart, R. 1997.).

Kako su osobe formirale svoj sustav vrijednosti u vremenu odrastanja postoji relativno velika autonomnost ponašanja nad trenutnim varijacijama u okolnostima u društvenom okruženju. Stoga se razlike u hijerarhiji vrijednosti ne ispoljavaju zbog

⁷ Sličnost Inglehartovog opisa vrijednosnog sustava osoba socijaliziranih u nesigurnim uvjetima s opisom autoritarne ličnosti Adorna i suradnika osnovica je Flaneganove kritike postmaterijalističkog koncepta.

trenutnih varijacija ekonomskih uvjeta, već su one posljedica socijalizacijskih razlika. Stoga ih je moguće evidentirati samo kao trajne razlike u vrijednosnim orijentacijama mlađih i starijih generacija.

Inglehart na osnovi socijalizacijske hipoteze i hipoteze oskudice definira sljedeća očekivanja:

- postmaterijalističke vrijednosti bit će zastupljenije u bogatijim i sigurnijim društvima,
- postmaterijalističke vrijednosti bit će češće prihvaćene u bogatijim i obrazovanijim društvenim slojevima,
- što je društvo u dužem razdoblju blagostanja i sigurnosti, to su razlike u vrijednosnim prioritetima između starijih i mlađih generacija veće, s očekivanjem da su kod mlađih istaknutije postmaterijalističke vrijednosti,
- intergeneracijske razlike ostaju prisutne u dužem vremenskom razdoblju,
- u stabilnim društvima mogu se predvidjeti promjene udjela dominantnih vrijednosnih sklopova na osnovi udjela generacija u ukupnoj populaciji,
- veće intergeneracijske razlike bit će prisutnije u zemljama s dužim razdobljem stabilnosti i ekonomskog blagostanja, te u zemljama s izraženijom srednjom klasom,
- ekonomske krize, razdoblja političke nesigurnosti i ratovi dovest će do većeg naglašavanja dominacije materijalističkih vrijednosti i do manjih intergeneracijskih razlika.

Iz svih navedenih pretpostavki Inglehart zaključuje da dominacija postmaterijalističkih vrijednosti ne predstavlja krizu demokracije već njenu punu afirmaciju kroz pojačan politički angažman građana i veće vrednovanje slobode govora i političkog izražavanja te izrazitu kritičnost prema autoritativnim obrascima vlasti i uzurpacijama i manipulacijama glasača od strane političkih elita.

Domaća istraživanja determinanti političkog ponašanja

Pregled domaćih⁸ istraživanja političkog ponašanja i determinanti tog ponašanja treba početi konstatacijom da su istraživanja provedena do 1990. teško usporediva s onima nastalim iza te godine. Osnovni razlog je u svakom slučaju promjena političkog sustava, no ta promjena sama za sebe ne otkriva u kojoj je mjeri moguće uspoređivati rezultate iz ta dva razdoblja. Kako samoupravni socijalistički sustav nije poznao kategoriju višestranačkih izbora niti dopuštao formiranje i djelovanje političkih stranaka, nije bilo moguće istraživati političko ponašanje unutar definicija kakve postoje u društvima u kojima postoje višestranačke demokracije. Restrikcije u pogledu stranačkog organiziranja i nepostojanje višestranačkih izbora podrazumijevaju da je i sloboda iskazivanja političkih uvjerenja bila ograničena ili barem društveno sankcionirana. Stoga su empirijske provjere unutar sheme društveno okruženje – vrijednosti – političko ponašanje, redovito završavale teorijskom elaboracijom odmaka trenutnog stanja svijesti i proklamiranog socijalističkog vrijednosnog ideala (npr. Supek, R. 1977.).

Društvena kontrola izlazaka na socijalističke izbore i kontrola iskazivanja političkih ideja u vidu kategorije društvene podobnosti, dovela je i do specifičnosti u teorijskom i istraživačkom obuhvatu područja povezanih s analizom političkog ponašanja. Stoga su primijenjeni teorijski modeli i empirijske realizacije mjerenja nužno odražavali drugačija vrijednosna stajališta društvenog uređenja. Iako još uvijek ne postoje adekvatne meta-analize znanstvene produkcije u području političke psihologije, sociologije i političkih znanosti, neke postavke je moguće evidentirati na osnovi analiza vrijednosnog sustava socijalističkog društva (Golubović, Z. 1977.).

Na osnovi svojevrsne analize sadržaja pisanja sovjetskih autora Z. Golubović donosi niz zaključaka o proklamiranom idealu sovjetskog, a i ukupno gledano socijalističkog društva, koji se mogu djelomično primijeniti i na analizu karakteristika istraživanja političkog vrijednosnog sustava u socijalizmu:

⁸ Pod terminom 'domaća istraživanja' su smatrana sva istraživanja koja su provedena u okvirima znanstvene zajednice koja egzistira u Hrvatskoj. Kako je do 1990. hrvatska znanstvena zajednica bila dio šire jugoslavenske zajednice istraživanja do 1990. su razmatrana kao jedinstveni znanstveni korpus.

- proklamirana društvena ideologija zasniva se većim dijelom na djelima K. Marxa i F. Engelsa, što u društvenim istraživanjima nameće isključivi teorijski okvir za objašnjenje društvenih pojava;
- prisutna je svijest o diskrepanciji između proklamiranih načela i realnih vrijednosnih orijentacija građana, što se prema usvojenoj shemati tumači nerazvijenošću društvene svijesti, zastranjivanjima na putevima socijalističkog razvitka i sl.;
- prisutna je svijest o anomiji 'podobnog' društvenog ponašanja i privatne uvjerenosti u ispravnost takvog ponašanja, te društveno očekivanje da osoba zanemaruje privatne interese i žrtvuje se za kolektivnu *stvar*, što rezultira i većom iskazanom autoritarnošću;
- prisutna je idealizirana slika o socijalističkom odgoju koji *usađuje* socijalističke vrednote u mlade čak i nasuprot vrijednosne strukture obitelji.

Zbog konstatacija da je vrijednosni sustav građanstva društveno neadekvatan zbog nerazvijenosti društvene svijesti i idealizacije socijalizacijskog procesa izvan obitelji dolazi do izrazite preferencije istraživanja omladine i zanemarivanja istraživanja opće populacije i starijih. Unutar istraživanja omladine tolerirani su pristupi netipični za ostala područja, a odstupanja od vrijednosnog ideala tumačena su štetnim utjecajima nesocijalističkih elemenata, kao što su obitelj, crkva i zapadni uzori.

Iz navedenih razloga, istraživanja su samo djelomično zahvaćala sustav vrijednosti i crte ličnosti povezane sa strukturom stavova, a relacije tih psihologijskih fenomena prema društvenom položaju osobe i prema političkom ponašanju istraživane su vrlo rijetko.

Među istraživanjima nešto šireg obuhvata svakako se ističe istraživanje odnosa socio-ekonomskih i političkih stavova, koje bez obzira na izrazitu usmjerenost na klasni pristup u određivanju socijalnih determinanti ima niz dodirnih točaka s današnjim istraživanjima (Šiber, I. 1973.). Na reprezentativnom uzorku građana Zagreba, u lipnju 1971., primijenjeno je metodom ankete više skala stavova prema: samoupravljanju, radničkoj klasi, Savezu komunista, antisamoupravnim tendencijama, egalitarizmu, vrijednostima kapitalističkog društva, međunacionalnim odnosima i religiji, te ljestvica kritičnosti prema društveno-političkoj situaciji i

ljestvica nezadovoljstva položajem i uspjehom u društvu. Faktorskom je analizom utvrđeno da je varijabilitet u upotrebljenim skalama posljedica djelovanja tri faktora: prosistem-antisistem, centralizam-decentralizam i faktora egalitarizma.⁹

Analiza socijalnih pokazatelja ukazala je na izuzetnu važnost obiteljske socijalizacije političkih stavova, jer se kao jedini indikator klasne pripadnosti koji korelira s faktorom prosistem-antisistem pokazalo klasno porijeklo od prije Drugog svjetskog rata. Od mjera aktualnog klasnog statusa pokazalo se da su 'privatnici' iskazivali negativnije, a administracija pozitivnije stavove prema političkom sistemu.

U četiri godine kasnije objavljenom istraživanju uloge vrijednosti u društvenom sustavu Supek, prema podacima iz 1965., ne nalazi korelativnih veza socijalnog porijekla i vrijednosti egalitarizma, izražavanja slobode i tolerantnosti prema omladini na uzorcima studenata i političke elite. Stoga zaključuje da 'socijalno porijeklo ne utječe na stavove, pa niti na selekciju rukovodećih kadrova radničke klase, ili točnije, radničkog pokreta' (Supek, R. 1977. str. 232).

Krajem osamdesetih javljaju se, nadovezujući se na istraživanja mnijenja unutar Saveza komunista, prva ispitivanja javnog mnijenja, koji su bila najava buduće demokratizacije društva (Šiber, I. 1986., Bahtijarević, Š., Zvonarević, M. 1987., Bahtijarević, Š., Šiber, I., Zvonarević, M. 1989.)

Sumirajući navedene primjere moglo bi se zaključiti da su istraživanja povezana s političkim stavovima u razdoblju socijalizma bila rijetka pojava, koja je više odražavala doba znatnije liberalizacije društvenih odnosa nego li sustavnu istraživačku aktivnost, te su stoga operacionalizacije mjerenja i zaključci varirali sukladno trenutnim političkim prilikama.

Istraživanja 1990. i nakon 1990.

Raspisivanjem višestranačkih izbora dolazi do znatno drugačijeg društvenog okruženja za istraživanja političkog ponašanja. Istraživači nisu uspostavom

⁹ Interpretacija, kao i operacionalizacija varijabli stavova, izbjegava faktor prosistem-antisistem identificirati kao klasičnu os lijevo-desno, a faktor centralizam-decentralizam kao blago naznačeni faktor nacionalizma.

parlamentarne demokracije postali pametniji, ali su narasle pragmatične potrebe za prognozom ishoda izbora povećale učestalost istraživanja i kroz provjere efikasnosti metoda istraživanja malo po malo unaprijedila tehnike ispitivanja političkog ponašanja. Analize važnosti postupaka uzorkovanja ispitanika, podudarnosti demografskih karakteristika ispitanika u uzorku i populacije glasača, tehnika koje povećavaju odaziv i izjašnjavanje ispitanika ukazuju da postoji znatan napredak kako u znanstvenim uvidima tako i u istraživačkoj točnosti rezultata istraživanja javnog mnijenja (Lamza, V. 1992., Lamza-Posavec, V. 1995., Lamza-Posavec, V., Rimac, I. 1997., Lamza-Posavec, V. 1997.)

Kako napredak u metodologiji istraživanja javnog mnijenja nije moguć bez uvida u zakonitosti političkog ponašanja ispitanika, istraživanja javnog mnijenja potakla su i niz analiza o determinantama ponašanja glasača.

Već su prve znanstvene analize izbora 1990. ukazale na moguće smjerove istraživanja izbornog ponašanja glasača: analizu agregata zasnovanih na rezultatima izbora, analizu socijalnih i demografskih determinanti socijalnog položaja kao izvora različitog političkog opredjeljivanja, analizu ideologijske pozadine izborne odluke, analizu komunikacijskih poruka te analizu strukture političkih opcija stranaka koje se pojavljuju kao izborni takmaci (Grdešić, I., Šiber, I. 1991.).

Analiza sadržaja medijskih poruka, predstavljala je najmanje zastupljen pristup istraživanjima političkih događanja. U dva rada (Burić, I. 1992., Lalić, D. 1995.) iznesena su tek osnovna zapažanja o strategijama predstavljanja pojedinih stranaka u predizbornim kampanjama i katalogizacija tema poruka. Niti jedan od autora nije upotrijebio analizu sadržaja za potrebe ideologijskog dimenzioniranja političkog prostora ili razvrstavanja stranaka po ideologijskim dimenzijama, te je metodologija analize ostala na razini frekvencijskih deskripcija.

Analiza sadržaja političkih poruka koja nema ambicija razložiti ideologijske odrednice tih poruka nije imala znatnijeg utjecaja na istraživanja dimenzionalnosti političkog prostora drugim metodama. Većina autora usmjerena je na razvrstavanje stranaka na osnovi stavova glasača (Milas, G. 1992., Šiber, I. 1993., Milas, G., Rimac, I. 1994., Bulat, N., Štrelov, D. 1995.a). Iako svi autori polaze od stavova glasača prema pojedinim strankama, i dolaze do podudarnih rezultata treba naglasiti specifičnosti u pristupu. Tako Šiber, ne problematizirajući dimenzionalnost

stranačkog prostora, polazi od samoprocjene na skali lijevo-desno i od skale konzervativizma-liberalizma te na osnovi samoopisa glasača opisuje stranke prema dominantnom tipu glasača (Šiber, I. 1993.). Milas primjenom faktorske analize dolazi do tri dimenzije stranačkih preferencija: desno, centar i lijevo, i pet faktora koji generiraju varijancu u preferencijama političara: centar, desno, lijevo, HDZ i nepoznati. I dok postoji stabilna faktorska kongruentnost u nekoliko susljednih istraživanja, preferencije stranaka i političara koreliraju između 0.42 i 0.61, što upućuje na različitost mehanizama formiranja političkih preferencija prema strankama i prema političarima. Struktura i odnosi dimenzija stavova prema strankama i političarima vrlo vjerno reproduciraju odnose konfrontacija predstavljenih u predizbornoj kampanji, pa predstavljanje HDZ-a i HSLŠ-a kao glavnih alternativa u političkom izboru rezultira izrazitom negativnom korelacijom između desnice (HDZ) i centra (HSLŠ) od $r = -0,43$ (Milas, G. 1992.).

Do sličnih zaključaka dolaze i Milas i Rimac koji su modeliranjem strukturalnim jednadžbama stavova prema strankama došli do zaključka o postojanju četiri dimenzije političkog prostora: desno, lijevo, centar i regionalno, no uz postojanje većeg broja dvojnih projekcija stranaka, te negativnih projekcija koje u velikoj mjeri odražavaju animozitete iskazane u javnim nastupima pojedinih političara (Milas, G., Rimac, I. 1994.).

Još drastičnije promjene dimenzionalnosti stranačkog prostora registrirane su u radu Bulata i Štrelova koji analiziraju dimenzionalnost političkog prostora preko stavova prema strankama prije predizborne kampanje i nakon izbora 1992. (Bulat, N., Štrelov, D. 1995.a). Faktorska analiza locira četiri dimenzije: lijevo, desno, centar i HDZ, a multidimenzionalno skaliranje dvije, od kojih jedna konfrontira HDZ prema strankama ljevice, dok druga konfrontira HSLŠ i HNS prema HSP-u. Rezultati faktorske analize pokazuju se pogodnim za definiranje osnovnih kategorija svrstavanja političkih stranaka u grupacije, a postupak multidimenzionalnog skaliranja opisuje osnovne polarizacijske pravce političkih opcija.

Rezultati postizbornog istraživanja ukazuju na znatnije promjene faktorske dimenzionalnosti političkog prostora kao i dimenzija kojima rezultira multidimenzionalno skaliranje. Četiri faktora dimenzija političkog prostora ponavljaju samo faktor lijevih stranaka, desne i centrističke stranke ulaze u zajednički faktor, ali

bez HSLS-a i HDZ-a koji kao glavni oponenti tvore bipolarni faktor i na kraju na posljednjem faktoru kristalizira se samo HSP. Autori zaključuju da je predizborna kampanja nametnula bitno drugačije gledanje na odnose stranaka unutar kojeg se ocrtavaju glavni oponenti, a ne dominantne ideologijske pozicije. U tom svjetlu i faktor ljevice može se promatrati kao reprezentant skupine stranaka od kojih se distancirala većina drugih stranaka. U tom kontekstu multidimenzionalno skaliranje otkriva samo rangove istaknutosti dominantnih konfrontacija, gdje je dominacija shvaćena kroz proporcije glasova koje drže glavni oponenti.

Različiti pristupi kojima istraživači pristupaju problemu dimenzionalnosti dovode do gotovo podjednakih rezultata, a manje varijacije mogu se pripisati pored ulaska regionalnih stranaka na političku scenu 1992-93., metodologijskim varijacijama u pristupu problemu. Kao okosnica dimenzionalnosti pojavljuje se os lijevo-desno, što odgovara nalazima istraživača u drugim evropskim zemljama s višestranačkim političkim uređenjem kao što su npr. Njemačka (Klingemann, H. 1972., Pappi, F.U. 1983.) ili Italija (Sani, G. 1974.).

Rezultati istraživanja podudaraju se, kako u pogledu dominantnosti osi lijevo-desno tako i u pogledu fluktuacija u vrijeme predizbornih kampanja, s koncepcijom po kojoj je os lijevo-desno shemata koja služi kao mehanizam redukcije kompleksnosti, svojevrsna misaona prečica koja primarno služi orijentaciji pojedinca u političkom prosuđivanju i komunikaciji unutar političkog sustava (Fuchs, D., Klingemann, H. 1990.). Po tom tumačenju osobe se nastoje orijentirati u političkom prostoru pridajući etikete političkim strankama, a upotreba osi lijevo-desno podrazumijeva da i mediji u komunikaciji koriste slične attribute za pozicioniranje stranaka (Pappi, F.U. 1996.).

Kako sposobnost glasača da razvrstaju stranke u ideologijski koherentne skupine ne mora biti dovoljan dokaz o ideologijskoj uvjetovanosti izbornog ponašanja, već može ukazivati na učestalost korištenja te shemate za pojednostavljenje izborne političke situacije, neophodno je provjeriti i konzistenciju stavova i izbornog ponašanja.

Unutar istraživanja u Hrvatskoj moguće je izdvojiti tri pristupa koji se u velikoj mjeri međusobno isprepliću:

- istraživanja koja imaju za cilj provjeriti konzistenciju socijalnog položaja i izbornog opredjeljenja;

- istraživanja koja imaju za cilj provjeriti konzistenciju stavovske ideologijske strukture i izbornog opredjeljenja i
- istraživanja koja provjeravaju odnos prema određenim političkim temama ili vrijednosnim usmjerenjima i izbornu opredjeljenje.

Istraživanja determinanti socijalnog položaja i njihove vezanosti s izbornom odlukom polaze od pretpostavke o političkoj ideologiji kao reprezentantu pojedinih socijalnih grupa, te stoga provjeravaju koliko je izbor neke političke opcije (stranke) povezan s ulogom stranaka kao reprezentanata pojedinih društvenih grupa.

Sva istraživanja pokazuju relativno malenu povezanost socijalnog položaja i izborne odluke (Grdešić, I. 1991., Rimac, I. 1992., Zakošek, N. 1994., Bulat, N., Štrelov, D. 1995.b, Lamza-Posavec, V., Rimac, I. 1997.). Tek u manjoj mjeri pokazuje se tendencija starijih osoba i osoba s nižim obrazovanjem, te osoba sa sela da glasaju za HDZ. Slične su karakteristike i osoba koje se ne izjašnjavaju u anketama, dok su glasači oporbe u pravilu obrazovaniji, mlađi i urbane provenijencije. Kako sve ove karakteristike ne ukazuju na jasnu socijalnu strukturiranost biračke populacije, već samo posredno ukazuju na ulogu informiranosti glasača u izbornom odlučivanju, čini se kako je uglavnom točna opservacija o razlozima slabe korelativne povezanosti socijalnog položaja i izbornog opredjeljenja koji je iznio G. Milas: 'takvom nalazu mogla je pogodovati nedostatna raslojenost hrvatskog društva, naslijeđena iz razdoblja socijalizma, opća odbojnost prema napuštenom komunističkom sustavu ili nedostatna profiliranost političkih stranaka u čijim se programima ljudi različitih društvenih skupina, kojima su namijenjeni, nisu mogli prepoznati' (Milas, G. 1998., str. 684), uz ogradu da je konstatacija o općoj odbojnosti prema komunizmu posljedica vrlo snažne kampanje HDZ-a, a i većine drugih stranaka protiv stranaka ljevice na izborima 1992. o kojima većina navedenih istraživanja referira.

Istraživanja ideologijske strukture obuhvaćala su najčešće i razinu stavova i razinu političkih tema. Uglavnom su se podudarala u metodologijskim pristupima, ali su se znatno razlikovala u izboru mjera kojima se nastojalo zahvatiti strukturu političkih stavova. Šiber je analizirajući izbore iz 1990. ukazao da su glavne odrednice opredjeljivanja glasača vezane za stavove o socijalizmu, nacionalne odnose i religioznost, dok su političke teme uglavnom adresirale pitanje društvenog uređenja i još više pitanje državne samostalnosti (Šiber, I. 1991.). Sličan pristup primijenili su i

Bulat i Štrelov, koji analiziraju izbore 1992., skalama autoritarnosti i nacionalizma, te nastoje utvrditi različitosti u vrednovanju određenih političkih problema kod glasača različitih stranaka (Bulat, N., Štrelov, D. 1995.b), te nalaze izrazitiju podršku HDZ-u kod glasača s više izraženom autoritarnošću, nacionalizmom, te s izrazitijim zanemarivanjem važnosti post-modernih vrijednosti. Slične karakteristike iskazuju i glasači HSP-a, dok su glasači ostalih stranaka manje izraziti u prihvaćanju tih uvjerenja.

Primjenom Eysenckovog Inventara socijalnih stavova Milas i Rihtar utvrđuju umjerenu povezanost između faktora etnocentrizma, autoritarnosti i religioznosti, ekstrahiranih iz Eysenckovog Inventara socijalnih stavova, i sklonosti strankama desnog bloka. Također utvrđuju da uloga ideologijskih stavova u opredjeljivanju za stranke raste s porastom obrazovanja glasača (Milas, G., Rihtar, S. 1997.).

Korelativnom analizom koncepta lijevo-desno, Rimac je utvrdio da je samoprocjena na toj skali uglavnom podudarna s faktorom religioznosti, a ne kako bi se moglo očekivati stavovima o preraspodjeli društvenog dohotka (Rimac, I. 1998.).

Analiza opažaja lokalne problematike ukazuje da glasači uglavnom razlučuju grupacije problema koje se mogu grupirati u pet kategorija: posljedice rata, socijalnu problematiku, privrednu problematiku, regionalnu zapostavljenost, prometnu izoliranost regija i problematiku kvalitete života i građanskih prava (Milas, G. 1997.), a Karajić ukazuje na veću podršku demokratičnosti, ali i veći osjećaj političke bespomoćnosti kod glasača centra i ljevice u odnosu na glasače desnog bloka (Karajić, N. 1997.).

Sumiranjem nalaza dosadašnjih istraživanja može se utvrditi da je veza ideologijske strukture političkih stavova i glasačkog opredjeljenja uglavnom naznačena kao prisutna. Pri tom se može zaključiti da su veze srednjeg intenziteta, reda veličine $r=0.40$ i da postoje jasne naznake povezanosti religioznosti i etnocentrizma sa strankama desnog bloka.

Problematizacija i uloga osnovnih kognitivnih karakteristika glasača, obrazovanja i informiranosti, prisutna je tek u naznakama u jednom radu, dok se veza socijalnog statusa i ideologijske strukture uglavnom nije značajnije problematizirala. Socijalni

status doveden je u direktnu vezu s glasačkim ponašanjem, bez posredovanja ideoloških varijabli kao medijatornih procesa.

TEORIJSKO POLAZIŠTE, CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

Relativno široka teorijska okosnica i bogatstvo istraživačkih paradigmi nameću prije svakog istraživanja političkog ponašanja, osnovno pitanje – koji teorijski okvir istraživanja prihvatiti? Kako teorijski okvir u svim znanostima, pa tako i u proučavanju političkog ponašanja, u velikoj mjeri utječe kako na konceptualizaciju istraživanja, tako i na interpretaciju dobivenih podataka, prethodna eksplikacija teorijskih polazišta i očekivanja nužna je za razumijevanje istraživanja. Kako zanemarivanje nekog od pristupa u proučavanju formiranja političkih preferencija ujedno znači i implicitno zanemarivanje nekog od aspekata tog problema, treba se zapitati kako teorijskim okvirom istraživanja obuhvatiti sve aspekte ovog problema?

Presudnim za rezultat tog procesa čini se hijerarhijsko uređenje teorijskih okvira kojima se obuhvaćaju pojedini aspekti problema, pri čemu hijerarhija određuje razine djelovanja određenog teorijskog koncepta, a ne nivoe važnosti. Stoga su univerzalnosti psihologijskog pristupa u traženju općih zakonitosti ponašanja svih ljudi u ovom istraživanju hijerarhijski pretpostavljene sociologijske i politološke odrednice društvenog i političkog okruženja unutar kojog se te zakonitosti ponašanja ispoljavaju. Te sociologijske i politološke odrednice u znatnoj mjeri određuju koje će se od psihologijskih zakonitosti ispoljiti u ponašanju pojedinca i na kakav način.

Najširi okvir determinanti ispoljavanja političkog ponašanja predstavlja određenje povijesnog trenutka društva u kojem se istraživanje provodi pod vidom teorija društvenog razvoja. U tom smislu, determiniranje općih karakteristika nekog društva u pogledu karakteristika društvenog razvitka predstavlja određujući čimbenik, kako za moguće organizacijske oblike političkih odnosa, tako i za ispoljavanja pojedinačnih reakcija u takvim društvenim okvirima.

Gotovo da postoji konsenzus u pogledu određenja osnovnih etapa društvenog razvoja, no to ne znači da je slijed tih ciklusa povijesnog razvoja moguće pretočiti u skalu s mogućnošću jednoznačnog lociranja položaja nekog društva u pogledu društvenog razvitka. Kako unutar svakog društva djeluje više društvenih snaga, opredmećenih u

institucijske ili vaninstitucijske oblike organiziranja i društvenog djelovanja, nužno se u određenju društvenog razvoja neke zemlje mora razmotriti utjecaj svih relevantnih čimbenika koji definiraju odnose u tom društvu. Kako ti čimbenici u pravilu djeluju s različitih polazišta, braneći vlastite koncepcije društvenog razvitka to je relativna prevaga tih faktora određujuća za opis razine društvenog razvitka društva.

Hrvatska u tom određenju nije izuzetak. Razdoblje od 1992. do 1998. godine, zahvaćeno ovim istraživanjem, obuhvaća niz povijesnih događaja i promjena društvenih odnosa koje se reflektiraju na određenje društvenog razvitka. Povijesni slijed opisuje Hrvatsku kao zemlju koja je iz tradicionalnog, pretežno ruralnog društva s kraja Drugog svjetskog rata ušla u socijalističko društveno uređenje karakterizirano planskim, državnim pokušajima modernizacije kroz procese 'prisilne' industrijalizacije u najboljoj mjeri opisanim sintagmom 'lažne modernizacije' (Berger, P.L. 1995.). Kako se modernizacija provodi državnim planiranjem, a ne odvija se po prirodi društvenih odnosa, ona mijenja samo neke aspekte društvenog razvitka, dok drugi ostaju, kod dijela društva ili društva u cjelini, na razini s koje je društvo pošlo u takvu planiranu modernizaciju. Tako se u razdoblju socijalističkog razvoja u znatnijoj mjeri mijenjaju odnosi proizvodnih snaga, tj. ekonomska osnovica društva prelazi u sferu industrijske proizvodnje, ali se s druge strane ne formiraju poduzetničke elite koje bi trebale biti nosilac ekonomskog razvoja. Tako se u društvenom smislu pojavljuje paradoks da su ekonomski najpoduzetniji segmenti društva sitni obrtnici, a ne rukovoditelji velikih industrijskih poduzeća. U kulturnom smislu proces 'lažne modernizacije' nastoji nametnuti vlastiti vrijednosni sklop koji je u opreci s tradicionalnim obrascem društvenih vrijednosti naslijeđenom iz prijašnjeg vremena. Kako niti jedan od vrijednosnih sklopova nije u potpunoj podudarnosti sa stupnjem ekonomskog razvitka društva latentno tinja ideološka i vrijednosna konfrontacija po osi tradicionalno-moderno.

Demokratizacija političkog sustava koja se odvija kroz uvođenje višestranačja predstavlja, u tom kontekstu, odraz društva koje je postalo svjesno proturječnosti vlastitog razvitka. Stoga je prelazak u višestranačje posljedica društvenog konsenzusa unutar kojeg različite društvene snage vide različite interese. Tradicionalno vrijednosno orijentirani djelovi društva vide u višestranačju mogućnost institucionalnog društvenog organiziranja i ispoljavanja svog sklopa vrijednosti bez pritiska društvenih elita da se taj vrijednosni obrazac napusti. S druge strane,

pripadnici društva koji prihvaćaju modernistički vrijednosni sklop u višestranačju vide nadogradnju procesa modernizacije u sferi političkih odnosa, te mogućnosti nadogradnje vrijednosnog sustava elementima postmodernog vrijednosnog obrasca.

Slijed političkih događaja pokazuje da se u većini zemalja 'drugog svijeta' koje su iz socijalističkog društvenog uređenja krenule u tranziciju prema višestranačkoj demokraciji događaju slični procesi:

Najuočljivije je urušavanje ekonomskog sustava izazvano u prvom redu nepostojanjem ekonomskih vlasničkih elita, koje je to izraženije što je proces preuzimanja ekonomskih resursa od elita iz zemalja razvijenog Zapada bio manje izražen.

Promjene u ekonomskom segmentu društvenih odnosa utjecale su na intenzivnu retradicionalizaciju društvenih vrijednosti, dodatno pojačanu osjećajem socijalne nesigurnosti zbog naglih društvenih promjena i gubitka socijalnih beneficija izgrađenih u socijalizmu. Tek manji dio populacije, socijalizirane u vrijeme ekonomskog napretka socijalističke modernizacije, ustrajava na modernim i postmodernim vrijednostima koje su dovele do političke demokratizacije. Ovaj proces svojevrsne autonomije kulturnog razvitka društva opisan je Inglehartovom socijalizacijskom hipotezom (Inglehart, R. 1990.).

Pored globalnih trendova prisutnih u svim tranzicijskim zemljama, Hrvatska je karakterizirana dodatnim procesom koji pogoduje retradicionalizaciji društva – ratom. Rat stvara pored ekonomske nesigurnosti i sve uvjete za osjećaj egzistencijalne nesigurnosti što dodatno pojačava usmjerenost pojedinca na zadovoljavanje potrebe integracije u zajednicu i podčinjavanje autoritetu opisanog terminima parohijalne političke kulture (Almond, G.A., Verba, S. 1963.), autoritarne ličnosti (Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. 1950.), ekstrinzične religioznosti (Ćorić, Š.Š. 1998.) ili psihološke konzervativnosti (Wilson, G.D. 1973.).

Moguća je stoga pretpostavka da će se dio tradicionalnih vrijednosti izazvanih ratnom nesigurnošću u Hrvatskoj izgubiti nakon završetka rata, dok će ostati dio ekonomski uvjetovanog tradicionalnog vrijednosnog sklopa karakterističan za tranzicijske zemlje.

Unutar determinanti društvenog razvoja profilira se specifična realizacija političkog višestranačkog sustava, koja svoje pojavne oblike duguje u najvećoj mjeri

ispoljavanju dominantnih vrijednosnih obrazaca društva. Te vrijednosne obrasce ispoljavaju kako političke elite, tako i glasači, tj. politička publika.

Dvije su osnovne odrednice dominantne u profiliranju političkih procesa:

- dominacija tradicionalnog vrijednosnog obrasca koji demokratskoj razmjeni mišljenja, različitosti i toleranciji pretpostavlja zajedništvo, integraciju u zajednicu i podaničku odanost vođi i
- nizak nivo političke kulture, znanja, stavova i ponašanja usmjerenih na demokratsko političko odlučivanje, naslijeđen iz prošlih vremena u kojem nije bilo višestranačkog demokratskog izjašnjavanja.

Kako politička kultura podrazumijeva određenu razinu znanja i racionalno, a ne emocionalno odnošenje prema problemima demokratskog političkog odlučivanja to se kao mjera razine političke kulture u novim demokracijama najčešće nameće pitanje konzistencije političkih stavova kao mjere uspostavljenosti elaboriranog procesiranja političkih informacija u procesu izbornog političkog odlučivanja.

Navedeni društveni i politički okviri ispoljavanja političkog ponašanja u znatnoj mjeri određuju koji oblici ponašanja će biti prisutni. Posebno se to odnosi na područje stavova gdje je ispoljavanje motiva sigurnosti ne samo povezano s tradicionalnim sustavom vrijednosti, već i s pojačanjem emocionalnog naboja političkih informacija opisanog konceptima kao što su autoritarnost, dogmatizam i sl., ili jednostavno povećanjem emocionalne komponente stavova u odnosu na kognitivnu. Stoga će psihologijske odrednice biti prezentne u onolikoj mjeri u kojoj društveno i političko okruženje potiče određene vrste ponašanja, uz nužne individualne varijacije u doživljaju i interpretaciji socijalnog okruženja.

Cilj ovog istraživanja bi se stoga mogao definirati kao utvrđivanje osnovnih psihologijskih odrednica formiranja političkih preferencija te društvenih i političkih determinanti tog psihičkog procesa.

Unutar općeg određenja cilja istraživanja u ovom istraživanju su postavljena dva generalna problema:

- utvrditi koje determinante djeluju na uspostavu ideološke konzistencije političkih stavova i njihove upotrebe u izbornom političkom odlučivanju i

- utvrditi koji okolinski uvjeti moderiraju ispoljavanje različitih vrijednosnih obrazaca glasača i kakav je odnos tih vrijednosnih obrazaca prema preferencijama političkih stranaka.

Pretpostavke o ideološkoj konzistenciji generirane su u skladu s teorijama i istraživanjima konzistencije političkih stavova P. Conversea i J.A. Stimsona. Stoga se može pretpostaviti da će se osobe s većim kognitivnim kapacitetima (na što ukazuje obrazovanje) i bolje informirane osobe (na što samoprocjena informiranosti) u većoj mjeri oslanjati na ideologijske odrednice pri izboru stranaka za koje će glasati.

1. Pretpostavlja se da će viša obrazovanost te veća informiranost biti povezana s većom strukturiranošću ideologijskih sadržaja i višom povezanošću s odlukom za koju će stranku osoba glasati.
2. Pretpostavlja se da će i izloženost političkim izborima i političkim kampanjama, kao specifičnim vidovima političkog informiranja, utjecati na povećanje strukturiranosti političkih stavova i povećanje udjela ideologijskih determinanti u izbornom odlučivanju.

Okvir kulturološkog tumačenja promjena u dominantnim vrijednosnim sustavima društva (Inglehart, R. 1977., Inglehart, R. 1990., Inglehart, R. 1997.) ili barem o dominaciji određenih vrijednosnih sklopova, ukupni je okvir unutar kojeg su promatrane i psihologijske teorije o ideologijskoj organizaciji – strukturi političkih (ili društvenih) stavova.

Kako se generalna ideja kulturnog razvoja podudara s hijerarhijskom teorijom motivacije A. Maslow-a (Maslow, A.H. 1954.), moguće je postulirati najmanje tri distinktna razvojna obrasca dominantnih kulturnih vrednota:

- tradicionalni obrazac – zasnovan na modelu zadovoljavanja potreba za egzistencijalnom, biološkom sigurnošću;
- moderni obrazac – usmjeren zadovoljavanju potreba za materijalnom sigurnošću
i
- postmodernistički obrazac – koji predstavlja projekciju potreba za samopotvrđivanjem i samoaktualizacijom u sferu političkih stavova.

Stoga je, prema Inglehartu, u političkom opredjeljivanju moguće definirati tri obrasca po kojima se vrši grupiranje političkih ideja: tradicionalnu, modernističku i postmodernističku.

Tradicionalni vrijednosni obrazacse najčešće poistovjećuje s religioznošću i nacionalizmom kao dimenzijama koje ocrtavaju potrebu za grupiranjem, svrstavanjem, pa posredno ukazuju na nedostatak sigurnosti kod osoba koje iskazuju takav vrijednosni sklop. Slična interpretacija pridaje se i autoritarnosti. Razvrstavanje religioznosti u ovu skupinu indikatora počiva na definiciji religioznosti kao zajedništva, koje reducira nesigurnost i strah (Ćorić, Š.Š. 1998.) i na Allportovoj distinkciji na intrinzičnu i ekstrinzičnu religioznost (Allport, G.W. 1950.). Prema Allportu, ekstrinzična religioznost karakterizirana je zajedništvom, ali i neprijateljstvom prema drugima, te prisustvom predrasuda (Allport, G.W. 1954.). Sličnu funkciju religije i povezanost s predrasudama uočavaju i Bagley koji ukazuje na izraženije predrasude kod nominalnih vjernika koji se svrstavaju u neku religijsku zajednicu, bez da iskazuju izrazitiju religioznost (Bagley, C.R. 1970.), te Meadow i Kahoe koji nalaze koreliranost ekstrinzične religioznosti s predrasudama, dogmatizmom, autoritarnošću i nižim stupnjem obrazovanja (Meadow, M.J., Kahoe, R.D. 1984.).

Materijalistički, ili modernistički, vrijednosni koncept usredotočen je na ekonomske koncepcije državne regulacije preraspodjele društvenog dohotka i efekte te raspodjele, kao što su visina poreza i upotreba poreza za socijalne programe. Stoga se polarizacija po ovoj osi zasniva na stavovima za ili protiv viših poreza kao materijalne osnove za socijalne programe – tj. na ekonomskoj definiciji lijevog (državno reguliranog) i desnog (državno nereguliranog) oblika uređenja ekonomskih odnosa.

I treći, postmaterijalistički obrazac predstavlja skup vrijednosnih preferencija usmjerenih na kvalitetu života, koje bi se mogle opisati kao zahtjevi za većom individualizacijom i slobodom, te većom tolerancijom društvene okoline na različitosti pojedinaca koje su odraz njihove ekspresije potaknute potrebom za samopotvrđivanjem i samoaktualizacijom.

Model kulturnih promjena R. Ingleharta definira očekivanja u pogledu djelovanja društvenih i političkih uvjeta, te socijalnog položaja osobe i psihičkih interpretacija tog položaja na strukture stavova, vrijednosnih usmjerenja i pridavanja važnosti

određenim političkim pitanjima (*political issues*). Pri tom će stavovi, vrijednosti i politička pitanja bit promatrana kao mjere iste ideologijske strukture zahvaćene na različitim razinama apstrakcije i prikupljene različitim metodama.

Stoga je moguće postaviti sljedeće hipoteze:

3. Izloženost ratu predstavlja globalnu prijetnju biološkoj sigurnosti osobe, pa će stoga građani biti usmjereni na zadovoljavanje potrebe za biološkom sigurnošću što će rezultirati dominacijom tradicionalnog vrijednosnog obrasca nad ostalima vrijednosnim sklopovima. Stoga će građani iskazivati smanjenu orijentiranost na ideologijske odrednice koje su vezane uz materijalističke i postmaterijalističke vrijednosne orijentacije i povećano ispoljavati ekstrinzičnu religioznost, etnocentizam i autoritarnost.
4. Prestanak rata dovest će, nakon izvjesnog vremena, do restrukturiranja vrijednosnih prioriteta koji odgovaraju mirnodopskim vrijednosnim preferencijama. Stoga će prestanak objektivne prijetnje fizičkoj sigurnosti dovesti do diferencijacije građana na dominantno tradicionalne, dominantno modernističke i dominantno postmodernističke.

Opredjeljenje za političke stranke predstavlja odluku koja je višestruko determinirana. Pored ideologijske podudarnosti, odluka je determinirana procjenom učinaka stranke koja je do tada bila na vlasti, procjenom relevantnosti političkih stranaka za rješavanje percipiranih društvenih problema, osobnim preferencijama političara i mnogim drugim. Također se na osnovi teorija psihološkog konzervativizma može pretpostaviti da će ispitanici biti manje skloni promjeni vlasti ukoliko bi ta promjena mogla rezultirati narušavanjem egzistencijalno važnih uvjeta života.

5. Može se pretpostaviti da će opredjeljivanje za političke stranke u vrijeme rata biti determinirano manjim brojem determinanti, vezanih primarno uz procjenu mogućih rizika da se situacija povećane ugroženosti još više pogorša. Stoga će dominantni model odlučivanja o izboru političke stranke biti procjena funkcionalnosti stranke na vlasti u razrješenju ratne ugroženosti.

6. Prestanak ratne ugroženosti, pretpostavlja se, dovest će do višestruke uvjetovanosti izbora političke stranake te do jasnijeg povećanja udjela ideologijskih faktora izbora.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

TERMINI PROVOĐENJA ISTRAŽIVANJA I ISPITANICI

Empirijski podaci upotrebljeni u ovom radu prikupljeni su u razdoblju od svibnja 1992. do veljače 1998. godine unutar projekta 'Istraživanje javnog mnijenja u RH' Ministarstva znanosti i tehnologije provedenog u Institutu za primijenjena društvena istraživanja, kasnije preimenovanom u Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar'.

U tom razdoblju provedeno je ukupno devet istraživanja javnog mnijenja koja su imala za cilj procjenu javnog mnijenja građana cijele Hrvatske. Od tih devet istraživanja pet ih je upotrebljeno u ovom radu. Termini provođenja istraživanja prikazani su u Tablici 1.

Tablica 1 Termini provođenja istraživanja i broj ispitanika

	broj ispitanika	efektivna veličina uzorka nakon ponderiranja¹⁰
svibanj 1992.	2343	1723
siječanj 1993.	2781	2273
prosinac 1994.	2568	1482
rujan 1996.	3391	2047
veljača 1998.	1529	1392

Cilj svih istraživanja bio je procijeniti javno mnijenje građana Hrvatske s pravom glasa, te je stoga populacija ispitanika definirana kao punoljetno stanovništvo Hrvatske starije od 18 godina.

¹⁰ Način izračunavanja efektivne veličine uzorka i statističko značenje te veličine opisani su u odjeljku 'Način ponderiranja ispitanika u uzorku'.

Uzorci ispitanika

Sva istraživanja provedena su na troetačnim stratificiranim probabilističkim uzorcima stanovništva RH dostupnog istraživanju.

Punoljetno stanovništvo Republike Hrvatske (populacija istraživanja) podijeljeno je na dvadeset i jednu regiju-stratum. Svaka od regija-stratuma ima svoje geo-demografske i ekonomske specifičnosti koje je čine različitom od ostalih regija. Navedene regije obuhvaćaju mikroregije Hrvatske dobivenim multivarijatom klasifikacijom općina (Rimac, I., Rihtar, S., Oliveira-Roca, M. 1992.).

Stratificirani uzorci služe u prvom redu poboljšanju reprezentativnosti uzorkovanja velikih populacija kroz proces kontrole vjerojatnosti izbora elemenata iz različitih dijelova populacije i kroz kontrolu veličine greške procjene parametara populacije nejednakom (ili optimalnom) alokacijom segmenata uzorka kako bi se minimalizirala pogreška procjene parametara kako pojedinih strata tako i ukupne populacije (Kish, L. 1965.).

Kontrola vjerojatnosti izbora elemenata iz različitih strata primjenjena je zbog različite prostorne dostupnosti pojedinih dijelova populacije i zbog potrebe za različitim metodom biranja u uzorak dijelova populacije koja pripada prognanicima u odnosu na populaciju koja je dostupna u svojim domovima. Kako se podjela na mikroregije podudarala s područjima koja su pokrivena kroz uzorkovanje izbjeglica, stratifikacija je provedena po tom principu. Time je zadržana mogućnost da se disproporcionalnim udjelima strata u realiziranom uzorku utječe na mogućnost bolje procjene pojedinih regija.

Kontrola pogreške procjene parametara populacije postignuta je tako što je broj ispitanika unutar regije određen disproporcionalno. Manje su regije u ukupnom uzorku bile prezastupljene, a veće podzastupljene. Time se u planu uzorka nastojalo smanjiti standardnu pogrešku procjene parametara populacije malih regija, što bi u konačnici, nakon računskog izravnjanja udjela regija u ukupnom uzorku, rezultiralo boljom procjmom cijelog uzorka (Minium, E.W., Clarke, R.B. 1982.). Prema Centralnom graničnom teoremu i Gossetovoj distribuciji potrebno je što je to više moguće izbjegavati malene uzorke zbog njihove nepreciznosti u određenju parametara populacije. Stoga je sa stanovišta pogreške mjerenja veća korist oduzeti određeni broj

ispitanika većem subsegmentu uzorka i dodati manjem, nego li je proizvedeni gubitak nastao zbog disproporcije uzorka koji se naknadno mora korigirati računski.

Unutar strata-regija primijenjeno je probabilističko uzorkovanje. U prvom koraku određene su lokacije anketiranja unutar regija izabrane slučajnim izborom bez povrata, unutar kojeg je vjerojatnost izbora lokacije anketiranja bila proporcionalna broju stanovnika na toj lokaciji.

U drugom koraku izvršen je izbor domaćinstava na lokaciji anketiranja slučajnim izborom s liste svih adresa u tom mjestu (lokaciji) anketiranja. Uz osnovni popis, anketari su dobili i dopunske adrese, birane na jednak način. Njima su zamjenjivali osnovne adrese u slučaju nepristajanja ispitanika na razgovor, nepostojanja adrese ili kojeg drugog razloga ometanja u realizaciji ankete.

U trećem koraku izabran je ispitanik unutar domaćinstva slučajnim izborom metodom Troldahl-a i Carter-a (Troldahl, C.V., Carter, R.E. 1964.).

U svim istraživanjima uzorak je izabran jednakim postupkom. Uzorci su se pored broja ispitanika, razlikovali i u relativnoj zastupljenosti regija unutar uzorka što je posljedica pragmatične svrhe istraživanja (potreba za procjenom pojedinih regija) te su stoga nakon ponderiranja zastupljenosti regija i lokacija efektivne veličine uzoraka bile u različitim odnosima prema neponderiranim uzorcima.

Pored postupka stratifikacije po lokaciji stalnog mjesta boravka ispitanika koja je izvršena u planiranju uzorka, izvršena je i poststratifikacija uzoraka po spolu i obrazovanju ispitanika. Postupak poststratifikacije predstavlja naknadnu kontrolu terenskih uvjeta koji su mogli utjecati na pojavu nejednake vjerojatnost izbora pojedinih elemenata populacije u uzorak ispitanika (Kish, L. 1965.). Prema utvrđenim disproporcijama pojedinih subsegmenata vrši se računski korekcija udjela subsegmenata u ukupnoj procjeni cijele populacije. Kao kriterij razlike je korišten Pearsonov χ^2 test čija je značajnost na razini rizika manjoj od 5 posto u odnosu na populacijsku zastupljenost spola i obrazovanja, smatrana indikatorom da je došlo do disproporcije u odnosu na populaciju.

Kao glavni razlog pojavljivanja disproporcije u spolu i obrazovanju ispitanika u odnosu na populaciju može se navesti autoselekcija ispitanika izazvana kako nejednakom procjenom kompetentnosti o temi anketiranja (obrazovanje) tako i

tradicionalnom podjelom spolnih uloga u društvu koja sferu politike u većoj mjeri pripisuje miškim aktivnostima.

Način ponderiranja ispitanika u uzorku

Cilj ponderiranja udjela strata u ukupnom uzorku svodi se na postizanje udjela strata koje odgovaraju udjelima strata u populaciji. Stoga se za svaku stratu određuje ponder (množitelj) kojim se ukupni broj ispitanika u toj strati uzorka svodi na udio u ukupnom zbroju koji odgovara udjelu u populaciji. Stoga se aritmetička sredina ukupnog uzorka može iskazati kao (Kish, L. 1965.):

$$\bar{X}_w = \sum_{h=1}^k W_h \bar{X}_h$$

gdje je: W – ponder svake strate

\bar{X} - aritmetička sredina strate

\bar{X}_w - ponderirana aritmetička sredina cijelog uzorka s k strata.

Kako je aritmetička sredina strate množena zajedničkim ponderom, moguće je ponderiranu aritmetičku sredinu cijelog uzorka izračunati direktno iz pojedinačnih rezultata tako da pojedinačni rezultat množimo ponderom strate kojoj dotični rezultat pripada. Tj. vrijedi:

$$\bar{X}_w = \sum_{h=1}^k W_h \bar{X}_h = \sum_{h=1}^k \sum_{i=1}^n W_h X_{hi} \text{ za } k \text{ strata veličine } n \text{ elemenata.}$$

Varijanca ponderiranog uzorka se računa slično aritmetičkoj sredini:

$$s_w^2 = \sum_{h=1}^k W_h^2 s_h^2$$

gdje je: W_h – ponder svake strate

s_h^2 - varijanca strate

s_w^2 - ponderirana varijanca cijelog uzorka s k strata.

Veličina pondera određuje se kao veličina koja određeni stratum po veličini dovodi u identičan odnos prema cjelini kakav postoji za taj stratum u populaciji. Stoga prema Kish-u vrijedi:

$$\sum_{h=1}^k W = \sum_{h=1}^k \frac{N_h}{N} = \frac{1}{N} \sum_{h=1}^k N_h = 1$$
 što se najlakše može postići množenjem ponderom koji je kvocjent željene i ostvarene proporcije u uzorku (Kish, L. 1965.).

Numeričke veličine pondera mogu poprimiti i druge vrijednosti sve dok je zadržan omjer veličina strata u populaciji. Stoga se kao veličine pondera najčešće uzimaju vrijednosti čiji zbroj odgovara efektivnoj veličini uzorka.

Efektivna veličina uzorka je procjena statističke snage uzorka u odnosu na slučajni uzorak, tj. procjena dobitka postignutog procesom stratifikacije. Kako ova veličina ovisi o varijanci ponderiranog sustava u odnosu na neponderiranu varijancu najjednostavnije ju je procijeniti računanjem odnosa $(\sum W)^2 / \sum W^2$ (Sharot, T. 1986., Hague, P., Harris, P. 1993.). Time se veličina pogreške procjene populacije na osnovi stratificiranog uzorka po statističkoj snazi dovodi na približnu veličinu slučajnog uzorka adekvatne veličine.

NAČIN PRIKUPLJANJA PODATAKA

Svi podaci prikupljeni su metodom usmene ankete koju su provodili stručno osposobljeni anketari. Ispitanici su bili anketirani pojedinačno u svojim domovima.

Svim ispitanicima je prije anketiranja navedena svrha anketiranja te institucija koja provodi istraživanje i okvirno vrijeme trajanja ankete.

Anketiranje je provedeno tako da je anketar čitao pitanja iz ankete i bilježio odgovore ispitanika u anketu. Izuzetak je bilo pitanje o stranačkim opredjeljenjima za koje je bilo organizirano tajno izjašnjavanje ispitanika na listiću s popisom stranaka. Ispitanik je dobivao listić na kojem je prema uputi trebao zaokružiti samo jednu stranku za koju bi on glasao u tom trenutku. Listić je potom odlagao u omotnicu koju mu je predao anketar, bez da je anketar mogao vidjeti njegov odgovor. Na kraju razgovora anketar je u istu omotnicu stavljao anketu, zatvorio omotnicu i takvu je predao istraživačima na obradu. Postupkom tajnog izjašnjavanja povećan je postotak ispitanika koji se izjašnjavaju o svojim glasačkim namjerama, a smanjen broj odgovora 'ne znam' za

oko deset posto (Lamza-Posavec, V. 1995.). Izuzetak od ovog postupka je istraživanje provedeno u svibnju 1992. godine u kojem su ispitanici odgovarali na otvoreno pitanje o glasačkim namjerama.

Broj pitanja u anketnom upitniku varirao je od istraživanja do istraživanja, ali je redosljed tema bio konstantan: podaci o informiranosti, opredjeljenje za stranke i predsjedničke kandidate, stav prema vlasti, javno mnijenje o političkim problemima, stavovi prema pojedinim političarima, psihologijske varijable i na kraju socijalne i demografske karakteristike ispitanika.

Trajanje anketiranja variralo je od 35 do 70 minuta. Duža vremena anketiranja zabilježena su u većem broju kod starijih i slabije obrazovanih ispitanika te kod ispitanika sa sela.

MJERNI INSTRUMENTI I VARIJABLE

Mjerenje situacijskih determinanti političih opredjeljenja

Istraživanje predstavlja svojevrsni prirodni eksperiment unutar kojeg su u pet istraživanja raspoređenih u vremenu varirali mnogi uvjeti. Od varijacija koje se mogu registrirati posebno eksplikativno značenje unutar teorijskog okvira ovog istraživanja imaju dvije pojave: izloženost ratu i izloženosti demokratskim izborima, tj. ekspanzija demokratskom višestranačkom političkom sustavu. Kako su obje pojave po svojoj prirodi takve da ih nije moguće po volji istraživača graduirati niti upravljati, jedini mogući način ispitivanja njihova djelovanja su mjerenja distribuirana u vremenu.

Varijabla izloženosti ratu predstavlja opću situacijsku determinantu ponašanja ispitanika. Pet istraživanja opisanih u ovom radu obuhvaćaju razdoblje od svibnja 1992. do veljače 1998. godine. Unutar tog razdoblja izloženost ratu je graduirana na više načina: intenzitetom, regionalno i kumulativnim djelovanjem. Ključnu distinkciju pet točaka mjerenja predstavlja vojno-redarstvena akcija Oluja izvedena u kolovozu 1995. godine. Prije te akcije izvršena su tri mjerenja u svibnju 1992., siječnju 1993. i prosincu 1994. koja se mogu smatrati ekvivalentnim u pogledu intenzitetnog i regionalne raspoređenosti djelovanja rata na ispitanike. Pretpostavka o kumulativnom djelovanju može u nekoj mjeri predmnijevati izvjesno navikavanje na život u uvjetima

visokog rizika po život i kumulativno djelovanje frustracije danim političkim okolnostima. Frustracijske elemente mogu ispoljavati kako mirnodopske regije zbog generalnog usporenja gospodarskog razvitka, tako i regije zahvaćene ratom ili prometno i gospodarski izolirane zbog rata.

Nakon kolovoza 1995. godine prikupljanje podataka izvršeno je u rujnu 1996. i veljači 1998. godine. Pored činjenice da je veći dio Hrvatske akcijom Oluja oslobođen pa se može očekivati da je djelovanje izloženosti ratu prestalo, treba napomenuti da se dva mjerenja razlikuju po regionalnoj distribuciji – jer je tek u ljeto 1997. počeo proces mirne reintegracije Istočne Slavonije koji je napokon uklonio opasnost rata u tom dijelu zemlje. Stoga mjerenje iz rujna 1996. po intenzitetu i teritorijalnoj disperziji predstavlja situaciju u kojoj niti svi ispitanici, ni sva područja nisu u potpunosti mogli biti oslobođeni djelovanja ratnih okolnosti. Mjerenje iz veljače 1998. predstavlja i zbog pretpostavljenog kumulativnog djelovanja života bez prijetnje rata situaciju u kojoj se u većoj mjeri može očekivati ispoljavanje reakcija koje su tipične za mirnodopske uvjete i koje u manjoj mjeri u odnosu na mjerenje iz rujna 1996. odražava ponašanja i doživljavanja tipična za ratne uvjete.

Stoga se može zaključiti da će provjere djelovanja ugroženosti ratom imati tri razine ratnu (1992.-1995.), poratnu (1996.) i mirnodopsku razinu (1998.).

Varijabla izloženosti demokratskom sustavu predstavlja također generalnu situacijsku varijablu čije graduiranje je moguće samo pratiti, a ne i kontrolirati. Kako i ova varijabla djeluje kroz vrijeme potrebno je jasno razložiti djelovanje ove varijable u odnosu na varijablu izloženosti ratu. Pored drugačijih teorijskih očekivanja o djelovanju izloženosti demokratskom političkom sustavu, koja se zasnivaju na kumulativnom edukativnom djelovanju izloženosti političkoj propagandi, razlaganje djelovanja ove pojave od djelovanja izloženosti ratu mora imati i formalne karakteristike. U osnovi trajanje izloženosti demokratskom političkom sustavu ima pretpostavljeno kumulativno djelovanje na ideologijsku organiziranost stavova. U svakom slučaju ispitanici su izloženi kumulativnom djelovanju događanja koja su vezana za politiku i djelovanje institucija političkog sustava. Pored kontinuiranog djelovanja, potrebno je razmotriti djelovanja koja su mogla intenzivirati utjecaje kao što su predizborne kampanje i izbori, te situacije koje bi se mogle označiti kao krize funkcioniranje demokratskog političkog sustava. Izbori i s njima vezane predizborne

kampanje su održani u svibnju 1990., kolovozu 1992., veljači 1993., studenom 1995. te travnju (saborski) i lipnju (predsjednički) 1997. godine, pa se uz neke manje izuzetke na lokalnoj razini vlasti može govoriti o linearnom rastu eksponiranosti od istraživanja do istraživanja. Stoga je skaliranje varijable eksponiranosti demokratskom političkom sustavu izvršeno skladno broju izbora na koje su ispitanici do tog vremena mogli izaći (Tablica 2).

Tablica 2 Ekspozicija višestranačkim izborima za Sabor kroz vrijeme

istraživanja	broj ekspozicija višestranačkim izborima (broj mogućih izlazaka na opće izbore za Sabor)
svibanj 1992.	1
siječanj 1993.	2
prosinač 1994.	3
rujan 1996.	4
veljača 1998.	5

Treću situacijsku varijablu predstavlja **regionalna pripadnost**. Kako ova varijabla ima višestruko značenje i djeluje na nekoliko razina, nužno je odrediti dosege i očekivanja koja se mogu provjeriti kao efekti djelovanja alokacije ispitanika u različite regije. Ekonomsko okruženje i razina ekonomske razvijenosti, kulturne specifičnosti, prometne i druge veze s okolnim regijama ili državama, ali isto tako i specifičnosti lokalne samouprave, političkog stranačkog udruživanja i medijskog informiranja samo su neki od utjecaja koji mogu djelovati na političko doživljavanje i ponašanje glasača. Varijabla regionalnosti upotrijebljena je samo kao moderator varijabla kojom se provjerava djelovanje rata na specifična područja Hrvatske. Provjera djelovanja izloženosti ratu u različitim regijama izvedena je samo kao provjera specifične hipoteze o uzrokovanosti razlika u političkim stavovima ispitanika ukupnog uzorka Republike regionalnim razlikama. Stoga je Hrvatska podijeljena na šest regija razvrstavanjem županija prema kulturalnim specifičnostima, intenzitetu izloženosti ratu i globalnom tipu urbane gravitacije. Razvrstavanje je prikazano u Tablici 3.

Tablica 3 Razvrstavanje županija u regije

Regija	Županije
Dalmacija	Zadarska Šibensko-kninska Splitsko-dalmatinska Dubrovačko-neretvanska
Primorje i Istra	Primorsko-goranska Istarska
Pokuplje i Lika	Ličko-senjska Karlovačka Sisačko-moslavačka
grad Zagreb	grad Zagreb
Sjeverna Hrvatska	Međimurska Varaždinska Krapinsko-zagorska Zagrebačka Koprivničko-križevačka Bjelovarsko-bilogorska Virovitičko-podravska
Istočna Hrvatska	Požeško-slavonska Brodsko-posavska Osiječko-baranjska Vukovarsko-srijemska

Kognitivne karakteristike ispitanika

Varijabla obrazovanja ispitanika, mjerena je u provedenim istraživanjima na dva, međusobno usporediva, načina. Do 1995. godine varijabla je skalirana na četiri stupnja: bez škole (1)¹¹, osnovna škola (2), srednja škola (3) i viša škola ili fakultet (4). Nakon 1995. operacionalizacija varijable obrazovanja sadržavala je ukupno osam kategorija poredanih po veličini: bez škole (1), 1-3 razreda osnovne škole (2), 4-7 razreda osnovne škole (3), potpuna osnovna škola (4), dvo ili trogodišnja srednja škola (5), četvorogodišnja srednja škola (6), viša škola (7) i visoka škola ili fakultet (8).

Zbog različitosti pristupa skaliranju varijable obrazovanja, u kasnijim obradama varijabla je reskalirana na svega tri nivoa: osnovnoškolsko obrazovanje ili niže, srednješkolsko obrazovanju i obrazovanje više od srednjoškolskog – više ili visoko.

¹¹ U zagradama su navedene skalne vrijednosti.

Samoprocjena informiranosti sastojala se od trostupanjske ljestvice na kojoj je ispitanik procjenjivao svoju informiranost o aktualnim društvenim događajima. Anketno pitanje je glasilo: Smatrate li za sebe da ste u našim aktualnim društvenim i političkim pitanjima dobro, osrednje ili loše informirani?

Mjerenje strukture političkih stavova

Varijable stavova mjerene su s dva instrumenta: Eysenckovom ljestvicom društvenih stavova i posebnom ljestvicom izraženosti društvenih problema u Hrvatskoj.

Eysenckova ljestvica društvenih stavova (Eysenck, H.J. 1971.) skala je za mjerenje političkih stavova koja se sastoji od 28 čestica. Slaganje ili neslaganje s tvrdnjama u upitniku ispitanik iskazuje na skali od pet stupnjeva, od kojih dva stupnja iskazuju neslaganje (uopće se ne slažem – 1, uglavnom se ne slažem – 2), jedan neutralan stav prema tvrdnji (ne znam, nisam siguran – 3) i dva slaganje s tvrdnjom (uglavnom se slažem – 4, u potpunosti se slažem – 5). Ljestvica predstavlja preradu upitnika iz 1954. godine (Eysenck, H.J. 1954.), sastavljenog od 40 čestica, koju je Eysenck načinio za potrebe istraživanja provedenog 1971. godine (Eysenck, H.J. 1971.). Intencija autora pri izradi originalnog upitnika iz 1954. godine bila je konstrukcija skale konzervativizma. Naknadne analize dimenzionalnosti matrice korelacija čestica ljestvice pokazale su da upitnik mjeri pored faktora konzervativizam-radikalizam i faktor koji Eysenck naziva T-faktor, a čiji polovi se mogu opisati kao tvrdokornost i tankoćutnost. T-faktor, prema Eysenckovom tumačenju, predstavlja projekciju dimenzije ekstraverzije u prostor socijalnih stavova (Eysenck, H.J. 1954.).

Izbor čestica u skraćenu verziju iz 1971. godine vođen je, u prvom redu, izborom čestica s najvećim saturacijama na dva faktora ekstrahirana u analizama skale 1954. godine.

Višestruka primjena ljestvice u radovima Eysencka i suradnika pokazala je da dva faktora objašnjavaju od 25 do 35 posto zajedničke varijance (Eysenck, H.J. 1971., Eysenck, H.J. 1954., Hewitt, J.K., Eysenck, H.J., Eaves, L.J. 1977.) i da je faktorska struktura relativno stabilna u dužem vremenskom razdoblju (Hewitt, J.K., Eysenck, H.J., Eaves, L.J. 1977.).

Ljestvica društvenih stavova eksterno je validirana u nizu radova primjenom na pripadnicima različitih socijalnih slojeva i različitih političkih stranaka (Eysenck, H.J. 1951., Eysenck, H.J. 1954., Eysenck, H.J. 1971., Eysenck, H.J., Coulter, T.T. 1972.)

Ljestvica društvenih stavova iz 1971. godine obuhvaća četiri tematska područja: religioznost, etnocentričnost, stavove prema načinu kažnjavanja kriminalaca i stavove prema seksualnim slobodama. Čestice koje mjere stavove povezane s religioznošću i etnocentrizmom uglavnom imaju projekcije samo na faktor konzervativizma-radikalizma, dok tvrdnje koje mjere stavove prema kažnjavanju kriminalaca i seksualnim slobodama u većoj mjeri, pored projekcija na faktor konzervativizma-radikalizma, opisuju i faktor tvrdokornosti-tankoćutnosti. Sadržajno razlikovanje čestica moguće je faktorski opisati zadržavanjem većeg broja faktora i rotacijom u poziciju jednostavne strukture (Milas, G., Rihtar, S. 1997., Milas, G. 1998.b) što se podudara s nalazima Wilsona i suradnika koji na vlastitom upitniku konzervativizma rotacijom faktora postižu faktorsko pozicioniranje na skupine tematski sličnih čestica, a nerotiranom pozicijom faktora repliciraju prostor koji opisuje Eysenck (Bagley, C.R., Wilson, G.D., Boshier, R. 1970.).

Stavljanje Eysenckove ljestvice društvenih stavova u kontekst socioloških teorija locira mjere konzervativizma-radikalizma u domenu mjera osi tradicionalno-moderno. Dimenzija tvrdokornost-tankoćutnost barem se djelomično podudara s konceptom autoritarnosti (Eysenck, H.J. 1954.), uz odmak od koncepcije sindroma ličnosti prema konceptu normalne raspodjele u kojoj autoritarnost predstavlja jedan kraj skale.

Eysenckova ljestvica društvenih stavova primijenjena je u dva navrata. U svibnju 1992. primijenjena je puna skala od 28 čestica, dok je u veljači 1998. godine primijenjena skraćena verzija od 14 čestica.

Ljestvica društvenih stavova je nakon prve primjene analizirana postupkom faktorske analize te je utvrđeno da se varijabilitet u odgovorima na čestice može pripisati većem broju generatora varijabiliteta (Milas, G., Rihtar, S. 1997.). Prema toj analizi, dimenzionalnost čestica se parsimonijski može opisati s pet faktora: etnocentrizmom, autoritarnošću, religioznošću, faktorom stavova prema spolnim slobodama i faktorom stavova prema strogosti u kažnjavanju kriminalnog ponašanja. Primjena iste skale na srednjoškolskoj populaciji (Milas, G. 1998.b) replicirala je četiri od pet navedenih faktora: etnocentrizam, religioznost, faktor stavova prema spolnim slobodama i faktor

stavova prema strogosti u kažnjavanju kriminalnog ponašanja, dok peti, autoritarnost, nije potvrđen u tom istraživanju.

U drugoj je primjeni ispitanicima prezentirana skraćena verzija od 14 čestica, koja se sastojala od po tri čestice za faktore religioznosti i seksualnih sloboda, četiri za faktor strogosti u kažnjavanju kriminalnog ponašanja i pet za faktor etnocentričnosti. Time je ljestvica faktorski pročišćena, a zadržan je osnovni raspored tematskih odrednica iz originalnog upitnika.

Ljestvica izraženosti društvenih problema u Hrvatskoj predstavlja indikator osjetljivosti ispitanika prema nekim ključnim društvenim problemima i prema tipu mjerenja može se svrstati u mjere vrijednosti.¹² Od ispitanika je zahtjevano da na trostupanjskoj skali iskaže svoje mišljenje koliko su određeni društveni problemi prisutni u Hrvatskoj. Formulacija anketnog pitanja bila je ista u svim istraživanjima i glasila je: **Nabrojat ćemo neke probleme koje bi u većoj ili manjoj mjeri mogli osjećati stanovnici različitih dijelova Hrvatske. Koliko je, prema Vašem mišljenju, pojedini od tih problema doista prisutan u Hrvatskoj?**

Broj i način formulacije problema varirali su od istraživanja do istraživanja, a ispitanik je trebao za svaki od problema iskazati je li po njegovu mišljenju problem izrazito prisutan, donekle prisutan ili vrlo malo prisutan.

Ljestvica je primjenjena u četiri navrata i to u siječnju 1993. u verziji od 17 čestica, u prosincu 1994. u varijanti od 34 čestice, u rujnu 1996. s 30 čestica i u veljači 1998. godine u verziji s 33 čestice.

U sva četiri istraživanja identične formulacije je imalo ukupno sedam čestica navedenih u tablici 4.

¹² Unutar politoloških znanosti, iz kojih interes za prioritete političke problema i dolazi, termin vrijednosti označava sve oblike mjerenja političkih i vrijednosnih preferencija. Takvo terminološko određenje podudara se s definicijom vrijednosti M. Rokeacha (Rokeach, M. 1973.) čija istraživanja i danas služe za komparaciju hijerarhije vrijednosnih prioriteta s kraja šezdesetih u odnosu na današnje stanje.

Tablica 4 Ljestvica izraženosti društvenih problema u Hrvatskoj

društveni problem	izrazito	donekle	vrlo malo
Pogođenost posljedicama rata	3	2	1
Nizak životni standard	3	2	1
Nezaposlenost	3	2	1
Stambeni problemi	3	2	1
Nedovoljna samostalnost regije u odlučivanju o vlastitim problemima	3	2	1
Nezadovoljavajuća vlast na lokalnoj razini	3	2	1
Nedovoljno poštovanje ljudskih prava i sloboda	3	2	1

Namjena ljestvice je da mjeri interes za političke probleme (*political issues*) među glasačima, te kao takva predstavlja jedan od oblika mjerenja političkih interesa građanstva.

Mjerenje izbornog opredjeljenja glasača

Mjerenje opredjeljenja ispitanika za koju bi stranku glasali da se u tom trenutku raspišu izbori vršeno je, s izuzetkom istraživanja provedenog u svibnju 1992. godine gdje je korišteno pitanje otvorenog tipa, metodom tajnog izjašnjavanja na listićima koji su po izgledu nalikovali pravim listićima na izborima. Provedba tajnog izjašnjavanja izvršena je kako bi se što više ispitanika izjasnilo o svojim glasačkim namjerama, te kako bi to izjašnjavanje bilo pod što manjim neposrednim socijalnim pritiskom od strane ispitivača-anketara.

Validnost samog postupka izjašnjavanja provjeravana je više puta prije svega usporedbom s rezultatima izbora kod istraživanja koja su organizirana u vrijeme predizbornih kampanja (Lamza, V. 1992., Lamza-Posavec, V. 1995.). Svrha validacije postupka ispitivanja izbornih opredjeljenja u prvom redu je usmjerena na analizu relacije iskazana namjera – stvarno ponašanje, tj. na mogućnost procjene budućeg ponašanja glasača na osnovi njegovih iskazanih namjera. Većina istraživača javnog mnijenja ističe kako izborna opredjeljenja nisu izborna ponašanja već samo raspoloženje birača u trenutku istraživanja (Lamza-Posavec, V. 1995.), no većina istraživača izvan područja javnog mnijenja drži da su rezultati ispitivanja glasačkih namjera zbog neznatnih odstupanja od konačnih izbornih rezultata koja su unutar teorijskih varijacija slučajnih uzoraka predstavljaju dobru mjeru izbornog ponašanja (Eysenck, H.J. 1954.). Dodatni poticaj ovakvom mišljenju istraživači nalaze u

činjenici da stvarno izbornog ponašanje nije moguće mjeriti zbog zakonskih ograničenja koja štite tajnost i slobodu izjašnjavanja na političkim izborima.

Bez obzira kakav stav zauzeli o relaciji izbornog opredjeljenja iskazanog u istraživanju javnog mnijenja i ponašanja na izborima, korelacijsko istraživanje mora se zaustaviti na iskazanim opredjeljenjima kao krajnjoj točki mogućeg ispitivanja političkog ponašanja na izborima.

Postupak mjerenja izbornog ponašanja predstavlja situaciju prisilnog izbora između ponuđenih političkih stranaka ili kandidata. Kako je izjašnjavanje o preferencijama stranka u osnovi ovisno o trenutnoj ponudi političkih programa istraživanje ne može izbjeći odstupanja ponašanja od ideologijske strukture stavova uzrokovana neadekvatnom političkom ponudom na izborima.

Postupak kojim se barem donekle pokušalo izbjeći ograničenja koja nameće mjerenje na nominalnoj mjernoj ljestvici sastojao se u transformaciji kategorija nominalne varijable u dihotomni oblik i primjeni postupaka koji su manje osjetljivi na normalnost distribucije rezultata.

Kako je pretvaranje pojedinih nominalnih kategorija u dihotomni oblik moguće samo pod uvjetom da postoji dovoljna učestalost pojavljivanja te kategorije koja će proizvesti varijancu upotrebljivu u korelativnoj analizi neophodno je prije opisa postupaka transformacije varijable izbornog opredjeljenja u nove varijable načiniti pregled frekvencija pojavljivanja pojedinih kategorija.

Drugi važan razlog uvida u frekvencije pojavljivanja pojedinih kategorija su promjene samih kategorija u vremenu, tj. pojavljivanje i nestajanje pojedinih stranaka na političkoj sceni. Pregled dinamike promjena u ponudi političkih stranaka prikazan je u tablici 5.

Tablica 5 Dinamika promjena u političkoj ponudi stranaka u Hrvatskoj od 1992. do 1998. i opredjeljenja glasača prema tim strankama izmjerena u istraživanjima javnog mnijenja (ponderirani rezultati)

	postotak ispitanika				
	1992.	1993.	1994.	1996.	1998.
Akcija socijaldemokrata Hrvatske (ASH) prije Socijalistička stranka Hrvatske (SSH)	0,1	0,3	0,8	0,7	0,4
Dalmatinska akcija (DA)		1,4	0,9	0,6	0,2
Hrvatska čista stranka prava (HČSP)					0,6
Hrvatska demokratska zajednica (HDZ)	33,1	43,2	30,8	36,4	29,5
Hrvatska demokratska stranka (HDS) ujedinjena s HKDS u HKDU	1,1				
Hrvatska kršćanska demokratska stranka (HKDS) ujedinjena s HDS u HKDU	0,8				
Hrvatska kršćansko-demokratska unija (HKDU)		0,8	0,7	1,5	1,0
Hrvatska kršćanska demokratska stranka (HKDS)					0,3
Hrvatska narodna stranka (HNS)	10,9	4,2	4,0	1,9	1,5
Hrvatski nezavisni demokrati (HND)			2,5	1,3	0,3
Hrvatska seljačka stranka (HSS)	0,8	5,5	8,6	12,0	8,5
Hrvatska stranka prava (HSP)	3,7	4,3	5,6	3,2	4,0
Hrvatska stranka prava 1861. (HSP 1861)				0,5	1,0
Hrvatska stranka umirovljenika (HSU)					1,5
Istarski demokratski sabor (IDS)		4,9	2,1	2,5	2,4
Istarski demokratski forum (IDF)					0,3
Hrvatska socijalno-liberalna stranka (HSLŠ)	7,9	17,8	20,1	11,9	7,6
Liberalna stranka (LS)					3,4
Primorsko-goranski savez (PGS) nastao spajanjem Riječkog demokratskog saveza (RDS) s manjim regionalnim strankama		0,0	0,2	0,4	0,9
Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS)					0,0
Slavonsko-baranjska hrvatska stranka (SBSH)				0,7	0,1
Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP)	1,7	2,3	2,6	6,6	18,3
Socijaldemokratska stranka Hrvatske (SDSH)	0,4	0,3			
Socijalistička radnička partija (SRP)					0,2
Socijalno-demokratska unija (SDU)		0,2	0,2	0,3	0,1
Srpska narodna stranka (SNS)	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
Hrvatska republikanska stranka (HRS)		0,2	0,1		
Hrvatska stranka naravnog zakona (HSNZ)		0,4	0,1		
Hrvatski državotvorni pokret (HDP)		0,2	0,0		
Kršćanska narodna stranka (KNS)		1,0	0,2		
Hrvatska nacionalno-demokratska liga (HNDL) neopredjeljeni			0,1		
	39,5	12,9	20,2	19,5	17,6
broj ispitanika (ponderiran i neponderiran)	1723 (2343)	2273 (2781)	1482 (2568)	2047 (3391)	1392 (1529)

Svega osam stranaka pojavljuje se u svim istraživanjima (ASH-SSH, HDZ, HNS, HSS, HSLŠ, HSP, SDP i SNS), dok se dodatnih pet stranaka pojavljuje u razdoblju od

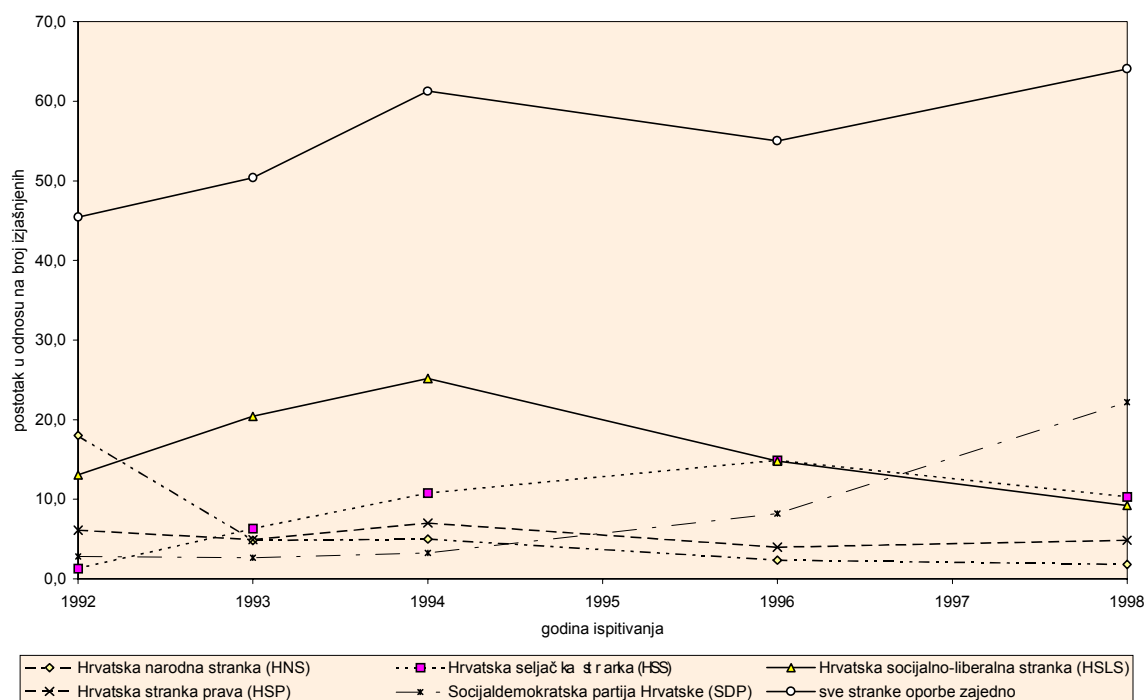
1993. do 1998. godine (DA, HKDU, IDS, RDS-PGS i SDU). Od stranaka iz prve skupine dvije nisu prešle prag od 2 posto ni u jednom istraživanju pa ih se ne može, zbog premalene varijance, uključiti u analizu u dihotomnom obliku. Od pet stranaka koje djeluju od 1993. od 1998. godine tri su regionalne (DA, RDS i IDS), dok su dvije regionalno nespecifične (HKDU i SDU). Kako za analizu regionalnih stranaka neprimjeren kontekst cijele Republike već samo regija u kojoj djeluju, ove stranke nisu uključene u analizu. Preostale dvije stranke, ne prelaze prag zastupljenosti od dva posto u bilo kojem istraživanju te stoga ne zadovoljavaju postavljeni kriterij rezultirajuće veličine varijance dihotomne varijable.

Pored šest stranaka koje su analizirane samostalno (HDZ, HNS, HSS, HSP, HSLS i SDP), u analizu su kao zasebna skupina uvršteni ispitanici koji se ne izjašnjavaju u pitanju o opredjeljenju za stranke.

Pored opredjeljenja za pojedine stranke, izvedene su i hibridne varijable koje bi mogle ukazivati na specifičnosti izbornog opredjeljivanja glasača.

Hibridna kategorija **stranke oporbe** predstavlja zbroj svih izjašnjavanja za bilo koju stranku oporbe. Grupiranje svih stranaka u zajedničku kategoriju oporbe polazi od pretpostavke da glasači retrospektivno ocjenjuju djelovanje vlasti u proteklom razdoblju i na osnovi ocjene o djelovanju vlasti odlučuju hoće li ili neće dati podršku dosadašnjoj vlasti. Istraživanja pokazuju da je stav prema obnašateljima vlasti dobar prediktor osnovne dihotomije vlast-oporba (Milas, G. 1998.). Pored generalnog stava prema vlasti i pretpostavke o retrospektivnom glasanju, na osnovi analize dosadašnjih rezultata izbora, a i analiza demografskih, socijalnih i psiholoških karakteristika glasača oporbe može se postaviti pretpostavka o premještanju dijela glasača oporbenih stranaka s jedne stranke na drugu, sukladno procjeni šansi da neka od oporbenih stranaka osvoji vlast po strategiji promišljenog glasača (Rimac, I. 1992.). Analiza takve strategije djelomično se može uočiti i na grafičkom prikazu zastupljenosti oporbenih stranaka u opredjeljenjima ispitanika u pet analiziranih istraživanja javnog mnijenja (Slika 1).

Slika 1 Dinamika potpore oporbenim strankama u Hrvatskoj od 1992. do 1998. godine izmjerena u istraživanjima javnog mnijenja

Analizom kretanja zastupljenosti može se uočiti da se krivulja koja pokazuje ukupnu podršku oporbenim strankama relativno stabilno održava na razini između 45 i 60 posto, što je samo rezultanta odnosa krivulja koje se nalaze u donjem dijelu prikaza. Kako se može uočiti najviše dvije oporbene stranke su u pojasu od 10 do 20 posto glasova, dok su ostale na razini od 5 posto. Što se neka stranka više približava razini 20 posto, to je njena prednost pred ostalim strankama veća. Ukoliko se niti jedna stranka ne približava granici od 20 posto, to su manje razlike među strankama s najviše glasova. Pored općeg blagog porasta podrške oporbenim strankama, može se s izvjesnom vjerojatnošću pretpostaviti da se dio glasača ponaša kao promišljeni glasači.

Varijabla desno-lijevo predstavljala je skaliranje šest, po podršci glasača najvećih stranaka, na pretpostavljenoj dimenziji koja bi trebala odražavati ideološke pozicije promatranih stranaka. Pozicioniranje stranaka izvršeno je na osnovi radova koji su se bavili tematikom ideologijskog pozicioniranja (Milas, G. 1992., Šiber, I. 1993., Milas,

G., Rimac, I. 1994., Bulat, N., Štrelov, D. 1995.a) i izgledalo je ovako: HSP (1)¹³, HDZ (2), HSS (3), HNS (4), HSLS (5) i SDP (6).

METODE OBRADE PODATAKA

Obrade podataka zasnivale su se na usporedbama struktura latentnih generatora kovarijancija upotrebljenih varijabli političkih stavova u različitim situacijama ili kod skupinama ispitanika homogeniziranih po nekom obilježju i analizama relacija tih latentnih struktura prema mjerama opredjeljenja za pojedine političke stranke.

Analiza latentne strukture političkih stavova izvršena na razini političkih (društvenih) stavova (Eysenckova ljestvica društvenih stavova) i na razini istaknutosti političkih problema (Ljestvica izraženosti društvenih problema u Hrvatskoj). Svaki od mjernih instrumenata nametnuo je svojim konstrukcijskim svojstvima poseban pristup analizi latentne strukture.

Latentna struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova analizirana je postupkom faktorske analize kako bi se usporedili nalazi s dosadašnjim istraživanjima. Provjera latentne strukture ovog instrumenta modeliranjem strukturalnim jednadžbama nije moguća zbog činjenice da je kovarijabilitet čestica ljestvice najvjerojatnije uzrokovan s više generatora kovarijabiliteta različite razine općenitosti, što otežava (ili potpuno onemogućuje) izgradnju modela strukturalnim jednadžbama (Hayduk, L.A. 1996.). U kovarijancama čestica Eysenckove ljestvice mogu se očekivati tri komponente: komponenta djelovanja generalnog faktora konzervativizma (intencija konstrukcije instrumenta kojoj je barem djelomično udovoljeno), komponente sadržajnog vezivanja čestica i komponente vezivanja čestica prema potvrdnom ili niječnom obliku formulacije tvrdnje. Svaka od navedenih razina trebala bi u strukturalnom modeliranju definirati posebnu razinu latentnih faktora što u ovakvim analizama nije moguće. Stoga se prema Hayduk-u u konstrukciji instrumenata podobnih za analizu modeliranjem strukturalnim jednadžbama treba usmjeriti na jednofaktorske čestice, a ne na jednofaktorske instrumente (Hayduk, L.A. 1996.).¹⁴ Kako je ovaj važan uvjet

¹³ U zagradama su skalne vrijednosti.

¹⁴ Prema mišljenju Hayduk-a jednofaktorski instrumenti dobivaju se najčešće na način da se iz seta čestica izbacuju one čestice koje bi mogle u kombinaciji s nekom drugom česticom ukazati na

zanemaren u procesu konstrukcije ljestvice društvenih stavova primijenjen je manje osjetljiv postupak faktorske analize, koji unutar istih faktora reflektira sve izvore kovarijabilnosa.

Nasuprot Eysenckovom instrumentu ljestvica izraženosti društvenih problema u izvjesnoj mjeri zadovoljava navedene uvjete, tj. kovarijabilnost čestica moguće je skoro u potpunosti pripisati postuliranim latentnim dimenzijama. Iako su neki manifestni indikatori pod utjecajem više latentnih dimenzija, kako su sve postavirane latentne dimenzije iste razine općenitosti, to ne ometa identifikaciju modela.

Provjera ispravnosti Stimsonove hipoteze o kognitivnom kapacitetu kao izvoru različitosti u razini strukturiranosti političkih stavova izvršena je faktorskom analizom Eysenckove ljestvice društvenih stavova. Eysenckova ljestvica izabrana je kao mjera konzervativizma slična originalnom instrumentu koji je upotrijebio Stimson (Stimson, J.A. 1975.). Na dva mjerenja, jednom u vrijeme rata u svibnju 1992. i jednom nakon rata u veljači 1998. godine, utvrđena je dimenzionalnost skraćene ljestvice društvenih stavova primjenom scree testa (Cattell, R.B. 1966.) i postupka usporedbe kongruentnosti zadržanih faktora koeficijentima kongruencije (Tucker, L.R. 1951., McGaw, B., Joreskog, K.G. 1971.). Nakon utvrđivanja dimenzionalnosti mjernog instrumenta svaki od uzoraka u dva mjerenja podijeljen je na tri subuzorka na osnovi varijable obrazovanja (osobe nižeg obrazovanja, osobe srednjeg obrazovanja i osobe višeg ili visokog obrazovanja), na tri subuzorka prema samoprocjeni političke informiranosti ispitanika (loše, osrednje i dobro informirani) te u dva subuzorka prema kombinaciji obrazovanja i samoprocjene informiranosti (grupu nižih kognitivnih kapaciteta činili su nižeobrazovani ispitanici koji su se izjasnili kao loše ili osrednje informirani, te loše informirani ispitanici srednjeg obrazovanja, a skupinu osoba većeg kognitivnog kapaciteta činile su visokoobrazovane osobe srednje ili dobre političke informiranosti i dobro informirane osobe srednjeg obrazovanja).

Strukturiranost društvenih stavova uspoređena je prema:

višedimenzionalnosti instrumenta, dok bi cilj trebao biti konstrukcija čestica čija varijanca se sastoji od varijance generirane samo jednom latentnom dimenzijom i varijance pogreške – tj. potpuno jednoznačnih pokazatelja latentnog generatora varijabilnosa.

- postotku objašnjene varijance zadržanih faktora,
- veličini karakterističnih korijena reducirane korelacijske matrice i
- faktorskoj strukturi čestica.

Sukladno ispitivanjima točnosti postupaka faktorske analize u reprodukciji izvornih generatora kovarijabiliteta (Fulgosi, A., Kulenović, A. 1986., Widaman, K. 1993.) korišten je postupak ekstrakcije na zajedničke faktore s iterativnim određivanjem komunaliteta.

Povezanost faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova i preferencija političkih stranaka provjerena je postupkom multiple regresije dihotomiziranih varijabli stranačkih opredjeljenja na faktore političkih stavova.

Analiza prioriteta političkih problema provedena je pod teorijskim modelom sociokulturnog razvoja R. Ingleharta. Kako model zahtijeva provjeru hijerarhijske uređenosti prioriteta političkih tema, te se u osnovi podudara s hijerarhijskom teorijom motivacije A. Maslowa provjera je izvršena upotrebom modeliranja strukturalnim jednadžbama.

Mjerni model je zasnovan na postupku simultane faktorske analize više grupa iz različitih populacija (Joreskog, K.G. 1971.), gdje je analizirana latentna struktura istaknutosti političkih problema **simultano** u četiri populacije definirane vremenom mjerenja u: siječnju 1993., prosincu 1994., rujnu 1996. i veljači 1998. godine. Kako su mjere izraženosti političkih problema mjerene skalom od svega tri stupnja, zbog diskontinuiranosti mjerne ljestvice koja je između ordinalne i intervalne skale, prema preporuci Joreskoga i Sorboma (Joreskog, K.G., Sorbom, D. 1988.) analizirana je matrica asimptotskih kovarijanci (Browne, M.W. 1984.).

Simultana analiza više vremenskih točaka testirala je održivost modela dimenzionalnosti političke problematike u različitim socijalnim uvjetima te dala je informacije o promjenama uvjetovanim ratom ili eksponiranošću višestranačkom političkom sustavu.

Detektirane promjene u vremenu, međutim, mogu biti pripisane i drugim generatorima te je stoga model primijenjen na različitim subuzorcima kako bi se potvrdila ili opovrgla njegova valjanost.

Jedna od pretpostavki o izvoru varijabiliteta u ocjenama istaknutosti političkih problema vezana je za nehomogenost regionalnih uvjeta koje bi mogle imati odraza na ukupni varijabilitet na punom uzorku Republike. Stoga je ukupni uzorak podijeljen na šest regija: Dalmaciju, Primorje s Istrom, Ličko-pokupsko područje, grad Zagreb, sjevernu Hrvatsku i istočnu Hrvatsku. Takva podjela respektira novije političke događaje, a i značajno homogenizira ispitanike u pogledu uvjeta života u ratu, kako u pogledu ratnih opasnosti, tako i u pogledu ekonomskog okruženja u regiji. Primjena postupka simultane faktorske analize u više vremenskih točaka, na regionalni model pokazala je da sve regije ne ispunjavaju uvjete za provođenje analize u pogledu broja ispitanika. Zbog upotrebe modela asimptotskih kovarijanci broj ispitanika je morao višestruko prelaziti dimenzije matrice asimptotskih kovarijanci koja je reda veličine $\text{broj_varijabli} \times \text{broj_varijabli} / 2$. Manji broj ispitanika dovodi do nestabilnosti modela i/ili do narušavanja pozitivne semidefinitnosti informacijske matrice Σ , preko koje se računa razina identifikacije strukturalnog modela (Joreskog, K.G., Sorbom, D. 1988.). Stoga je model dimenzionalnosti političke problematike primijenjen samo na tri najveće regije: Dalmaciju, grad Zagreb i istočnu Hrvatsku. Navedene regije u značajnoj mjeri reflektiraju ukupne regionalne varijacije: dugu izloženost ratnim opasnostima (istočna Hrvatska), dugo ekonomsko nazadovanje (Dalmacija) i relativno dobre ekonomske uvjete uz djelomičnu izloženost ratu (grad Zagreb).

Model dimenzionalnosti političke problematike testiran je kao prediktivni obrazac za izbornu ponašanje definirano dihotomnim varijablama formiranim na osnovi iskazanih stranačkih preferencija ispitanika. Strukturalni model za ovakvu predikciju predstavljao je modificirani model path-analize, u kojem su postulirane latentne varijable političke problematike upotrebljene u predikciji stranačkih preferencija.

Sve obrade vezane uz strukturalno modeliranje izvedene su programom AMOS verzija 3.6 (Arbuckle, J.L. 1997.).

REZULTATI I DISKUSIJA

POSTOJI LI IDEOLOGIJSKA STRUKTURA?

Razmatranje determiniranosti političkog ponašanja socijalnim položajem i političkim stavovima najbolje je početi pitanjem o konzistentnosti ispitanika u doživljavanju svog socijalnog i političkog položaja, ideologijskom promišljanju tog položaja i dosljednosti političkog ponašanja koje bi trebalo biti u skladu sa socijalnim i psihološkim determinantama. Takvo se teorijsko određenje mora prije razmatranja uloge socijalnog položaja i političkih stavova u političkom ponašanju odrediti prema minimalističkom konceptu P.E. Conversea (Converse, P.E. 1964.) po kojem je osnovno obilježje ponašanja glasača nepostojanje strukture političkih stavova. Osnovni argumenti za negiranje postojanja strukture političkih stavova su prema Converseu:

- slaba ili nikakva informiranost glasača o političkim temama,
- fluktuacija smjera i intenziteta stava od mjerenja do mjerenja, te podložnost promjenama stava u ovisnosti o formulacijama upotrebljenim u mjerenju i
- slaba ili nikakva povezanost stavova međusobno i stavova i konačnog političkog izbora koji će glasač načiniti na izbornom mjestu.

Nasuprot Converseovoj minimalističkoj koncepciji nalazi se nekoliko koncepcija kojima je zajedničko obilježje pobijanje koncepta o nepostojanju strukture političkih stavova.

Metrijski koncept zasniva se na teoriji mjerenja koja postulira da je izmjereni stav rezultanta djelovanja dvije komponente: prave vrijednosti stava i pogreške mjerenja. Prema zastupnicima ovog koncepta procjena konzistentnost ispitanika trebala bi se zasnivati na mjerama povezanosti iz kojih je isključena pogreška mjerenja. Prema argumentaciji koju iznose Judd i Milburn povezanost među elementima sustava političkih stavova daleko je od slabe povezanosti (Judd, C.M., Milburn M.A. 1980.).

Nasuprot argumentaciji Judda i Milburna, Converse iznosi stav da postupak računskog uklanjanje varijance pogreške dovodi do artifičnih rezultata koji zaobilaze osnovnu bit problema inkonzistentije odgovora ispitanika.

Kako je u osnovici teorije mjerenja pretpostavka o komponenti pogreške, odluka o pristupu ovom problemu ujedno predstavlja i odluku o točnosti argumenata jedne ili druge strane (Sniderman, P.M., Brody, R.A., Tetlock, P.E. 1991.).

Pobornici **komunikacijskog koncepta** prigovaraju Converseu da ne vodi računa o načinu predstavljanja političkih kandidata, te stoga razdoblje u kojem su se u političkim kampanjama naglasci stavljali na osobne karakteristike kandidata uzima kao osnovicu zaključka o trajnim karakteristikama birača. Kako iznose Nie, Verba i Petrocik konzistentnost glasačkih opredjeljenja povećala se u sedamdesetim godinama u kojim su kampanje u većoj mjeri isticale političke programe kandidata u odnosu na pedesete godine o kojima uglavnom referira Converse, kada je dominantna strategija predizbornih kampanja bilo isticanje osobnih karakteristika kandidata (Nie, N.H., Verba, S., Petrocik, J.R. 1979.). Sličnu argumentaciju iznosi i Pappi inzistirajući na uvjetu da političari i mediji koriste identičnu dimenziju klasifikacije političkih opcija kao preduvjetu uspostave ideološkog sustava klasifikacije političkih ideja od strane glasača (Pappi, F.U. 1996.).

Argumentaciju koja naglašava psihološke karakteristike glasača iznose i zagovornici **kognitivističkog pristupa** problemu konzistencije političkih stavova (Stimson, J.A. 1975., Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986., Fuchs, D., Klingemann, H. 1990.). Prema ovim autorima birači se u uvjetima ograničene količine političkih informacija koriste različitim oblicima mentalnih prečica, shemata koje supstituiraju proces donošenja odluka na osnovi punog uvida u sve ponuđene opcije. Glasači shemate koriste kao pomoć u orijentaciji i razvrstavanju političkih opcija, a opseg i način njihove upotrebe ovisi o kognitivnim kapacitetima pojedinca.

Kognitivistički pristup pri procjeni kognitivnih kapaciteta koristi mjere formalne naobrazbe, te stoga ne može jasno razlučiti jesu li varijacije u strategijama odlučivanja posljedica razlika u intelektualnim sposobnostima ili razine informacija o političkim opcijama prenesenih u procesu političke socijalizacije (Sniderman, P.M., Brody, R.A., Tetlock, P.E. 1991.). Stoga u razmatranju konzistencije ne treba zanemariti ni varijable vezane za političku socijalizaciju, kao što su razina i oblik procesa političke socijalizacije, udio institucija političkog sustava i mehanizama klasne identifikacije (Merelman, R.M. 1986.).

I na kraju ne treba zanemariti i mogućnost da je u Converse-ovu analizu konzistentnosti političkih stavova uvršten set mjera koji ne pogađa osnovnu **vrijednosnu dominantu** po kojoj se ispitanici ravnaju u političkim izborima. Pri tom nije samo problem u kojoj se mjeri glasači rukovode neideološkim obrascima procjene, već i u kojoj mjeri u društvu dominira određeni vrijednosni sustav kojem pojedinac pridaje veću salijentnu ulogu, a koji je u izvjesnoj mjeri determiniran ekonomskim i kulturnim okruženjem pojedinca u trenutku odluke, ali i u vremenu socijalizacije osobe (Inglehart, R. 1977., Inglehart, R. 1990., Inglehart, R. 1997.). Takav vrijednosni obrazac se, prema teorijama krize demokracije, ne mora podudarati s trenutnom političkom ponudom, što će kod glasača uzrokovati smanjenje spremnosti participacije u političkom procesu i eventualno povećati spremnost za iskazivanje stavova izvan ustaljenih tokova participativnog demokratskog procesa. Pojava političke apatije, tj. smanjene spremnosti za sudjelovanje u političkom odlučivanju, rezultira i smanjenjem konzistentnosti političkih stavova koji ne pogađaju vrijednosno određene političkog koncepta koji glasač zastupa.

STABILNOST STRUKTURE STAVOVA – Metrijski pristup

Raščlanjivanje metrijskih preduvjeta za analizu konzistencije političkih stavova u svakom slučaju predstavlja osnovicu na kojoj se mogu razmatrati ostali aspekti i objašnjenja. Cilj takvog razmatranja nije razrješenje ontološke dileme upotrebe faktorskog pristupa u proučavanju nekonzistentnosti, već ukazivanje na metodologijske uzroke varijacija u rezultatima koji bi mogli usmjeriti zaključke o smjeru koji ne odgovara realnom stanju.

Pored razlika u konceptualizaciji istraživanja i operacionalizaciji mjerenja, problem predstavljaju tri čimbenika koja otežavaju, ili čak onemogućuju usporedbu rezultata različitih istraživanja: uzorci ispitanika, primijenjeni postupci obrade podataka i promjene ideologijske strukture u vremenu. Zanemarivanje varijacija u navedenim faktorima koje se pojavljuju od istraživanja do istraživanja može u znatnoj mjeri utjecati na interpretaciju razlika u rezultatima pod vidom nekonzistentnosti ispitanika.

Uzorak kao metrijski problem

Od presudne važnosti za procjenu pretpostavljenih odnosa je konstrukcija i obuhvat uzorka. Kako je ideologijska struktura političkih stavova po osnovnoj pretpostavci

psihička refleksija socijalnog i političkog položaja pojedinca u društvenim odnosima od presudne je važnosti za točnost zaključaka o promatranom fenomenu reprodukcija omjera socijalnih kategorija koji vladaju u populaciji. Uzorak koji nije planiran i realiziran kao reprezentativan za populaciju ne mora reflektirati varijancu populacije na adekvatan način te se stoga i odnosi utvrđeni na takvom uzorku ne moraju poklapati s odnosima u populaciji.

Za provjeru ove tvrdnje utvrđena je faktorska struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova na uzorku ispitanika iz svibnja 1992. godine, jednom na neponderiranim podacima, a drugi put na ponderiranim podacima. Ponderiranje je korišteno kao standardni postupak *post hoc* korekcije strukture uzorka, a korigirana su odstupanja u strukturi uzorka u odnosu na referentnu populaciju nastala autoselekcijom ispitanika u procesu prikupljanja podataka. Autoselekcija ispitanika poremetila je zastupljenost pojedinih kategorija spola¹⁵ i obrazovanja¹⁶ ispitanika u odnosu na populaciju, te je korigirana računskim postupcima diferencijalnog ponderiranja udjela različitih kategorija ispitanika.

Tablica 6 Struktura uzorka prije i nakon ponderiranja spola i obrazovanja u istraživanju provedenom 1992. godine

	neponderirano	ponderirano
Spol		
muški	53,0	49,3
ženski	47,0	50,7
Obrazovanje		
bez škole	2,6	5,8
osnovna škola	22,3	39,9
srednja škola	54,3	40,3
viša i visoka škola	20,7	14,0

¹⁵ Tradicionalna podjela spolnih uloga pridjeljuje politiku muškoj sferi interesa što se reflektira i u manjem udjelu žena u političkim strukturama.

¹⁶ U prikupljenim podacima redovito je prezastupljena kategorija visokoobrazovanih građana, a podzastupljena kategorija niskoobrazovanih, što se u znatnoj mjeri može pripisati samoprocjeni nekompetentnosti kojoj su više skloni niskoobrazovani ispitanici.

Faktorskom analizom na zajedničke faktore ekstrahirano je po pet faktora (apriorni kriterij) čiji su karakteristični korijeni prikazani u Tablici 7. Faktorske strukture dovedene u poziciju jednostavne strukture varimax rotacijom prikazane su u Prilogu: struktura neponderiranih podataka (Tablica P1) i struktura ponderiranih podataka (Tablica P2), te matrica Tuckerovih koeficijenata kongruencije (Tablica P3).

Tablica 7 Karakteristični korijeni reducirane matrica koeficijenata korelacije među česticama Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđeni na neponderiranim i ponderiranim podacima u istraživanju provedenom 1992. godine

redni broj ekstrahiranog faktora	neponderirani rezultati		ponderirani rezultati	
	karakteristični korijen	postotak varijance	karakteristični korijen	postotak varijance
1	3,315	11,8	4,153	14,8
2	2,068	7,4	2,036	7,3
3	0,933	3,3	0,948	3,4
4	0,723	2,6	0,686	2,4
5	0,426	1,5	0,496	1,8

Usporedba veličina karakterističnih korijena ukazuje na razlike koje mogu biti izazvane disproporcionalnom zastupljenošću pojedinih kategorija spola i obrazovanja. Kako se ta disproporcija redovito javlja kao posljedica autoselekcije ispitanika u istraživanjima političkih stavova, poststratifikacija uzorka adekvatnim ponderiranjem predstavlja nužan postupak dovođenja rezultata na zajedničku točku moguće usporedbe - populaciju. Kako su uspoređivane matrice korelacija ostvarene u samo jednom istraživanju, iz mogućih uzroka varijabiliteta isključene su promjene koje nastaju zbog fluktuacija u socijalnoj okolini. Apriornim određenjem broja faktora uklonjene su i moguće varijacije koje može izazvati primjena različitih kriterija za utvrđivanje broja značajnih faktora. Uočljive promjene, u veličini prvog ekstrahiranog faktora¹⁷ ukazuju da je veličina varijance reproducirane u istraživanjima koja se

¹⁷ Procjena intervala unutar kojeg se, uz 5% rizika, nalazi prava veličina eigen vrijednosti (Reyment, R., Joreskog, K.G. 1996., Anderson, T.W. 1963.) daje interval od 3.107 do 3.552 za neponderirane podatke, a interval 3.893-4.450 za ponderirane. Kako se intervali ne poklapaju možemo, bez obzira što

koriste postupcima analize faktorske strukture u velikoj mjeri ovisna o točnosti kojom je reproduciran originalni varijabilitet pojave u populaciji (Fulgosi, A. 1979.).

Promjena veličine varijance prvog nerotiranog faktora daje za pravo braniteljima teze o uzrokovanosti varijance prvog nerotiranog faktora najvećim generatorom heterogenosti uzorka, kao što su npr. dob pri mjerenju inteligencije. (Kelley, T.L. 1928.) ili obrazovanje i informiranost kod političkih stavova (Stimson, J.A. 1975.).

U svjetlu spoznaje da varijanca prvog ekstrahiranog faktora ne reflektira samo predmet mjerenja analiziran faktorskom analizom, već najjači generator heterogenosti uzorka koji je u korelaciji sa svim analiziranim varijablama, ali nije nužno mjeren direktno, neke postavke o općoj teoriji konzervativnosti (Eysenck, H.J. 1954., Wilson, G.D. 1973.) postaju neodržive s metrijskog stajališta.

Ista spoznaja otvara i nove dileme u pogledu valjanosti varijance proslijeđene u postupak rotacije faktora, te o potrebi provjere općih generatora heterogenosti rezultata u svakom istraživačkom području.

Pokušaj zanemarivanja razlika među karakterističnim korijenima matrica korelacija utvrđenih na neponderiranim i ponderiranim podacima, razbija se o činjenicu da su i faktorske strukture rotiranih faktora izmijenjene (Tablice P1, P2 i P3). Koeficijent kongruencije među faktorima otkrivaju podudarnost tri faktora (npF2 s pF1, npF3 s pF4 i npF4 s pF5), te spajanje dva faktora iz ponderirane strukture u jedan kod neponderirane strukture (pF2 i pF3 u npF1), dok je jedan faktor iz neponderirane strukture ostao nereproduciran u ponderiranoj strukturi (npF5). Važniji dio analize predstavlja utvrđivanje tematskih (sadržajnih) odrednica repliciranih i nerepliciranih faktora.¹⁸ Faktori individualnih sloboda (npF2-pF1 kod Milasa koji analizira neponderirane podatke nazvan faktor spolnih sloboda), milosrđa (npF4-pF5) i antinacionalizma s projekcijom prema pacifizmu (npF3-pF4) pokazuju se robusnima na promjene u uzorku nastale najvećim dijelom preuređenjem odnosa obrazovnih

se radi o u izvjesnom smislu spurioznim mjerama, tvrditi da se eigen vrijednosti razlikuju. Po istom kriteriju razlikuju se još samo peti ekstrahirani karakteristični korijeni.

¹⁸ Kao osnovica interpretacije nerotirane faktorske strukture korištena je već objavljena analiza G. Milasa (Milas, G. 1998.b).

kategorija. Faktor koji je kombinacija etnocentričnosti i religioznosti u neponderiranom uzorku (npF1), razlaže se na dvije sastavnice: etnocentrizam (pF2) i religioznost (pF3), uz i dalje česte dvojne projekcije na oba faktora, a posljednji faktor neponderirane strukture (npF5) izdvaja dodatnu varijancu antireligioznosti koja je najvjerojatnije obuhvaćena varijancom faktora religioznosti u ponderiranom uzorku (pF3) što se djelomično reflektira kroz koeficijent kongruencije od $k = -0.57$.

Simultani uvid u dvije faktorske strukture ukazuje na sličnosti struktura, no poznavanje samo jedne od njih s velikom vjerojatnošću dovelo bi do možda sasvim oprečnih interpretacija.¹⁹

Tablica 8 Korelacije socijalnih obilježja i faktorskih bodova Eysenckove ljestvice društvenih stavova ekstrahiranih na neponderiranim (npF) i ponderiranim (pF) podacima u istraživanju provedenom 1992. godine (grafički elementi na dnu stupaca povezuju faktore istog sadržaja)

	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5	pF1	pF2	pF3	pF4	pF5
spol	0,03	0,09	-0,09	-0,05	0,15	0,07	0,14	-0,15	-0,05	-0,04
godina rođenja	-0,17	0,31	-0,08	0,07	0,13	0,28	-0,04	-0,26	-0,01	0,09
obrazovanje	0,20	-0,30	-0,13	-0,14	-0,25	-0,25	0,00	0,30	-0,21	-0,16
posjed automobila	0,06	-0,18	0,01	-0,05	-0,11	-0,17	-0,02	0,13	-0,02	-0,06
	☆	✱	✚	⊗		✱	☆	☆	✚	⊗

Uvid u koreliranost faktorskih bodova iz neponderirane i ponderirane solucije faktorske strukture ukazuje da se parcijalizacijom varijance pretpostavljenih generatora heterogenosti uzorka (npr. obrazovanja) ne bi mogao zaobići ovaj problem jer parcijalizacija atakira kako na faktore ovisne o pretpostavljenom generatoru, tako i na faktore koji su se pokazali neosjetljivim na promjene uzorka (Tablica 8).

Usporedba faktorskih struktura neponderiranih i ponderiranih rezultata skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova ukazuje na stabilniju strukturu (Tablice P4,

¹⁹ Tako su na osnovi analize strukture neponderiranih podataka izabrane čestice za ponovljeno mjerenje koje u strukturi utvrđenoj na ponderiranim rezultatima po većini kriterija ne odgovaraju zahtjevima reprodukcije zadane faktorske strukture i jednofaktorskoj strukturiranosti varijance čestica.

P5, P6 i P7 u Prilogu), no zbog varijacija u mogućim uzrocima ove pojave nije moguće bez daljnjeg sistematičnijeg istraživanja zaključiti koji je čimbenik doveo do stabilizacije strukture. Moguće ih je izdvojiti nekoliko: manja promjena varijabiliteta izazvana ponderiranjem (Tablica 1), kraća ljestvica koja ne dozvoljava veću akumulaciju 'greške', veći udio čestica koje mjere stabilne faktore i promjena okolnosti istraživanja (1998. u odnosu na 1992. godinu).

Kako nije moguće sa sigurnošću predvidjeti kako će se ponašati faktorska struktura uzoraka koji odstupaju po zastupljenosti kategorija osnovnih socijalnih ili demografskih obilježja od zastupljenosti istih kategorija u populaciji, zasad jedini način da se takvi problemi izbjegnu je provođenje istraživanja na uzorcima korigiranim postupcima diferencijalnog ponderiranja udjela socijalnih i demografskih segmenata u skladu s udjelima tih strata u populaciji.

Faktorska analiza kao determinanta zaključaka o konzistentnosti ispitanika

Bez obzira na moguće ograde, problem konzistencije političkih stavova nerješiv je bez primjene postupaka faktorske analize, pa se sve varijacije i nedorečenosti primjene tog postupka ujedno reflektiraju i u zaključcima o strukturiranosti političkih stavova. Odgovor na pitanje kolika je dosljednost ispitanika u razmišljanjima o političkim pitanjima najjednostavnije je definirati kao količinu varijance političkih stavova objašnjivu postupkom faktorske analize. Stoga je postojanje (stabilne) strukture ujedno i dokaz konzistencije (Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986.), pri čemu je postotak objašnjene ukupne varijance ujedno i mjera strukturiranosti političkih stavova.

No faktorska analiza nije uspjela pružiti jednoznačan odgovor na postavljeno pitanje iz dva razloga: zbog varijacija u pristupu problemu određivanja komunaliteta varijabli i nerješivog pitanja kriterija za utvrđivanje broja značajnih faktora.

Osnovni problem predstavljala je složenost postupka utvrđivanja komunaliteta varijabli koji je u ovisnosti s drugim isto tako neodređenim elementom – kriterijem za utvrđivanje broja zadržanih faktora. Stoga je većina predmetno orijentiranih istraživača pri upotrebi faktorske analize primjenjivala postupak analize na glavne komponente, koji zbog analize nereducirane matrice (tj. analize bez prethodno utvrđenih komunaliteta varijabli) pruža dojam bolje definiranosti postupka i

izbjegavanja metodološkog problema utvrđivanja komunaliteta. No većina radova kojima je cilj bio provjeriti točnost kojom različite tehnike faktorske analize reproduciraju početnu faktorsku strukturu pokazala je da analiza na glavne komponente ne može točno reproducirati početnu konfiguraciju faktora, te da se glavno odstupanje od inicijalne strukture može prepoznati u nerealnom povećanju saturacija varijabli ekstrahiranim faktorima, a time i nerealno visokim procjenama veličine varijanci glavnih komponenti (Fulgosi, A., Kulenović, A. 1986., Widaman, K. 1993.). Stoga se većina zaključaka istraživanja zasnovanih na analizi na glavne komponente koji raspravljaju odnose veličina konzistencijskih parametara, bilo da su oni definirani kao pojedinačne veličine varijance ekstrahiranih faktora bilo kao ukupna objašnjena varijanca, ne mogu smatrati relevantnom mjerom problema konzistencije strukture političkih stavova. Kao jedini postupak koji je pokazao točnost u reprodukcije unaprijed zadane faktorske strukture pokazala se faktorska analiza na zajedničke faktore s iterativnim određivanjem komunaliteta. Ovaj pristup zahtijeva s druge strane određivanje faktorske dimenzionalnosti matrice korelacija prije iterativnog određivanja komunaliteta varijabli te je stoga ovisan o točnosti tog postupka.

Problem kriterija za ekstrakciju broja značajnih dimenzija, predstavlja ključni problem eksploratornih istraživanja faktorskom analizom, a u tom smislu ni istraživanje konzistencije političkih stavova ne predstavlja izuzetak. Broj kriterija te različitost njihovih racionala je u tolikoj mjeri narastao da je nemoguće naći kriterij uz koji će pristati veći broj istraživača. Stoga je znakovit stav Reymonta i Joreskoga prema kojima istraživač treba sam ocijeniti koliko varijance želi objasniti primjenom faktorske analize (Reyment, R., Joreskog, K.G. 1996.).

Kako je arbitrarni pristup utvrđivanju broja ekstrahiranih faktora, za razliku od konfirmativnih pristupa, u kontradikciji s eksploratornom naravi faktorske analize, istraživači nalaze različita opravdanja za ekstrakciju izabranog broja faktora.

Stoga je pristup utvrđivanju broja ekstrahiranih dimenzija po principu stabilnosti strukture na više subuzoraka primjerena mjera za utvrđivanje realnog broja generatora varijabiliteta promatranih varijabli. Inicijalna intencija da se uvede kriterij koji će ukloniti artefakte specifičnih mjerenja (McGaw, B., Joreskog, K.G. 1971.), prerasla je u postupak kojim se višestrukim biranjem poduzoraka provjerava kako

dimenzionalnost faktorskog prostora, tako i distribucija koeficijenata oko prave vrijednosti u populaciji (Krzanowski, W.J. 1987., Efron, B., Tibshirani, R.J. 1993.).

Indikativno je ipak da se za utvrđivanje stabilnosti faktorske strukture i preko toga izvedenog kriterija uvriježio postupak usporedbe varimax struktura, iako u osnovi nema posebnih logičkih razloga zašto se u istom postupku ne bi koristile nerotirane strukture.²⁰ Najvjerojatniji razlog upotrebi rotiranih struktura mogao bi se pripisati već spomenutom efektu akumulacije varijance heterogenosti uzorka na prvom nerotiranom faktoru, što može imati odraza na promjene u rotiranoj strukturi. Stoga se stabilnost rotiranih faktorskih struktura ne mora podudarati u potpunosti sa postojanošću nerotiranih konfiguracija faktorskih opterećenja.

Promjenjivost ideologijske strukture i problem nekonzistentnosti

Prije razmatranja konzistentnosti političkih stavova kao i konzistentnosti relacije društveni položaj – ideološka pozicija – politički izbor, trebalo bi razmotriti i argumente o promjenjivosti ideologijske pozicije kao realnom odrazu promjena u socijalnim uvjetima i u političkoj ponudi te odgovoriti na pitanje: Zašto bi ideološka pozicija glasača uopće i trebala biti stabilna u duljem razdoblju?

Socijalno-psihološka objašnjenja stabilnosti ideologijske pozicije suprotstavljaju u osnovi dva tumačenja.

Prema prvom tumačenju nekonzistentcija je shvaćena kao indikator **nepostojanja stavova**. Politički stavovi predstavljaju tendenciju pojedinca da reagira na određeni način na društvene odnose ili pojave. Svaka promjena tih odnosa, isto kao i novo sagledavanje postojećih odnosa potaknuto nekom informacijom, mogle bi kod osoba koje nisu sklone asimilaciji činjenica kao dominantnom obliku odnošenja prema okolini dovesti do promjena u političkoj poziciji. Proces promjena stava u osnovi je to lakše pokrenuti što je s manje informacija potkrepljen neki politički stav. Kako je područje političkog odlučivanja u velikoj mjeri djelatnost u kojem se odlučuje na

²⁰ Postoje značajni razlozi za upotrebu Tuckerovih koeficijenata kongruencije faktora samo na nerotiranim matricama faktorske strukture. Samo nerotirane matrice faktorske strukture udovoljavaju uvjetu da je suma umnožaka korespondentnih saturacija dva ortogonalna faktora jednaka nuli.

osnovi nedostatnih činjenica sasvim je opravdano očekivanje da stavovi glasača, za razliku od stavova profesionalnih političara, nisu konzistentni.

Konzistentnost političkih stavova rezultat je, prema drugim tumačenjima, dugotrajnog **procesa političke socijalizacije** u kojem osoba formira identifikaciju sa svojom socijalnom grupom, usvaja političke pozicije socijalne grupe kojoj pripada i formira trajnu identifikaciju s političkom strankom koja je predstavnik političkih interesa njene socijalne skupine.

Pored ova dva antagonistička faktora moguće je razmotriti niz drugih čimbenika koji utječu na promjenjivost ideologijskih pozicija osoba.

Politički događaji odvijaju se kontinuirano, a cilj je većine političkih akcija u demokratskom društvu zaokupiti pažnju i zadobiti povjerenje glasača. Zbog stalnih **promjena političke situacije** mogućnost promjene stavova je vjerojatna, iako se ne događa tako često kako bi se moglo očekivati s obzirom na čestinu promjena u političkom okruženju. Osnovni razlog stabilnosti političkih stavova nije samo njihova dobra formiranost već i manja zainteresiranost glasača sa nestabilnim, slabo utvrđenim stavovima za politiku. Samim tim glasači s nestabilnijim političkim stavovima manje su podložni propagandi putem javnih medija. Glasači s utvrđenijim stavovima imaju stabilnije stavove, ali su zbog svog povećanog interesa za politiku koji ih je i doveo do bolje elaboriranih stavova više izloženi propagandi. Tako se može zaključiti da su persuazivne poruke odaslane putem medija masovnog komuniciranja prezentirane publici kod koje će imati najmanje efekta. Stoga je veći broj odaslanih propagandnih poruka zgusnut u razdoblja predizbornih političkih kampanja kada se stvara pojačani interes publike za političke teme, jer je time postignuta receptivnost i onog dijela publike koji inače manje intenzivno prati političke događaje.

U razdobljima između izbora **informacije** o političkim događajima **dolaze diskontinuirano**, većinom u obliku informacija s pojačanim emocionalnim nabojem – senzacija, skandala i sl. Zbog toga su i promjene političkih stavova većim dijelom skokovite, a ne kontinuirane.

Za razliku od promjena zasnovanih na informacijama o političkim događajima promjene zasnovane na **procjeni socijalnog položaja pojedinca imaju kontinuirani**

oblik. Kako su promjene u socijalnom okruženju polagane tako se i promjene ovog tipa mogu registrirati samo kroz dugotrajna praćenja političkog raspoloženja.

Učestalija mjerenja političkih stavova organiziraju se uglavnom u vrijeme političkih predizbornih kampanja stoga se fluktuacije u odgovorima ispitanika na politička pitanja mogu barem u izvjesnoj mjeri pripisati efektima političke kampanje na neodlučne glasače.

Ideologija kao dominantna vrijednosna orijentacija socijalne grupe

Većina istraživača polazi od pretpostavke da postoji dominantni ideologijski obrazac, tj. dominantna politička ideologija koja definira okosnicu političkog sučeljavanja u društvu. Kako je ideologija, tj. specifični sklop političkih stavova odraz društvenih interesa određene socijalne grupe postavlja se pitanje zbog čega bi u društvu bila prisutna samo jedna okosnica konfrontacije ili samo dvije interesno suprotstavljene grupe.

U osnovici razmatranja ideologije leži pretpostavka da je veći broj konfrontacijskih ili polarizacijskih dimenzija kolinearan, tako da sve one čine u osnovici jednu dimenziju. Međutim, ovakav model u velikoj je mjeri odraz anglosaksonskih modela demokracije unutar kojih dominiraju dvije jake stranke – dvopartijskih političkih sustava. Kako stranke svojim javnim djelovanjem određuju akcente političkih tema, to je broj političkih stranaka unutar političkog sustava jedna od osnovnih okosnica određenja dimenzionalnosti ideologijske strukture stavova.

Unutar dvopartijskih političkih sustava dosljednost u zauzimanju konfrontiranih pozicija kojima se određuju polazišta stranaka dovodi do podudarnosti stavova rezultirajući formiranjem samo jedne polarizacijske osi. Za razliku od ovog modela u višepartijskim političkim sustavima razvija se multidimenzionalnost političkih pozicija, kao odraz potrebe da se definira distinktna pozicija svake stranke (Macdonald, S.E., Listhaug, O., Rabinowitz, G. 1991.). Stoga je struktura političkih stavova u višepartijskim demokratskim sustavima odlikuje većom dimenzionalnošću i manjom mogućnošću upotrebe ideologije u svrhu misaonih prečica u zaključivanju. Za očekivati je stoga da je varijanca ideologijskog prostora manja, a da struktura reflektira ne samo kognitivne dosljednosti već i grupne homogenizacije oko određenih tema. Takva se strukturiranost stavova može uočiti i u strukturi stavova Eysenckove

ljestvice društvenih stavova gdje se pojavljivanje dva faktora etnocentričnosti (pF2–etnocentričnost, pF4–antinacionalizam s pacifizmom) lakše može protumačiti specifičnim pozicijama socijalnih grupa, nego li faktorima specifičnosti podražajnog sadržaja čestica ili različitosti postupka mjerenja (Tablica P2 u Prilogu).

STRUKTURA POLITIČKIH STAVOVA KAO DOKAZ KONZISTENCIJE

Nakon svih metodologijskih i metrijskih ograda postavlja se pitanje na što ukazuje Stimsonov dokaz o većoj faktorskoj varijanci političkih stavova kod osoba višeg kognitivnog kapaciteta (Stimson, J.A. 1975.). Čini se da jednoznačan odgovor nije jednostavno pružiti niti vrlo složenim istraživačkim nacrtima.

Originalno Stimsonovo tumačenje, kao i kognitivističke interpretacije Stimsonovog istraživanja, vezano je uz različitost u kognitivnim sposobnostima osoba. Djelovanje višeg formalnog obrazovanja i veće količine informacija o političkim pitanjima tumači se kao oblik boljeg procesiranja informacija koje dovodi do veće međusobne koreliranosti političkih stavova. Pri tom ostaje nerazjašnjeno reflektira li u ovom slučaju viši nivo edukacije:

- veće intelektualne sposobnosti,
- efekte bolje uspostavljenosti političkih ideja zbog dužeg procesa socijalizacije ili
- veću količinu političkih informacija iz prethodnog razdoblja.

Bez obzira na različitost koncepcija uloge indikatora formalne naobrazbe u konceptu kognitivnog kapaciteta sva tumačenja ostaju na tragu kognitivističkog tumačenja o većem kognitivnom kapacitetu kao preduvjetu za kvalitetnije i dosljednije procesiranje aktualnih političkih informacija (Sniderman, P.M., Brody, R.A., Tetlock, P.E. 1991.).

Pored kognitivističkih tumačenja moguća su i druga tumačenja povećane faktorske varijance kod osoba višeg kognitivnog kapaciteta.

Tako je moguće pretpostaviti da je veći kovarijabilitet političkih stavova posljedica **veće heterogenosti subuzorka osoba većeg kognitivnog kapaciteta.**

Heterogenost uzorka je prema kognitivističkoj pretpostavci posljedica različite inteligencije osoba. Osobe visokih kognitivnih kapaciteta mogu varirati između

angažiranog, elaboriranog pristupa informacijama i neangažiranog procesiranja na osnovi mentalnih prečica. S druge strane osobe nižih intelektualnih sposobnosti nemaju tolike mogućnosti varijacije jer im to njihove intelektualne sposobnosti ne omogućavaju.

Drugi izvor heterogenosti moguće je povezati s **edukacijom kao korelatom socijalnog položaja osobe**. Kako osobe s višom naobrazbom imaju ukupno gledano veće šanse za uspinjanje na društvenoj ljestvici, tako je varijabilitet socijalnog položaja osoba s višom naobrazbom veći od varijabiliteta osoba niže edukacijske razine.

Moguće je još i da je veća heterogenost **posljedica ponude većeg broja političkih opcija osobama više naobrazbe**, te da su socijalni ciljevi zbog svoje apstraktnosti **kognitivno kompleksniji od uobičajene razine na kojoj nižeobrazovani glasači procesiraju informacije**.

Niti politička informiranost nije samo korelat kognitivnih kapaciteta koji određuju mogućnosti obrade tih informacija već u znatnoj mjeri ovisi i o važnosti informacija za pojedinca. Tako će u situacijama visoke društvene napetosti, u ratu i u vremenima socijalnih i ekonomskih kriza, količina informacija o političkim pitanjima koje osoba prikuplja u znatnijoj mjeri prelaziti količinu informacija prikupljenu u vrijeme bez značajnijih političkih turbulencija.

Analiza distribucija frekvencija ispitanika prema kategorijama političke informiranosti i stupnju obrazovanja u razdoblju rata i nakon rata potvrđuje u velikoj mjeri upravo pretpostavku o razini političke informiranosti kao funkciji važnosti informacija u turbulentnim društvenim zbivanjima (Tablice 9 i 10).

Tablica 9 Raspodjela ispitanika prema obrazovanju i političkoj informiranosti u istraživanju provedenom 1992. godine (ponderirane relativne frekvencije su iskazane u postocima prema ukupnom broju ispitanika)

		obrazovanje			
		niže	srednje	više	zbroj
politička informiranost	loša	6,6	2,5	0,6	9,7
	osrednja	22,5	20,7	6,0	49,2
	dobra	16,6	17,1	7,4	41,1
	zbroj	45,6	40,3	14,0	1723 ₂₁

Pearsonov $\chi^2=47,969$ df=4 P<0,01 Cramerov V=0,118

Tablica 10 Raspodjela ispitanika prema obrazovanju i političkoj informiranosti u istraživanju provedenom 1998. godine (ponderirane relativne frekvencije su iskazane u postocima prema ukupnom broju ispitanika)

		obrazovanje			
		niže	srednje	više	zbroj
politička informiranost	loša	11,3	9,5	2,0	22,8
	osrednja	17,1	28,0	7,1	52,2
	dobra	6,2	13,0	5,9	25,1
	zbroj	34,5	50,5	15,0	1393 ₂₂

Pearsonov $\chi^2=63,441$ df=4 P<0,01 Cramerov V=0,151

U ratnim okolnostima 1992. godine manje od deset posto ispitanika se izjašnjava kao loše politički informirano, dok je ista kategorija u 1998. godini zastupljena sa nešto manje od 23 posto. U isto vrijeme vidljiv je pad udjela osoba koje se smatraju dobro politički informirane s 41 na 25 posto. Naizrazitije promjene vidljive su u segmentu

²¹ Efektivna veličina ponderiranog uzorka.

²² Efektivna veličina ponderiranog uzorka.

niskoobrazovanih ispitanika, kod kojih dolazi do najvećeg pada procjenjene informiranosti. Promjene se uglavnom mogu pripisati promjeni uvjeta društvenog okruženja, iako se ne može sa sigurnošću odgovoriti koji mehanizam uvjetuje pad samoprocjene informiranosti. Moguće je postaviti barem dvije pretpostavke:

- pretpostavku o većoj važnosti političke informiranosti u ratnim okolnostima i
- pretpostavku o većoj kompleksnosti političkih informacija u miru.

Kako trend promjena u političkoj informiranosti prati sve obrazovne segmente proporcionalno njihovom udjelu u ukupnoj populaciji vjerojatnijom se čini pretpostavka o smanjenoj važnosti političkog informiranja u mirnodopskim uvjetima.

Smanjen udio loše informiranih pojedinaca u ukupnoj populaciji ratnog razdoblja, a time i smanjen varijabilitet nije se znatnije odrazio na veličinu korelacije između obrazovanosti i političke informiranosti koja u ratnom vremenu iznosi 0.12 u odnosu na 0.15 nakon rata.

Promjene u razini političke informiranosti mogle bi imati utjecaja na drugačije ponašanje veličina varijanci faktora, te je stoga provjerena veličina zajedničke varijacije stavova u reduciranoj Eysenckovoj ljestvici društvenih stavova posebno u vrijeme rata, a posebno za razdoblje nakon rata.

Subuzorak osoba niskog kognitivnog kapaciteta određen je na osnovi obrazovanja i političke informiranosti, sukladno Stimsonovom pristupu (Stimson, J.A. 1975.). No za razliku od Stimsona, uzorak nije podijeljen na ispodprosječne i iznadprosječne osobe po centralnoj vrijednosti, već su u skupinu osoba niskog kognitivnog kapaciteta razvrstane osobe nižeg obrazovanja koje su loše ili osrednje politički informirane i loše politički informirane osobe srednjeg obrazovanja. U skupinu osoba visokog kognitivnog kapaciteta uvrštene su osobe visokog ili višeg obrazovanja s osrednjom ili dobrom političkom informiranošću i osobe srednjeg stupnja obrazovanja s dobrom informiranošću. Time su izabrani subuzorci zauzimali krajnje kuteve distribucijske tablice kako je prikazano na Slici 1.

Slika 2 Razvrstavanje ispitanika u skupine niskog i visokog kognitivnog kapaciteta

	niže obrazovanje	srednje obrazovanje	više obrazovanje
loša informiranost	niski	niski	
osrednja informiranost	niski		visoki
dobra informiranost		visoki	visoki

Prije provjere veličina varijanci faktora ekstrahiranih iz matrica korelacija subuzoraka niskog i visokog kognitivnog kapaciteta utvrđena je faktorska dimenzionalnost skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova. Eysenckova ljestvica primijenjena je kao skala koja je po tematskom određenju bliska originalnoj Stimsonovoj ljestvici konzervativizma-liberalizma.

Dimenzionalnost Eysenckove ljestvice društvenih stavova određena je kao najveći broj podudarnih varimax faktora ekstrahiranih analizom na zajedničke faktore iz matrica korelacija utvrđenih na muškom i ženskom subuzorku ponderiranih rezultata. Analiza dimenzionalnosti faktorskog prostora provedena je zasebno za ratno (1992.) i poratno (1998.) istraživanja kako bi se uočile eventualne razlike u ratnim i poratnim uvjetima. Usporedbe kongruentnosti faktorskih saturacija prikazane su u Tablicama 11 i 12.

Iako je imala utjecaja na razinu informiranosti ispitanika ratna situacija nije utjecala na dimenzionalnost reducirane Eysenckove ljestvice. I u ratnom i u poratnom uzorku dimenzionalnost korelacijskih matrica se zaustavlja na pet podudarnih faktora u muškom i ženskom poduzorku.

Tablica 11 Kongruence između varimax faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova ekstrahiranih iz reducirane matrice korelacija ponderiranih rezultata muškog i ženskog poduzorka u istraživanju provedenom 1992. godine

	Faktor 1					
Faktor 1	0,971					
	Faktor 1		Faktor 2			
Faktor 1	0,945	0,069				
Faktor 2	0,279	0,965				
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3			
Faktor 1	0,327	0,961	0,497			
Faktor 2	0,975	0,138	0,137			
Faktor 3	-0,393	0,203	0,874			
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4		
Faktor 1	0,950	0,293	0,334	0,499		
Faktor 2	0,238	-0,349	-0,450	0,822		
Faktor 3	0,097	0,637	0,945	0,228		
Faktor 4	0,058	0,938	0,526	0,199		
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	
Faktor 1	0,971	0,272	0,328	0,052	0,503	
Faktor 2	0,372	-0,141	-0,285	-0,192	0,918	
Faktor 3	0,017	0,618	0,457	0,972	0,033	
Faktor 4	0,133	0,943	0,525	0,472	0,161	
Faktor 5	0,376	0,425	0,910	0,484	0,071	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6
Faktor 1	0,971	0,327	0,048	0,259	0,516	0,063
Faktor 2	-0,038	0,482	0,958	0,640	-0,011	0,193
Faktor 3	0,364	-0,213	-0,164	-0,052	0,948	-0,248
Faktor 4	0,181	0,895	0,426	0,477	-0,163	0,175
Faktor 5	0,216	0,507	0,447	0,946	0,225	0,187
Faktor 6	0,430	0,503	0,454	0,127	0,251	-0,362

Tablica 12 Kongruence između varimax faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova ekstrahiranih iz reducirane matrice korelacija ponderiranih rezultata muškog i ženskog poduzorka u istraživanju provedenom 1998. godine

	Faktor 1					
Faktor 1	0,976					
	Faktor 1		Faktor 2			
Faktor 1	-0,969	0,293				
Faktor 2	-0,366	0,952				
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3			
Faktor 1	0,964	-0,260	0,206			
Faktor 2	0,327	-0,847	0,758			
Faktor 3	-0,423	0,278	0,119			
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4		
Faktor 1	0,986	0,219	-0,426	0,094		
Faktor 2	0,312	0,542	-0,777	0,705		
Faktor 3	-0,265	-0,045	0,701	0,388		
Faktor 4	0,183	0,973	-0,247	0,330		
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	
Faktor 1	0,986	-0,333	0,219	0,017	-0,183	
Faktor 2	-0,303	0,965	-0,445	-0,352	0,043	
Faktor 3	-0,272	0,353	-0,079	0,189	0,946	
Faktor 4	0,185	-0,372	0,973	0,217	0,048	
Faktor 5	0,101	-0,156	0,324	0,910	-0,063	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4	Faktor 5	Faktor 6
Faktor 1	0,989	0,202	-0,302	0,003	-0,211	0,143
Faktor 2	-0,320	-0,455	0,925	-0,322	0,079	-0,650
Faktor 3	-0,265	-0,089	0,410	0,193	0,933	0,098
Faktor 4	0,162	0,972	-0,308	0,173	0,030	0,281
Faktor 5	0,144	0,332	-0,073	0,848	-0,130	0,543
Faktor 6	0,578	0,147	-0,242	0,164	0,003	0,162

Usporedba karakterističnih korijena ukazuje na malen broj razlika između osoba niskog i osoba visokog kognitivnog kapaciteta (Tablice 13 i 14).

U istraživanju provedenom 1992. značajno se razlikuju samo prvi ekstrahirani karakteristični korijeni. Kod osoba s nižim kognitivnim kapacitetom prvi karakteristični korijen je veći od korespondentne vrijednosti utvrđene na uzorku osoba visokog kognitivnog kapaciteta. Ukupna zajednička varijanca također je veća kod osoba nižeg kognitivnog kapaciteta.

Tablica 13 Veličine prvih pet karakterističnih korijena ekstrahiranih iz reduciranih matrica korelacija Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba niskog i visokog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1992. godine

redni broj ekstrahiranog faktora	niski kognitivni kapacitet				visoki kognitivni kapacitet				razlika P ²³
	karakteristični korijen	postotak varijance	donja granica	gornja granica	karakteristični korijen	postotak varijance	donja granica	gornja granica	
1	3,150	22,5	2,816	3,575	2,162	15,4	1,929	2,459	<0.05
2	1,102	7,9	0,985	1,251	0,991	7,1	0,885	1,128	>0.05
3	0,730	5,2	0,653	0,829	0,782	5,6	0,697	0,889	>0.05
4	0,422	3,0	0,378	0,479	0,445	3,2	0,397	0,506	>0.05
5	0,314	2,2	0,281	0,356	0,282	2,0	0,252	0,321	>0.05
	N=544 Σ=40,8				N=526 Σ=33,3				

Tablica 14 Veličine prvih pet karakterističnih korijena ekstrahiranih iz reduciranih matrica korelacija Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba niskog i visokog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1998. godine

redni broj ekstrahiranog faktora	niski kognitivni kapacitet				visoki kognitivni kapacitet				razlika P
	karakteristični korijen	postotak varijance	donja granica	gornja granica	karakteristični korijen	postotak varijance	donja granica	gornja granica	
1	2,272	16,2	2,027	2,584	2,517	18,0	2,197	2,946	>0.05
2	1,322	9,4	1,180	1,504	1,236	8,8	1,079	1,447	>0.05
3	1,002	7,2	0,894	1,139	0,879	6,3	0,767	1,029	>0.05
4	0,548	3,9	0,489	0,624	0,782	5,6	0,683	0,915	<0.05
5	0,395	2,8	0,353	0,450	0,413	2,9	0,360	0,483	>0.05
	N=528 Σ=39,5				N=362 Σ=41,6				

U istraživanju iz 1998. može se govoriti o gotovo identičnim vrijednostima veličina karakterističnih korijena u oba subuzorka. Jedina razlika postoji kod četvrte

²³ Razlika među eigen-vrijednostima proglašena je značajnom u slučajevima kada nije bilo preklapanja intervala unutar kojih se očekuje prava veličina eigen-vrijednosti u populaciji (Reyment, R., Joreskog, K.G. 1996., Anderson, T.W. 1963.).

ekstrahirane eigen vrijednosti, koja je nešto veća u subuzorku osoba visokog kognitivnog kapaciteta. Kako i vrijednosti ukupne objašnjene varijance variraju bez određene pravilnosti, ne može se govoriti o značajnoj razlici u pogledu postotka ukupne objašnjene varijance u jednom i drugom uzorku.

Ukupno uzevši moglo bi se zaključiti da Stimsonov zaključak o većoj količini faktorske varijance političkih stavova kod osoba visokog kognitivnog kapaciteta nije našao potvrdu u ovom istraživanju. Kako je Stimsonov dokaz potvrđen i na području stavova prema upravnoj politici (Sniderman, P.M., Brody, R.A., Kuklinski, J.H. 1984.) postavlja se pitanje što je stvarni uzrok veće faktorske varijance visoko kognitivno kapacitetnih osoba u njegovom istraživanju.

Više je elementa istraživanja različito u odnosu na američka istraživanja Stimsona i Snidermana i suradnika:

- ispitane osobe nisu politički socijalizirane na način kakav je tipičan za zemlje s dužom tradicijom parlamentarne višestranačke demokracije,
- obrazovanje manje diferencira ispitanike po ekonomskom statusu u odnosu na američku populaciju,
- ispitane osobe su u oba istraživanja iskazale bolju političku informiranost od uobičajene u američkim istraživanjima i
- ratni uvjeti su u prvom istraživanju stvorili situaciju iznimne važnosti političkih informacija i smanjene kompleksnosti političkog govora.

Kako bi se provjerila hipoteza o zasebnom djelovanju obrazovanja i političke informiranosti, usporedba veličina karakterističnih korijena izvršena je na subuzorcima formiranim samo na osnovi jednog kriterija.

Tablica 15 Veličine prvih pet karakterističnih korijena estrahiranih iz reduciranih matrica korelacija Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba loše, osrednje i dobre političke informiranosti u istraživanju provedenom 1992. godine

red. br.	loša informiranost				srednja informiranost				dobra informiranost				razlika		
	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	1-2	1-3	2-3
1	3,76	26,9	3,09	4,78	2,01	14,3	1,83	2,22	1,94	13,9	1,76	2,16	<.05	<.05	>.05
2	1,45	10,3	1,19	1,84	1,37	9,8	1,25	1,52	1,58	11,3	1,43	1,76	>.05	>.05	>.05
3	0,97	6,9	0,80	1,23	0,69	5,0	0,63	0,77	0,67	4,8	0,61	0,75	<.05	<.05	>.05
4	0,46	3,3	0,38	0,59	0,49	3,5	0,45	0,54	0,50	3,5	0,45	0,55	>.05	>.05	>.05
5	0,38	2,7	0,32	0,49	0,33	2,4	0,30	0,37	0,29	2,0	0,26	0,32	>.05	>.05	>.05
	N=167 Σ=50,1				N=848 Σ=35,0				N=708 Σ=35,5						

Tablica 16 Veličine prvih pet karakterističnih korijena estrahiranih iz reduciranih matrica korelacija Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba loše, osrednje i dobre političke informiranosti u istraživanju provedenom 1998. godine

red. br.	loša informiranost				srednja informiranost				dobra informiranost				razlika		
	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	1-2	1-3	2-3
1	2,62	18,7	2,16	3,33	2,30	16,4	2,10	2,54	2,71	19,3	2,36	3,18	>.05	>.05	>.05
2	1,52	10,9	1,25	1,94	1,16	8,3	1,06	1,28	1,31	9,4	1,14	1,54	>.05	>.05	>.05
3	0,83	6,0	0,69	1,06	0,70	5,0	0,64	0,77	0,97	6,9	0,84	1,14	>.05	>.05	>.05
4	0,43	3,1	0,36	0,55	0,60	4,3	0,55	0,67	0,66	4,7	0,57	0,77	>.05	>.05	>.05
5	0,37	2,6	0,30	0,47	0,37	2,6	0,34	0,41	0,46	3,3	0,40	0,54	>.05	>.05	>.05
	N=318 Σ=41,3				N=726 Σ=36,6				N=348 Σ=43,6						

Analiza efekata političke informiranosti ukazuje na veću varijancu političke informiranosti kod loše informiranih osoba u vrijeme rata, što se odražava na značajno veće eigen vrijednosti prvog i trećeg faktora. Postotak ukupno objašnjene zajedničke varijance najveći je kod loše informiranih osoba. U poratnom razdoblju ta razlika isčezava.

Tablica 17 Veličine prvih pet karakterističnih korijena estrahiranih iz reduciranih matrica korelacija Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba nižeg, srednjeg i višeg stupnja formalne naobrazbe u istraživanju provedenom 1992. godine

red. br.	niže obrazovanje				srednje obrazovanje				više obrazovanje				razlika		
	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	1-2	1-3	2-3
1	2,92	20,9	2,66	3,24	1,56	11,2	1,42	1,75	2,21	15,8	1,88	2,69	<.05	>.05	<.05
2	1,20	8,6	1,09	1,33	1,26	9,0	1,14	1,41	0,98	7,0	0,83	1,19	>.05	>.05	>.05
3	0,65	4,6	0,59	0,72	0,88	6,3	0,79	0,98	0,81	5,8	0,69	0,99	<.05	>.05	>.05
4	0,42	3,0	0,38	0,46	0,54	3,8	0,48	0,60	0,46	3,3	0,39	0,56	<.05	>.05	>.05
5	0,29	2,1	0,26	0,32	0,36	2,5	0,32	0,40	0,28	2,0	0,24	0,35	>.05	>.05	>.05
	N=786 $\Sigma=39,2$				N=695 $\Sigma=32,8$				N=242 $\Sigma=33,9$						

Tablica 18 Veličine prvih pet karakterističnih korijena estrahiranih iz reduciranih matrica korelacija Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba nižeg, srednjeg i višeg stupnja formalne naobrazbe u istraživanju provedenom 1998. godine

red. br.	niže obrazovanje				srednje obrazovanje				više obrazovanje				razlika		
	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	eigen	% var	d.g.	g.g.	1-2	1-3	2-3
1	2,31	16,5	2,10	2,57	2,38	17,0	2,15	2,66	2,51	17,9	2,10	3,10	>.05	>.05	>.05
2	1,45	10,3	1,32	1,61	1,12	8,0	1,01	1,25	1,26	9,0	1,06	1,56	<.05	>.05	>.05
3	0,95	6,8	0,86	1,05	0,74	5,3	0,67	0,83	0,83	5,9	0,70	1,03	<.05	>.05	>.05
4	0,68	4,9	0,62	0,75	0,52	3,7	0,47	0,58	0,79	5,7	0,66	0,98	<.05	>.05	<.05
5	0,52	3,7	0,47	0,58	0,39	2,8	0,35	0,44	0,40	2,8	0,33	0,49	<.05	>.05	>.05
	N=481 $\Sigma=42,2$				N=702 $\Sigma=36,8$				N=209 $\Sigma=41,3$						

Analiza efekata stupnja formalne naobrazbe na faktorsku varijancu ukazuje na konstantno veći ukupni postotak objašnjene varijance kod nisko i visoko obrazovanih u odnosu na srednjeobrazovane. Nelinearni efekt prisutan je i u razdoblju rata i u razdoblju poslije rata, što bi se moglo pripisati mogućoj heterogenosti subuzoraka po dimenziji informiranosti, koja bi mogla imati većeg efekta na krajnje kategorije.

Ukupno uzevši može se zaključiti da koncept kognitivnog kapaciteta J.A. Stimsona nije stabilan u pogledu povezanosti dvije sastavnice – obrazovanja i političke informiranosti, pa stoga nema ni jasnih potvrda koncepta u pogledu veličina faktorskih varijanci. Obrazovanje i politička informiranost nisu u dovoljnoj mjeri

kumulativni u djelovanju. Moguća su najmanje dva objašnjenja smanjenja kumulativnog efekta:

- obrazovanje bez političke socijalizacije u višestranačkom političkom sustavu nema efekta na količinu prikupljenih političkih informacija jer je značenje informacija i način njihove obrade podjednako nepoznato i niskoobrazovanim i visokoobrazovanim osobama ili
- relevantni su faktori koji utječu na političko opredjeljivanje i odlučivanje zbog rata, a možda i zbog kratkog iskustva u demokraciji, svedeni na vrlo uski segment političkih dihotomija podjednako poznat svim kategorijama stanovništva.

Odgovor na drugu postavljenu hipotezu moguće je naći u sadržajnoj analizi faktora i njihovoj relaciji prema odluci za koju stranku će osoba glasati.

Analiza faktorske strukture

Sve četiri faktorske strukture pokazuju izvjesne sličnosti koje su oblikovane prije svega relativno širokim spektrom tema koje pokrivaju čestice, ali one nisu tolike da bi navedene strukture mogli proglasiti identičnima.

Sličnosti su u najvećem dijelu vidljive u konstituiranju faktora religioznosti, faktora milosrđa i faktora etničke distance, te donekle u pogledu faktora seksualnih sloboda.

Relativnu neosjetljivost na nijansiranje pitanja pokazuju ispitanici niskog kognitivnog kapaciteta 1992. godine (Tablica 19). Stoga je samo u toj faktorskoj strukturi došlo do cijepanja čestica koje se odnose na etnocentrističke stavove u dva faktora. Prvi faktor koji bi se mogao imenovati kao **etnička distanca** (nrF1) definiran je projekcijama tri čestice kojima se iskazuje sklonost prema separaciji drugih nacija od vlastite i onemogućavanju pripadnika drugih nacija u ostvarivanju jednakih ili viših pozicija u društvu u odnosu na pripadnike vlastite nacije (čestice 11, 15 i 23). Drugi faktor mješavina je čestica etničkog egalitarizma (čestice 8 i 25) i stavova koji iskazuju strogost prema seksualnim zločinima (čestica 13), ali i seksualnim slobodama (čestica 10). Kako su čestice antinacionalističkih stavova bolje saturirane ovim faktorom moglo bi se zaključiti da je u osnovici ovog faktora **rigidni antinacionalizam** (nrF2).

Pored konceptijskog tumačenja rastakanja čestica nacionalizma na dva faktora, moguće je razmotriti i mogućnost da faktori opisuju distinktnu grupu ispitanika –

jednu koja zagovara nacionalnu isključivost, a drugu koja brani nacionalnu jednakost. Obje snažno, ali i neselektivno u pogledu ideološkog profiliranja. U izvjesnom smislu razlikovanje ova dva faktora predstavlja nastavljanje dominantne polarizacije iz vremena prvih višestranačkih izbora 1990. godine (Šiber, I. 1991.).

Treći faktor generira najveći dio varijance u česticama koje mjere iskazivanje želje za većim seksualnim slobodama (čestice 4 i 19), djelomično participira u varijabilitetu stava koji se zalaže za strože kažnjavanje seksualnih zločina (čestica 13) i marginalno kovarira s jednom česticom etničke distance (čestica 15). Stoga je ovaj faktor imenovan faktorom **seksualnih sloboda** (nrF3).

Faktor **religioznosti** (nrF4) definiran je participiranjem u dvije od tri čestice koje iskazuju religijska opredjeljenja (čestice 22 i 27, te marginalno čestica 10), a faktor **milosrđa** (nrF5) stavovima koji se zalažu za blaže kažnjavanje kriminalnih radnji (čestice 7 i 9).

Sagledavajući cjelinu strukture stavova osoba niskog kognitivnog kapaciteta 1992. godine može se uočiti manja sofisticiranost u pogledu povezivanja odgovora na slične objekte kao što je npr. nekoreliranost etničke isključivosti i etničke egalitarnosti, slaba koreliranost stava o izvanbračnim seksualnim odnosima i faktora seksualnih sloboda ili stava o bogu kao izmišljotini ljudskog uma i ostalih stavova o crkvi i Isusu. Struktura stavova u izvjesnoj mjeri pokazuje grupiranja tema podudarna s ideologijskom strukturom socijalističkog sustava koja je obuhvaćala pored nacionalne jednakosti i antireligioznost pa se dio nekonzistencije ispitanika može protumačiti i stavovima usvojenim u procesu socijalizacije u bivšem sustavu po kojem je tumačenje religije (Bog je izmišljotina ljudskog uma.) različito od stavova prema Crkvi i crkvenim dogmama.

Tablica 19 Faktorska struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđena na ponderiranom poduzorku osoba niskog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1992. godine (oznaka faktora nr obilježava – niski kognitivni kapacitet u ratnoj situaciji)

	Niski kognitivni kapacitet 1992. godine				
	nrF1	nrF2	nrF3	nrF4	nrF5
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	0,176	0,248	0,538	-0,147	0,189
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	0,060	0,654	0,165	0,020	0,240
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	0,166	0,217	0,153	0,072	0,588
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	0,126	0,175	0,267	0,111	0,428
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	0,080	0,303	0,125	0,288	0,203
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	0,725	0,098	-0,025	0,094	0,091
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	0,252	0,431	0,419	0,178	0,017
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	0,646	0,062	0,314	0,193	0,097
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	0,252	0,096	0,062	-0,038	0,093
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	0,149	0,133	0,655	-0,024	0,219
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	0,184	-0,081	-0,124	0,723	0,146
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	0,582	0,089	0,160	0,098	0,049
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	0,173	0,583	0,120	0,023	0,112
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	0,012	0,084	0,014	0,443	-0,011

Tablica 20 Faktorska struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđena na ponderiranom poduzorku osoba visokog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1992. godine (oznaka faktora vr obilježava – visoki kognitivni kapacitet u ratnoj situaciji)

	Visoki kognitivni kapacitet 1992. godine				
	vrF1	vrF2	vrF3	vrF4	vrF5
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	0,022	-0,125	0,082	0,395	-0,010
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	-0,636	-0,085	0,220	0,050	0,014
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	-0,115	0,014	0,668	0,145	-0,018
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	-0,080	0,062	0,511	0,064	-0,003
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	0,019	0,300	0,086	-0,192	0,145
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	0,563	0,105	0,051	0,027	0,339
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	0,062	0,131	-0,302	0,120	0,295
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	0,442	0,128	-0,037	-0,038	0,533
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	-0,062	-0,273	0,098	0,155	-0,005
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	0,000	0,012	0,042	0,555	0,046
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	0,145	0,577	0,033	0,074	0,057
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	0,656	0,242	0,019	0,026	0,170
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	-0,472	0,043	0,134	-0,022	0,007
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	0,022	0,629	0,040	-0,047	0,046

Struktura faktora skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđena na osobama visokog kognitivnog kapaciteta ponavlja uz više dosljednosti i sofisticacije ispitanika strukturu tri faktora (Tablica 20). Faktor **religioznost** (vrF2) pored stava o Isusu (čestica 27), utjecaju Crkve na društvena zbivanja (čestica 22) i zabrani izvanbračnih seksualnih odnosa (čestica 10) participira i u varijabilitetu čestice koja se odnosi na stav da je Bog izmišljotina ljudskog uma (-0.27 čestica 17). Slično se ponaša i faktor **milosrđa** (vrF3) koji generira varijabilitet u česticama koje iznose stav o kažnjavanju kriminalaca (čestice 7, 9 i 13), gdje je pridodana negativna projekcija čestice o strožem kažnjavanju seksualnih zločina (-0.30) koja nije bila prisutna kod osoba niskog kognitivnog kapaciteta.

Faktor **seksualnih sloboda** (vrF4) gubi projekciju čestice nacionalne isključivosti i pridodaje blagu negativnu projekciju čestice koja iskazuje stav o zabrani izvanbračnih seksualnih odnosa (-0.19 čestica 10).

Faktori stavova prema etnicitetu dobivaju značajno drugačije konfiguracije. Prvi faktor okuplja sve čestice etnocentričnosti i anti-etnocentričnosti tvoreći tako ukupnu sumu svih stavova o nacionalnom pitanju. Stoga bi se taj faktor mogao imenovati **etnocentričnošću** (vrF1).

Za razliku od ovog faktora drugi faktor koji generira dodatni varijabilitet u česticama vezanim za nejednakost napredovanja u poslu (čestica 15) i djelomično o izolaciji u geta (čestica 11). Stoga je ovaj faktor nazvan **etno-ekonomska favorizacija** (vrF5).

Sve promjene faktorske strukture u odnosu na osobe nižeg kognitivnog kapaciteta ukazuju na veću tematsku dosljednost što je u kontradikciji s manjom faktorskom varijancom. Stoga se može zaključiti da su mjere konzistentnosti u kontradikciji. Osobe većeg kognitivnog kapaciteta konzistentnije u sadržajnim povezivanjima političkih stavova u odnosu na osobe nižeg kognitivnog kapaciteta, no osobe niskog kognitivnog kapaciteta iskazuju veću ukupnu dosljednost mjerenu ukupnom zajedničkom varijancom.

Tablica 21 Faktorska struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđena na poduzorku osoba niskog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1998. godine (oznaka faktora np obilježava – niski kognitivni kapacitet u poratnoj situaciji)

	Niski kognitivni kapacitet 1998. godine				
	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	-0,058	0,387	-0,640	0,003	-0,017
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	-0,648	0,199	0,013	0,003	0,057
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	0,005	-0,014	-0,009	0,082	0,568
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	0,113	0,180	0,231	-0,070	0,361
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	0,028	0,056	0,463	0,134	-0,018
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	0,720	-0,113	0,174	-0,050	0,035
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	-0,062	0,557	0,051	-0,031	0,027
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	0,613	-0,008	0,083	0,011	0,035
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	0,198	0,030	-0,232	-0,311	-0,055
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	-0,144	0,591	-0,293	-0,066	-0,030
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	0,076	0,104	0,511	0,134	0,302
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	0,685	-0,140	-0,077	-0,035	0,130
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	-0,177	0,523	0,087	0,024	0,106
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	0,050	-0,039	0,112	0,740	0,040

Tablica 22 Faktorska struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđena na poduzorku osoba visokog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1998. godine (oznaka faktora vp obilježava – visoki kognitivni kapacitet u poratnoj situaciji)

	Visoki kognitivni kapacitet 1998. godine				
	vpF1	vpF2	vpF3	vpF4	vpF5
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	-0,056	0,086	0,816	-0,028	-0,115
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	-0,733	-0,002	0,057	-0,067	0,030
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	-0,101	0,132	-0,057	-0,284	0,357
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	0,016	-0,007	-0,005	-0,025	0,351
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	0,179	0,113	-0,363	0,071	0,089
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	0,692	0,046	-0,112	-0,088	0,026
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	-0,099	0,031	0,016	0,787	-0,126
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	0,614	0,128	-0,055	-0,036	0,044
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	-0,042	-0,551	0,075	0,003	0,027
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	-0,024	-0,142	0,406	0,198	0,093
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	0,132	0,323	-0,103	-0,009	0,400
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	0,632	-0,037	-0,013	0,126	0,195
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	-0,682	-0,047	0,128	0,199	0,177
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	0,036	0,775	-0,026	-0,025	0,196

Generatori varijabiliteta čestica društvenih stavova u 1998. godini mijenjaju svoje konfiguracije pa se faktorske strukture razlikuju u odnosu na ratno razdoblje.

Osobe nižeg kognitivnog kapaciteta iskazuju manje nedosljednosti u reakcijama na čestice istog tematskog područja u odnosu na istraživanje provedeno 1992. godine što uz smanjenu ukupnu varijancu ideologijskog sustava ukazuje na izvjesnu homogenizaciju ove skupine.

Prvi faktor opisan je u najvećoj mjeri česticama etnocentrizma i podudara se s faktorima identificiranim u uzorcima visokog kognitivnog kapaciteta kako u ratnom tako i u poratnom razdoblju (vrF1 i vpF1). Stoga je faktor nazvan **etnocentričnošću** (npF1). Podudarnost faktora narušava nešto niža projekcija čestice koja mjeri stav o kažnjavanju diskriminacije drugih nacija u odnosu na kognitivno kapacitivnije ispitanike (čestica 25).

Drugi faktor generira kovarijabilitet u četiri čestice koje dolaze iz tri tematska područja: česticama koje mjere zagovaranje seksualnih sloboda (čestice 4 i 19), čestice koja zagovara kažnjavanje nacionalne diskriminacije (čestica 25) i čestice koja zagovara strože kažnjavanje seksualnih zločina (čestica 13). Tri od četiri čestice mjere stavove prema različitim aspektima seksualnosti, no zbog relativno visoke projekcije na česticu kažnjavanja nacionalne diskriminacije, kao o zbog niske kongruentnosti konfiguracije ovog faktora sa sličnim faktorima seksualnih sloboda ovaj faktor interpretiran je kao **zalaganje za individualne slobode** (npF2).

Sljedeći faktor u većoj mjeri okuplja stavove koji bi se mogli opisati kao zalaganje za **ograničavanje seksualnih sloboda** (npF3). Visoka projekcija zalaganja za veći svjetovni utjecaj crkve (čestica 22) povezana s osudama izvanbračnih seksualnih odnosa (čestica 10) i negiranjem prava na predbračne odnose (čestica 4) ukazuje na povećan utjecaj crkve na stavove o seksualnim slobodama u ovom segmentu društva.

Stoga faktor **religioznosti** (npF4) obuhvaća svega dvije čestice koje propituju odnos ispitanika prema Bogu i Isusu (čestice 17 i 27) te u većoj mjeri odražava intrinzičnu religioznost.

Faktor **milosrđa** (npF5) obuhvaća stavove o smrtnoj kazni (čestica 7) i stavove o liječenju kriminalaca (čestica 9), te se u znatnoj mjeri poklapa po konfiguraciji s identičnim faktorom u ratnom razdoblju kod osoba nižeg kognitivnog kapaciteta

(nrF5) i u poratnom razdoblju kod osoba visokog kognitivnog kapaciteta (vpF5). U oba subuzorka u poratnom mjerenju na faktor se projecira i čestica zagovaranja većeg svjetovnog upliva crkve (čestica 22), što nije bilo uočljivo u ranijem ratnom razdoblju.

Subuzorak osoba visokog kognitivnog kapaciteta ponavlja uz manje varijacije tri faktora strukture latentnih dimenzija utvrđene u ratu.

Najbolje se podudaraju faktori **etnocentrizma** (vpF1) koji u oba mjerenja visoko kognitivno kapacitivnih osoba obuhvaćaju sve čestice stavova prema etnicitetu i nacionalnoj distanci (čestice 6, 11, 15, 23 i 25).

Faktor **religioznosti** (vpF2) obuhvaća kako čestice intrinzične religioznosti (čestice 17 i 27), tako i stav prema svjetovnoj ulozi Crkve (čestica 22), što ukazuje na povećanu javnu ulogu Crkve koja se u razdoblju neposredno nakon izlaska iz socijalističkog političkog sustava nije u dovoljnoj mjeri razaznavala.

Faktor **seksualnih sloboda** (vpF3) također u velikoj mjeri ponavlja konfiguraciju projekcija iz 1992. s nešto višim saturacijama, što ukazuje na povećan varijabilitet. Izraženija projekcija stava o izvanbračnim odnosima (čestica 10) ukazuje na povećanu polarizaciju stavova na konzervativno i emancipirano krilo.

Peti faktor (vpF5) obuhvaća **milosrđe** prema kriminalcima (čestice 7 i 9), ali i stav o potrebi povećanja uloge crkve u društvu (čestica 22) te potencira uočenu istaknutost djelovanja crkve na socijalne stavove. Četvrti se faktor (vpF4) po konfiguraciji razlikuje od svih drugih u bilo kojoj analizi obuhvaćajući samo česticu potrebe za strožim kažnjavanjem seksualnih delikata (čestica 13).

Fluktuacije u faktorskim strukturama ukazuju na kolebanja stavova koja mogu biti uzrokovana relativnom bliskošću ispitivanih stavovskih struktura (originalna Eysenckova intencija pri konstrukciji upitnika bila je mjerenje jednog faktora – konzervativizma), ali i djelovanjem društvenih i političkih zagovornika određenih koncepcija. Među kulturnim čimbenicima uočljivo je smanjenje udjela socijalističkih vrijednosnih sklopova, u prvom redu u shvaćanju nacionalizma i povećanje uloge Crkve u društvu. Tendencija je vidljiva u smanjenju broja faktora etnocentrističko-nacionalističkog karaktera, te u izvjesnim naznakama širenja stavova Crkve na svjetovne društvene odnose, posebice u pogledu seksualnog ponašanja i milosrdnijeg

postupanja s kriminalcima. Takve tendencije uočljive su u diverzifikaciji religijskih čestica u dva smjera: intrinzično religijskom smjeru iskazanom kroz faktore religioznosti koji 1998. godine obuhvaćaju varijancu stavova prema Bogu i Isusu i svjetovnom gdje se stav o Crkvi sve više vezuje uz stavove o seksualnim slobodama i milosrđu prema kriminalcima.

Kako crkva nije jedini društveni čimbenik koji utječe na formiranje društvenih i političkih stavova, te kako je osnovni mehanizam razmjene političkih stavova povezan s komunikacijom političkih elita i političke publike putem sredstava masovnog komuniciranja razlaganje relacija političkih stavova i odluka o preferenciji političkih stranaka predstavlja ujedno i analizu konzistentnosti ponašanja ispitanika u odnosu na njihove političke stavove.

Analiza konzistentnosti političkih stavova i ponašanja prema Stimsonovoj hipotezi pretpostavlja veću korelativnu povezanost stavova i političkih opredjeljenja - izbora stranaka kod osoba višeg kognitivnog kapaciteta (Stimson, J.A. 1975.). Koreliranost podrazumijeva veći udio ideoloških determinanti u izbornom ponašanju u odnosu na druge neideološke razloge (Converse, P.E. 1964.).

No postoji barem nekoliko faktora koji mogu narušiti snagu dokaza konzistentnosti zasnovanu na korelaciji stavova i izbora političke stranke.

Najvažniji problem predstavlja strategija medijskog predstavljanja političkih stranaka. Političke stranke, a posebno kandidati, mogu biti predstavljeni kroz razne neideološke oblike u kojima se ističu osobne karakteristike i vrline koje ne moraju nužno biti dio ideološkog obrasca (Nie, N.H., Verba, S., Petrocik, J.R. 1979.).

Drugi mogući uzrok nejasnoća predstavlja stabilnost političke scene, tj. utvrđenost ideoloških pozicija stranaka koje se natječu za glasove birača. Slaba ideološka profiliranost stranaka, bilo da je ona posljedica kratkog razdoblja višestranačja neke zemlje, promjena u političkim pozicijama stranaka ili nedovoljne socijalne utemeljenosti stranaka, reflektirat će se u smanjenju korelacija između političkih stavova i odluke o preferiranoj političkoj stranci.

Pored globalnih elemenata degradacije korelativnog odnosa stavova i političke odluke glasača, moguće je pretpostaviti i znatno veću političku ponudu segmentu kognitivno kapacitivnijih glasača. Stoga je pored pretpostavljenog djelovanja kognitivnih faktora

moguće i djelovanje situacijskih elemenata koji dodatno povećavaju kovarijaciju stavova i političkog odlučivanja kod kognitivno kapacitivnije skupine kroz povećanje varijance političke ponude. Manja varijanca političke ponude osobama niže razine kognitivnog kapaciteta ujedno smanjuje šanse za detekciju viših korelacijskih veza.

Analiza determinacije izbora političkih stranaka stavovima reducirane Eysenckove ljestvice društvenih stavova provedena je postupkom multiple regresije dihotomno definiranih izbora pojedinih stranaka na faktore socijalnih stavova dovedene u poziciju jednostavne strukture varimax rotacijom. Koreficienti multiple korelacije predstavljali su mjeru povezanosti izbora političke stranke i faktora stavova (Tablica 23). Pored šest najčešće biranih političkih stranaka, analizirani su i odnosi prema vlasti (HDZ-u), oporbi i neodlučnost u izboru, te hibridna varijabla koja skalira ideologijske pozicije šest analiziranih stranaka po dimenziji desno-lijevo.

Podaci prikupljeni u svibnju 1992. oslikavaju vrijeme ratne ugroženosti i nizak stupanj akumulacije iskustva o višestranačkim izborima. Iskustvo samo jednog izlaska na izbore, te samo jedne predizborne kampanje nije moglo znatnije profilirati stranačku scenu. Struktura konfrontiranih stavova između nacionalnog bloka HDZ-a i socijalističkog bloka SDP-a zadržala se djelomično u strukturi političkih stavova osoba niskog kognitivnog kapaciteta, što ukazuje da se predstavljanje političkih stranaka u predizbornoj kampanji 1990. godine ocrtavalo sve do kampanje koja je vođena u srpnju 1992. godine pred slijedeće izbore. Polarizacije stvorene u predizbornoj kampanji 1990. godine održale su se i pored izuzetno intenzivnih i neizvjesnih ratnih događaja i participacije gotovo svih stranaka u Vladi nacionalnog jedinstva, što ukazuje na inertnost dijela glasača koje se može obilježiti terminom niskog kognitivnog kapaciteta.

Kod osoba niskog kognitivnog kapaciteta postoji tek slaba povezanost faktora stavova s opredjeljenjem prema HDZ-u, sa iskazivanjem neodlučnosti u izboru stranaka te donekle s HSLS-om. Dvije polarizacije na pravcima HDZ-HSLS i HDZ-neodlučni determiniraju u velikoj mjeri i korelaciju s varijablom desno-lijevo. Skaliranje desno-lijevo u najvećoj je mjeri determinirano stavovima te se stoga može zaključiti da je to dominantna dimenzija razvrstavanja političkih opcija.

Tablica 23 Koeficijenti multiple korelacije izbornog opredjeljenja i varimax faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba niskog i visokog kognitivnog kapaciteta u istraživanjima provedenim 1992. i 1998. godine

kognitivni kapacitet	1992.		1998.	
	niski	visoki	niski	visoki
HDZ	0,240	0,181	0,276	0,240
neodlučni	0,203	0,153	0,183	0,113
oporba	0,156	0,107	0,309	0,264
HSP	0,157	0,310	0,167	0,227
HDZ	0,240	0,181	0,276	0,240
HSS	0,135	0,082	0,229	0,088
HNS	0,091	0,045	0,198	0,140
HSLs	0,185	0,144	0,122	0,044
SDP	0,114	0,179	0,209	0,254
DESNO-LIJEVO	0,285	0,433	0,315	0,392

Za osobe visokog kognitivnog kapaciteta je još teže zaključiti da se rukovode stavovima izmjerenim Eysenckovom ljestvicom pri odabiru stranaka za koje će glasati. Izuzetak predstavlja opredjeljenje za HSP, te u neznatnoj mjeri opredjeljenja za HDZ i SDP. Jedino se skala desno-lijevo može proglasiti umjereno determiniranom faktorima političkih stavova.

U poratnom razdoblju 1998. godine, nakon što su imali iskustvo s još četiri glasanja za Sabor, glasači iskazuju veći stupanj determinacije izborne odluke stavovima. Bez obzira na kognitivni kapacitet povezanost raste u determinaciji izbora HDZ-a, oporbe, HSS-a, HNS-a, i SDP-a, dok opada u pogledu neopredjeljenih i HSLs-a, te ostaje na jednakoj razini u pogledu HSP-a i dimenzije desno-lijevo. Povećanje prediktivnosti se može pripisati većem broju mogućih uzroka: boljoj ideološkoj profiliranosti stranaka nakon osam godina višestranačja, većoj usmjerenosti na mirnodopske probleme kojima su ispitivani stavovi primjerenija mjera, boljoj političkoj socijaliziranosti glasača koji su kroz opetovane izbore i kampanje stekli više znanja o političkim temama. Smanjenje korelacije stavova i iskazivanja neodlučnosti u izboru ukazuje i na veću podudarnost stavova i političkih programa stranaka, tako da ne postoje jači prediktivni sklopovi političkih stavova koji bi ostali nepokriveni stranačkim opredjeljenjima i time bili prediktivni za neodlučnost glasača.

Kod osoba niskog kognitivnog kapaciteta dominira model odlučivanja po osi desno-lijevo.

Osobe visokog kognitivnog kapaciteta u pravilu ne iskazuju bolju determiniranost izbora stranaka političkim stavovima. Izuzetak su stranke koje predstavljaju krajnje točke pretpostavljenog kontinuuma desno-lijevo – HSP i SDP čiji izbor je u većoj mjeri određen ideološkim stavovima u odnosu na skupinu osoba nižeg kognitivnog kapaciteta. Bolje ideološko ocrtavanje krajnjih točaka osi desno-lijevo dovodi i do više korelacije te osi s faktorima stavova.

Razlaganje Stimsonovog koncepta kognitivnog kapaciteta na osnovne sastavnice: edukaciju i političku informiranost pokazuje da homogenizacija uzoraka po političkoj informiranosti dovodi do znatnijeg poboljšanja predikcije izbornog ‘ponašanja’ glasača u odnosu na homogenizaciju prema kognitivnom kapacitetu (Tablica 24). Usporedba koeficijenata korelacije u dvije vremenske točke mjerenja pokazuje zavidnu stabilnost, uz odstupanja koja reflektiraju promjene u naklonostima prema pojedinim strankama. Uočljiv je stabilan ideologijski odnos nisko i osrednje informiranih prema vladajućoj stranci, neznatni pad determiniranosti neizjašnjavanja ideologijskim stavovima i porast povezanosti izjašnjavanja za oporbu i političkih stavova. Izjašnjavanje prema pojedinim strankama prati tendenciju pozicioniranja stranaka oporbe u odnosu na HDZ. Dok je 1992. godine uočljiva dominacija HSLS-a te nešto bolje oslikavanje HSP-a kod politički osrednje i bolje informiranih i HNS-a kod lošije informiranih, u 1998. godini jedino se SDP približava razini ideologijske determiniranosti HDZ-a. Kako te dvije stranke u veljači 1998. godine predstavljaju glavne oponente na političkoj sceni, isto kao što su HDZ i HSLS predstavljali osnovne polove izbora u 1992. godini, determiniranost stavova prati rast varijance oporbenih stranaka i osnovni pravac konfrontacije među strankama (Bulat, N., Štrelov, D. 1995.a).

Tablica 24 Koeficijenti multiple korelacije izbornog opredjeljenja i varimax faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba loše, srednje i dobre političke informiranosti u istraživanjima provedenim 1992. i 1998. godine

politička informiranost	1992.			1998.		
	loša	osrednja	dobra	loša	osrednja	dobra
HDZ	0,365	0,314	0,332	0,369	0,281	0,385
neodlučni	0,180	0,175	0,128	0,133	0,106	0,122
oporba	0,342	0,218	0,232	0,271	0,261	0,325
HSP	0,095	0,189	0,200	0,224	0,156	0,187
HDZ	0,365	0,314	0,332	0,369	0,281	0,385
HSS	0,168	0,107	0,062	0,117	0,129	0,098
HNS	0,211	0,097	0,178	0,087	0,097	0,091
HSLs	0,333	0,160	0,206	0,059	0,084	0,099
SDP	0,153	0,172	0,123	0,221	0,281	0,302
DESNO-LIJEVO	0,668	0,399	0,466	0,433	0,398	0,457

Izuzetno visoka povezanost osi lijevo-desno i faktora stavova u skupini slabo politički informiranih ispitanika najvjerojatnije je uzrokovana već opisanom polarizacijom ove skupine na etnocentričnu i socijalističku skupinu glasača koja polarizaciju stavova, zbog slabe informiranosti, nasljeđuje od izbora 1990. godine. Skupina je zbog malog broja ispitanika i povećane ukupne faktorske varijance potencirala postojeću tendenciju korištenja osi desno-lijevo kao osnovnog orijentira u razvrstavanju stranaka. Kako je os desno-lijevo u velikoj mjeri podudarna s religioznošću (Rimac, I. 1998.) to je ratna nesigurnost mogla u velikoj mjeri potencirati upotrebu ovog sustava razvrstavanja političkih programa.

Homogenizacija uzoraka po obrazovanju također poboljšava povezanost političkih stavova i opredjeljenja za pojedine stranke u odnosu na homogenizaciju po kognitivnom kapacitetu (Tablica 25), no u znatno manjoj mjeri nego u slučaju političke informiranosti.

Tablica 25 Koeficijenti multiple korelacije izbornog opredjeljenja i varimax faktora Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranim poduzorcima osoba niže, srednje i više formalne naobrazbe u istraživanjima provedenim 1992. i 1998. godine

stupanj formalne naobrazbe	1992.			1998.		
	niže	srednje	više	niže	srednje	više
HDZ	0,232	0,311	0,182	0,305	0,225	0,218
neodlučni	0,187	0,148	0,136	0,145	0,044	0,111
oporba	0,157	0,173	0,084	0,293	0,182	0,223
HSP	0,142	0,254	0,293	0,120	0,183	0,215
HDZ	0,232	0,311	0,182	0,305	0,225	0,218
HSS	0,100	0,044	0,087	0,177	0,089	0,076
HNS	0,116	0,120	0,051	0,226	0,090	0,141
HSLŠ	0,153	0,142	0,143	0,128	0,074	0,048
SDP	0,080	0,174	0,175	0,226	0,285	0,200
DESNO-LIJEVO	0,272	0,442	0,439	0,329	0,396	0,349

Rezimirajući analizu moderator efekta kako koncepta kognitivnog kapaciteta, tako i sastavnica koje čine koncept kognitivnog kapaciteta, možemo utvrditi da svaka od sastavnica koncepta kognitivnog kapaciteta iskazuje veći moderator efekt predikcije političkog izbora stranaka političkim stavovima. Stoga se može zaključiti da je razlikovanje glasača prema ove dvije odrednice u velikoj mjeri prediktivno za političko opredjeljivanje. Utjecaj političke informiranosti nešto je veći od utjecaja obrazovanja.

Najbolju prediktivnost politički stavovi imaju za prognozu preferencija stranaka poredanih na dimenziji desno-lijevo. Ukoliko se politička informiranost pojavi kao moderator varijabla u predikciji ove varijable relacija stavova i političkog opredjeljivanja kreće se od 0.40 do 0.45, što odgovara determinaciji od 16 do 20 posto te se ne mijenja u dužem vremenskom razdoblju i u različitim socijalnim okruženjima.

Uvođenjem obrazovanja kao moderator varijable postižu se slični efekti, ali manjeg intenziteta, što ukazuje da je razina determinacije izbora stranaka političkim stavovima u najvećoj mjeri determinirana aktualnom političkom informiranošću glasača.

Ukupno veće djelovanje političke informiranosti ukazuje na presudnu ulogu količine političkih informacija u procesu odlučivanju o preferiranoj stranci, te o činjenici da

formalna naobrazba determinira taj proces samo kroz akumulaciju informacija o političkim ideologijama kroz proces školovanja. Kako je višestranački sustav relativno novo političko okruženje u Hrvatskoj, to djelovanje edukacijskog sustava u profiliranju i informiranju glasača još nije od većeg utjecaja, pogotovo što su generacije školovane u višestranačju tek u manjoj mjeri po starosti dozrele za participaciju u političkim izborima.

S druge strane, stabilnost povezanosti političkih stavova i preferencija stranaka ovisi o stabilnosti povezanosti tematskih odrednica stavova i političkim preferencijama. Mijenjanje dominantne vrijednosne orijentacije u društvu u cjelini ili u nekim socijalnim slojevima može utjecati na proces odlučivanja o političkim preferencijama. Stoga su prema modelu kognitivnog kapaciteta uspoređeni ponderi pojedinih faktora u regresijskim jednadžbama (Tablice 26 do 29).

Tematskim prostorom Eysenckove ljestvice društvenih stavova dominiraju dva faktora iz domene tradicionalnog sustava vrijednosti: faktor stavova prema naciji i faktor stavova prema religiji. Pored ova dva faktora u faktorskim se strukturama u ratnom razdoblju pojavljuju dodatni faktori stavova prema nekim aspektima etniciteta. Tako se 1992. godine kod osoba nižeg kognitivnog kapaciteta pojavljuje faktor rigidnog antinacionalizma (nrF2), a kod osoba višeg kognitivnog kapaciteta faktor etno-ekonomske favorizacije (vrF5).

Faktori seksualnih sloboda, koji se u različitim konfiguracijama pojavljuju u svim faktorskim strukturama, višestruko su determinirani i po tematici određuju stavove koji razlikuju osobe sklone tradicionalnom shvaćanju seksualnosti u odnosu prema osobama sklonijim modernom ili postmodernom shvaćanju seksualnosti. Stoga se na ovaj faktor često projeciraju čestice tematski vezane za religioznost i posebno ulogu Crkve u društvu, kao i čestice koje mjere stavove prema individualnim slobodama, kao dominantnom određenju postmodernog koncepta kvalitete života.

Faktor milosrđa, prisutan u svim faktorskim strukturama, ne pripada direktno u ideologijske stavove već predstavlja temperamentalnu crtu koja je najvjerojatnije derivat Eysenckovog koncepta tvrdokorno-tankoćutno (Eysenck, H.J. 1954.) i poklapa se barem u nekim naznakama s autoritarnom hostilnošću (Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. 1950.).

Od svih faktora najveću prediktivnost za stranačke preferencije imaju koncepti etnocentričnosti i religioznosti. U ratnoj 1992. godini osobe nižeg kognitivnog kapaciteta sklonije etnočkoj distanci (nrF1) i religioznosti (nrF4) u većoj mjeri biraju HDZ kao stranku kojoj bi dali svoj glas dok osobe nesklone ovim stavovima u većoj mjeri iskazuju neodlučnosti u izboru stranke za koju bi glasale. Osobe sklone rigidnom antinacionalizmu (nrF2) jasno se pozicioniraju na lijevi kraj skale desno-lijevo, ali ne nalaze u ponuđenim političkim opcijama adekvatnu realizaciju svojih stavova. Osobe sklonije netradicionalnom gledanju na seksualnost (nrF3) u većoj mjeri preferiraju liberalne poglede koje propagira HSLS.

Osobe visokih kognitivnih kapaciteta u većoj mjeri iskazuju koreliranost stavova etnocentričnosti i religioznosti s izborom stranke. Kao stranka koja je dominantno obojena faktorima stavova pojavljuje se HSP čiji izbor determiniraju i faktor etnocentričnosti i faktor religioznosti. HDZ predstavlja izraz interesa religioznijih ispitanika, dok etnocentričnost nije relevantna za njen izbor u ovoj skupini. Nasuprot tom ispitanici prepoznaju SDP kao stranku s blago izraženim nereligioznim stavovima. Stoga je i dimenzija desno-lijevo oslikana upravo religijskim i etnocentričnim stavovima.

Faktori milosrđa i seksualnih sloboda (s izuzetkom preferencije HSLS-a) ne iskazuju prediktivnost i izboru stranaka, što može biti posljedica usmjerenosti političke retorike na osnovni problem tog trenutka – rat.

Tablica 26 Standardni regresijski ponderi izborneog opredjeljenja na varimax faktore Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranom poduzorku osoba nižeg kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1992. godine

	nrF1	nrF2	nrF3	nrF4	nrF5
HDZ	0,154	-0,057	0,013	0,174	-0,007
neodlučni	-0,151	-0,007	-0,071	-0,115	0,001
oporba	0,000	0,095	0,089	-0,085	0,009
HSP	0,089	-0,042	0,029	-0,116	0,024
HDZ	0,154	-0,057	0,013	0,174	-0,007
HSS	-0,083	-0,038	0,065	-0,035	-0,067
HNS	-0,002	0,088	-0,021	-0,006	0,001
HSLs	0,010	0,042	0,139	-0,056	0,099
SDP	-0,051	0,056	0,053	-0,062	-0,023
DESNO-LIJEVO	-0,122	0,168	0,132	-0,123	0,090

Tablica 27 Standardni regresijski ponderi izborneog opredjeljenja na varimax faktore Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranom poduzorku osoba višeg kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1992. godine

	vrF1	vrF2	vrF3	vrF4	vrF5
HDZ	0,066	0,153	0,046	-0,013	0,051
neodlučni	-0,072	-0,097	-0,070	-0,012	0,061
oporba	0,023	-0,014	0,035	0,021	-0,095
HSP	0,255	0,138	-0,099	0,036	0,031
HDZ	0,066	0,153	0,046	-0,013	0,051
HSS	-0,016	0,029	0,046	0,031	0,052
HNS	-0,013	-0,029	-0,018	0,004	-0,026
HSLs	-0,039	-0,079	0,088	0,021	-0,069
SDP	-0,067	-0,134	0,078	-0,031	-0,050
DESNO-LIJEVO	-0,248	-0,305	0,095	-0,018	-0,127

U poratnoj 1998. godini prognostičke strukture stavova pokazuju blage otklone koji se barem u nekoj mjeri mogu pripisati promjenama društvenih i političkih prilika. Kako mjerni instrument zbog svog tematskog obuhvata ne može u dovoljnoj mjeri odraziti neke od društvenih problema koji bi mogli biti od veće važnosti nakon uklanjanja neposrednih ratnih prijetnji, kao što su npr. stavovi prema stanju u gospodarstvu, zaradama, zaposlenosti ili nekim aspektima socijalne zaštite građana, promjene mogu

samo iskazivati otklone od prognostičke valjanosti mjerenih tradicionalnih sklopova političkih stavova.

Struktura ponderiskih koeficijenata osoba višeg kognitivnog kapaciteta ponavlja konfiguracije determiniranosti etnocentričnošću i religioznošću iz ratnih vremena. Uloga se HDZ-a sada u većoj mjeri podudara s etnocentričnim stavovima (vpF1) i u manjoj mjeri religijskim, dok je preferencija HSP-a sada u mirnom razdoblju u većoj mjeri okrenuta religioznosti (vpF2). SDP predstavlja oponentsku točku za obje koncepcije i u pogledu etnocentričnosti i u pogledu religioznosti, što se odražava i na ukupnoj koreliranosti koncepta desno-lijevo s ova dva faktora.

Nacionalna retorika HDZ-a u poratnom razdoblju postaje u velikoj mjeri nerazumljiva osobama nižih kognitivnih kapaciteta, koje su tu temu jasno prepoznavale u ratnom okruženju. Stoga se dominantna determiniranosti izbora stranaka u prostoru političkih stavova premješta u područje religioznosti i svjetovnih aspekata religioznosti. Oporba u cjelini karakterizirana je ispodprosječnim stupnjem prihvaćanja religioznosti (npF4) i koncepcije o restrikcijama u seksualnim slobodama (npF3), dok je HDZ ocrtan prihvaćanjem tih koncepcija. Glasači HSS-a iskazuju nešto manje sklonosti milosrđu u postupanju prema kriminalcima.

Tablica 28 Standardni regresijski ponderi izborneog opredjeljenja na varimax faktore Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranom poduzorku osoba nižeg kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1998. godine

	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5
HDZ	0,120	-0,025	0,210	0,124	0,044
neodlučni	-0,063	-0,137	-0,043	0,089	-0,033
oporba	-0,067	0,141	-0,176	-0,200	-0,016
HSP	0,125	0,029	0,035	0,022	0,098
HDZ	0,120	-0,025	0,210	0,124	0,044
HSS	-0,078	0,047	-0,046	-0,137	-0,152
HNS	-0,078	-0,044	0,137	0,036	-0,104
HSLs	-0,006	-0,041	-0,066	0,015	-0,093
SDP	0,004	0,092	-0,141	-0,098	0,076
DESNO-LIJEVO	-0,111	0,052	-0,259	-0,145	-0,041

Tablica 29 Standardni regresijski ponderi izborneog opredjeljenja na varimax faktore Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na ponderiranom poduzorku osoba višeg kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenom 1998. godine

	vpF1	vpF2	vpF3	vpF4	vpF5
HDZ	0,181	0,100	-0,078	0,000	0,094
neodlučni	0,048	0,102	0,001	0,005	0,002
oporba	-0,185	-0,159	0,064	-0,004	-0,079
HSP	0,093	0,115	-0,135	0,002	-0,106
HDZ	0,181	0,100	-0,078	0,000	0,094
HSS	-0,042	-0,024	0,047	0,054	-0,017
HNS	-0,011	0,019	0,117	-0,069	0,027
HSLs	0,035	0,008	0,025	0,004	-0,004
SDP	-0,157	-0,151	0,108	0,010	-0,074
DESNO-LIJEVO	-0,265	-0,230	0,192	-0,031	-0,068

POLITIČKI PROBLEMI KAO INDIKATORI SOCIO-KULTURNOG RAZVOJA

Skale za mjerenje stavova pored svojih metrijskih prednosti imaju i niz problema koje ih čine nepogodnima za mjerenje političkih stavova. U psihologiji je među prvima problem uočio M. Rokeach (Rokeach, M. 1973.) te ga pogrešno pripisao apstraktnosti objekata stava. Stoga se Rokeach zalagao za termin vrijednosti koji bi, prema njegovom mišljenju, bolje opisivao stavove prema apstraktnim političkim objektima.

Za razliku od tumačenja po kojem je apstraktnost objekta stava osnovica za razlikovanje vrijednosti od stavova, Rokeachev pristup mjerenju vrijednosti zadržao se mnogo duže. U odnosu na skale stavova, postupak rangiranja po važnosti pokazao se primjerenijim za mjerenje promjenjivost političkih stavova.

Političke znanosti relativno su brzo preuzele Rokeachev koncept mjerenja prioriteta vrijednosti, dok je za prihvaćanje u socijalnoj psihologiji moralo pričekati promjene istraživačke paradigme izvršene konstituiranjem i razvojem političke psihologije. Tek je stavljanjem većeg naglaska na društvena uvjetovanost političkih stavova mjerenje oslobođeno interpretacija po kojima je svaka fluktuacija političkih stavova uzrokovana isključivo pogreškom mjerenja.

Mjerenja prioriteta u vrijednostima koje osoba želi ostvariti, istaknutosti društvenih problema ili druge operacionalizacije ispitivanja vrijednosti kao što je npr. Inglehartov

pristup forsiranog izbora u mjerenju preferencije postmodernih nad modernim vrijednostima u osnovi počivaju na metodama rangiranja općeprihvaćenih vrednota u kojima ispitanik iskazuje svoje osnovne prioritete. Po očekivanjima istraživača iskazivanje prioriteta podudara se s potrebama i motivima pojedinca, te je stoga ujedno i indikator motivacijske strukture koja je u podlozi političkih opredjeljenja.

Politički prioriteti u tom kontekstu predstavljaju operacionalizacijsko smještanje motivacijskih indikatora u tematsko okruženje političkih ciljeva kojima se te motivacijske strukture mogu zadovoljiti. Stoga je inkorporiranost motivacijskih teorija u teorije društvenih vrijednosti osnovna dodirna točka psihologije, sociologije i političkih znanosti, pri čemu psihologija nastoji pronaći stalnost motivacijskih reakcija u podudarnim društvenim okolnostima, a sociologija i političke znanosti odgonetnuti koje društvene okolnosti dovode do promjena motivacijskih parametara (Hermann, M.G. 1986.).

U teoriji socio-kulturnog razvoja R. Ingleharta Maslowljeva hijerarhijska teorija motivacije smještena je u društveno-politički kontekst u kojem su politički pravci i akcije interpretirani kao motivacijski nivoi sukladni Maslowljevom modelu. Tradicionalni vrijednosni obrazac podudara se s individualnom motivacijom biološke sigurnosti i iskazuje kroz preferencije stabilnih i statičnih društveni okruženja, uključenost u veće društvene zajednice koje imaju ulogu primarnog identifikacijskog sustava pojedinca, smanjenjem želja za individualizacijom, psihološkom rigidnošću i konzervativizmom. Politički sustavi primjereni tradicionalnom sustavu vrijednosti počivaju na autoritetu vođe, a ne na pravnim normama. Almond i Verba opisuju ovaj oblik političke kulture ako parohijalni, podanički tip političke kulture (Almond, G.A., Verba, S. 1963.).

Modernistički koncept označava premještanje dominantnih vrijednosti društva iz prostora biološke sigurnosti u zonu materijalnih vrijednosti i individualiteta specifičnog za kapitalistički koncept pojedinca. Politički sustavi modernističkog karaktera zasnivaju se na individualizaciji i pravnoj regulaciji koja se ostvaruje kroz birokratizaciju državnog upravljanja, te povjerenju u institucije političkog sustava. Postmodernistički koncept vrijednosti podrazumijeva prijelaz s motiva materijalne sigurnosti prema motivima samopotvrđivanja i samoaktualizacije, a u političkim

akcijama se prepoznaju kao zahtjevi usmjereni k sve većoj slobodi individualne ekspresije i smanjenju kolektivne represije nad pojedincem.

Prepoznavanje individualnih motiva u pristajanjima uz određene političke akcije nije uvijek jednoznačno i nedvosmisleno. Ponuda političkih ideja nema eksplicitan karakter kojim se glasačima direktno nudi zadovoljenje određenih potreba, već se individualni ciljevi podrazumijevaju. Stoga je moguće da se iste političke ideje u različitim povijesnim razdobljima prepoznaju kao instrumentalne za zadovoljavanje različitih motiva. Razlikovanje motivacijske strukture društva, tj. većine pojedinaca u tom društvu u velikoj je mjeri zasnovano na dominantnim teorijama društvenog razvoja, a osnovni argumentacijski mehanizam iščitavanja individualnih motiva u političkim akcijama leži u određivanju društvenih okolnosti u kojima se te političke akcije događaju. Tako će iskazivanje nacionalističkih stavova u XVIII. i XIX. stoljeću isto kao i u velikim ekonomskim krizama dvadesetog stoljeća biti tumačeno tradicionalnim sustavom vrijednosti dok će iskazivanje istih stavova u vrijeme ekonomske stabilnosti ili rasta pod kraj XX. stoljeća podrazumijevati motivaciju pojedinaca za većom kulturnom autonomijom i samoekspresijom u kulturi i umjernosti. Drugi važan interpretativni element čini socijalni položaj osoba koje iskazuju podršku određenoj politici. Tako će osobe iz nižih društvenih slojeva zbog pretpostavljene materijalne oskudice i nesigurnosti u zadovoljenje materijalnih uvjeta života u iskazanoj etnocentričnosti, autoritarnosti ili religioznosti iskazivati svoje motive za sigurnošću, dok će osobe iz viših slojeva u istim tim stavovima iskazivati individualnu ekspresivnost ili kulturnu samosvijest. Sociologijski gledano svaki indikator koji se može povezati s ekonomskom nerazvijenosti i materijalnom oskudicom upućuje na interpretaciju stavova u sklopu tradicionalnih vrednota, za razliku od samoaktualizacijskih tumačenja u slučaju izostanka takvih socijalnih indikatora.

Pored indikatora aktualnog socijalnog položaja Inglehart kroz hipotezu o oskudici (*scarcity* hipoteza) uvodi i tumačenje promjena dominantnog obrasca vrijednosti koje je posljedica uvjeta individualne socijalizacije. Prema toj hipotezi preferencija motiva samoaktualizacije koju je moguće prepoznati u nekim političkim akcijama koje zahtijevaju ispunjenje ciljeva vezanim uz kvalitetu života (ekologija, prava manjinskih grupa, prava podređenih socijalnih grupa, zahtjevi za poboljšanjem komunalnih uvjeta) formirana je u razdoblju socijalizacije u uvjetima ekonomskog

blagostanja. Takve osobe, psihološki gledano, iskazuju manje nesigurnosti u pogledu zadovoljenja potreba materijalnih uvjeta života u odnosu na osobe socijalizirane u obiteljskoj ili društvenoj oskudici.²⁴ Sličnu nesigurnost iskazanu kroz dominaciju materijalnih nad postmaterijalnim vrijednostima iskazuju i osobe iz tradicionalnih sredina, slabo razvijenih regija i zemalja sa kraćim razdobljem provedenim u višestranačkom demokratskom političkom sustavu.

Empirijske provjere složenih odnosa motivacije u političkim akcijama zahtijevaju variranje društvenih uvjeta kako bi se provjerile barem neke pretpostavke o uvjetovanosti političkih akcija potrebama proizašlim iz sagledavanja društvenih uvjeta koji okružuju pojedinca. Najčešće primjenjivani kroskulturalni model koji zahvaća više zemalja u istom trenutku, te za uočene razlike nastoji pronaći adekvatne razloge u društvenom okruženju ima već u polazištu niz poteškoća koje onemogućuju istraživača da tim pristupom potvrdi ili opovrgne mnoge hipotetske pretpostavke.

Kroskulturalni model istraživanja i pored teorijskih očekivanja predstavlja eksploratorni post hoc model objašnjenja promjena u vrijednosnim strukturama. Osnovni razlog je velika varijabilnost društvenih i kulturnih odrednica koje mogu determinirati političke vrijednosne orijentacije, te velik broj specifičnosti u iskazivanju političkih ideja. Stoga se u većini slučajeva, pronalaze naknadna objašnjenja za odstupanja koja nisu očekivana po polaznim teorijama.

Drugi važan prigovor ovom tipu istraživanja predstavlja različito shvaćanje sličnih političkih koncepcija u ovisnosti o društveno-ekonomskom i političkom okruženju.

I treći i možda najvažniji prigovor predstavlja neotpornost kroskulturalnog modela istraživanja na pretpostavku o postojanju više različitih modela kulturnog i ekonomskog razvitka.

Nasuprot kroskulturalnog modela, vremenski model istraživanja pruža mogućnost sagledavanja promjena u okruženju koje je konstantno po svojim povijesnim, kulturološkim i ekonomskim odrednicama, ali ne dopušta zbog istraživačkog

²⁴ Uvjeti siromaštva ili nestabilnih prihoda se tumače obiteljskom oskudicom, a razdoblja ekonomskih kriza društvenom oskudicom.

obuhvata samo kratkih vremenskih razdoblja analizu dubljih promjena izazvanih temeljnim promjenama društvenih okolnosti.

Izuzetno brz slijed promjena vrijednosnih obrazaca moguć je samo u vremenima intenzivnih društvenih promjena, a takvo mijenjanje vrijednosnih usmjerenja moglo se očekivati u vrijeme rata i nakon rata u Hrvatskoj. Predratni tranzicijski položaj Hrvatske omogućavao je ispoljavanje svih vrijednosnih obrazaca, tradicionalnog zbog tzv. lažne modernizacije u socijalizmu, modernističkog zbog intenzivnih industrijalizacijskih procesa planski provedenih u socijalizmu i postmodernističkih u izvjesnom dijelu mlađih generacija socijaliziranih u relativno stabilnim ekonomskim uvjetima s kraja šezdesetih i većeg dijela sedamdesetih godina XX. stoljeća. No kako je teško predvidjeti ratno razrješenje društvenih konflikata te kako izvjesne promjene u vrijednosnim i političkim odrednicama nužno prethode ratnim događajima, jednostavniji oblik istraživanja predstavlja nacrt usporedbe ratnih i poratnih vrijednosnih orijentacija.

Hipotetski okvir teorije socio-kulturnog razvoja može barem u izvjesnoj mjeri, isto kao i hijerarhijska teorija motivacije, pretpostaviti ispoljavanje podrške političkim akcijama koje dovode do veće biološke sigurnosti u ratu i napuštanje takvih vrijednosti po završetku rata. U poratnom razdoblju, sukladno stupnju socio-kulturnog razvoja društva prije rata moguće je ispoljavanje dominacije materijalističkih i postmaterijalističkih vrijednosnih koncepcija sukladno predratnom vrijednosnom modelu – postmaterijalističkih kod osoba socijaliziranih u ekonomskoj sigurnosti i materijalističkih kod osoba socijaliziranih u oskudici.

Mjerenje dominantnih vrijednosnih opredjeljenja metodom rangiranja onemogućuje analizu strukture iskazanih preferencija i procjenu pogreške mjerenja zbog linearne zavisnosti podataka dobivenih rangiranjem. Nasuprot tome, mjerenje skalama stavova vrlo često gubi na diskriminativnoj snazi zbog pokušaja da se utvrdi preferiranje više poželjnih ciljeva. Stoga se postupcima faktorske analize vrlo teško mogu utvrditi dimenzije vrijednosnih opredjeljenja u ispitivanju više vrlo poželjnih ciljeva. Pristup faktorskom analizom dodatno opretećuju zahtjevi za većim brojem indikatora za svaki faktor te nemogućnost valorizaciju promjena značenja istih indikatora (Hayduk, L.A. 1996.).

Niti pristup mjerenju rangiranjem niti pristupa mjerenjem stavova skalama ne dopuštaju analizu promjena i uvjetovanosti ispoljavanja viših vrijednosti (tj. viših motivacijskih razina) nakon što su ispunjene niže.

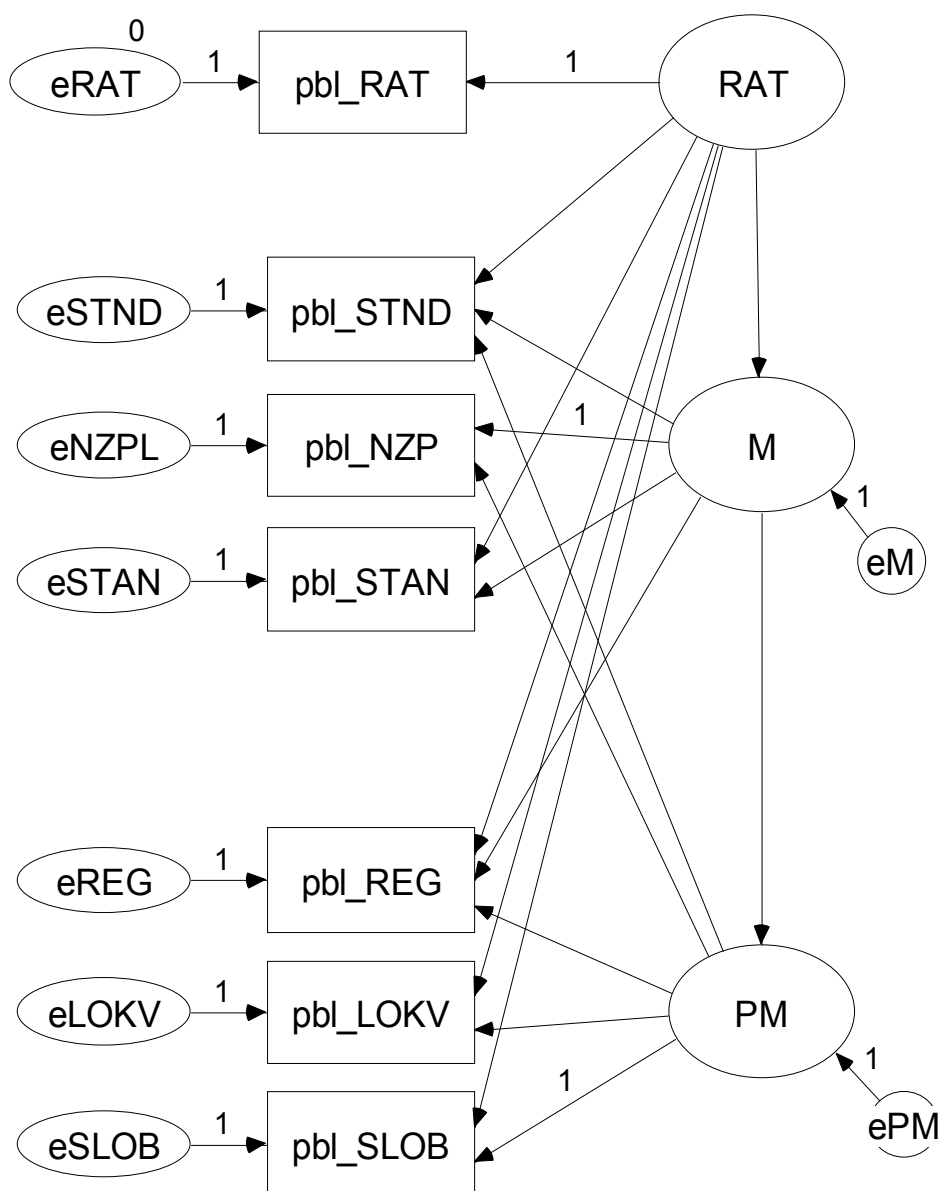
Stoga je kao adekvatan postupak analize korišteno modeliranje strukturalnim jednadžbama, a kao mjerni indikatori vrijednosnih orijentacija procjene istaknutosti društvenih problema u Hrvatskoj.

Analiza je obuhvatila sedam problema²⁵ mjerenih u četiri vremenske točke: siječnju 1993., prosincu 1994., rujnu 1996. i veljači 1998. godine.

Definicija modela mjerenja prikazana je na Slici 3 i obuhvaća pored pretpostavke o strukturi indikatora i pretpostavku o kauzalnom odnosu latentnih dimenzija.

²⁵ Točna formulacija mjerenja istaknutosti društvenih problema dana je u Prilogu – Tablica P13.

Slika 3 Početni model dimenzionalnosti političke problematike²⁶

²⁶ Pravokutnici predstavljaju manifestne varijable, a ovalni oblici latentne dimenzije. Latentne dimenzije imenovane početnim slovom 'e' odnose se na komponentu pogreške tj. na rezidualnu varijancu nakon što se iz varijance varijable ukloni korelativnim vezama objašnjena varijanca. Manifestne dimenzije u nazivu nose pbl_ što je kratica za problem.

Mjerni model pretpostavlja postojanje tri latentne dimenzije koje su odgovorne za kovarijacije procjena istaknutosti problema u društvu – ratnu (RAT), materijalističku (M) i postmaterijalističku (PM). Indikator dimenzije rata je istaknutost posljedica rata kao problema (pbl_RAT), indikator materijalističke dimenzije je istaknutost problema nezaposlenosti (pbl_NZP), a postmaterijalističke istaknutost problema nepoštovanja ljudskih prava i sloboda (pbl_SLOB). Dodatni indikatori materijalističkog koncepta su procjene istaknutost problema standarda (pbl_STND) i problema stanovanja (pbl_STAN), a nezadovoljstvo lokalnom vlašću (pbl_LOKV) i regionalnom samostalnošću (pbl_REG) postmaterijalističkog koncepta.

Model dopušta postojanje samo jednog generatora procjene, tj. reinterpretaciju sagledavanja istaknutosti problema u svjetlu dominantnog problema. Tako je po modelu moguće da ispitanik sve probleme u društvu interpretira kao posljedice rata te su stoga moguće projekcije latentne dimenzije RAT-a i na druge indikatore istaknutosti problema. Isto tako moguće je sagledavanje indikatora postmaterijalizma kao dijela materijalističkih problema i razmatranje materijalističkih problema u svjetlu izraženosti postmaterijalističkih problema. Tako bi se stav izražen izjavom ‘Nezaposlenost je uzrokovana ratom.’ moglo opisati kao visoku uvjetovanost sagledavanja problema nezaposlenosti latentnom dimenzijom rata, a izjavu ‘Pomanjkanje poštovanja ljudskih prava i sloboda dovodi i do drugih problema u društvu kao što su nezaposlenost i pad standarda.’ dominacijom postmaterijalističke koncepcije sagledavanja problema nezaposlenosti i problema pada životnog standarda.

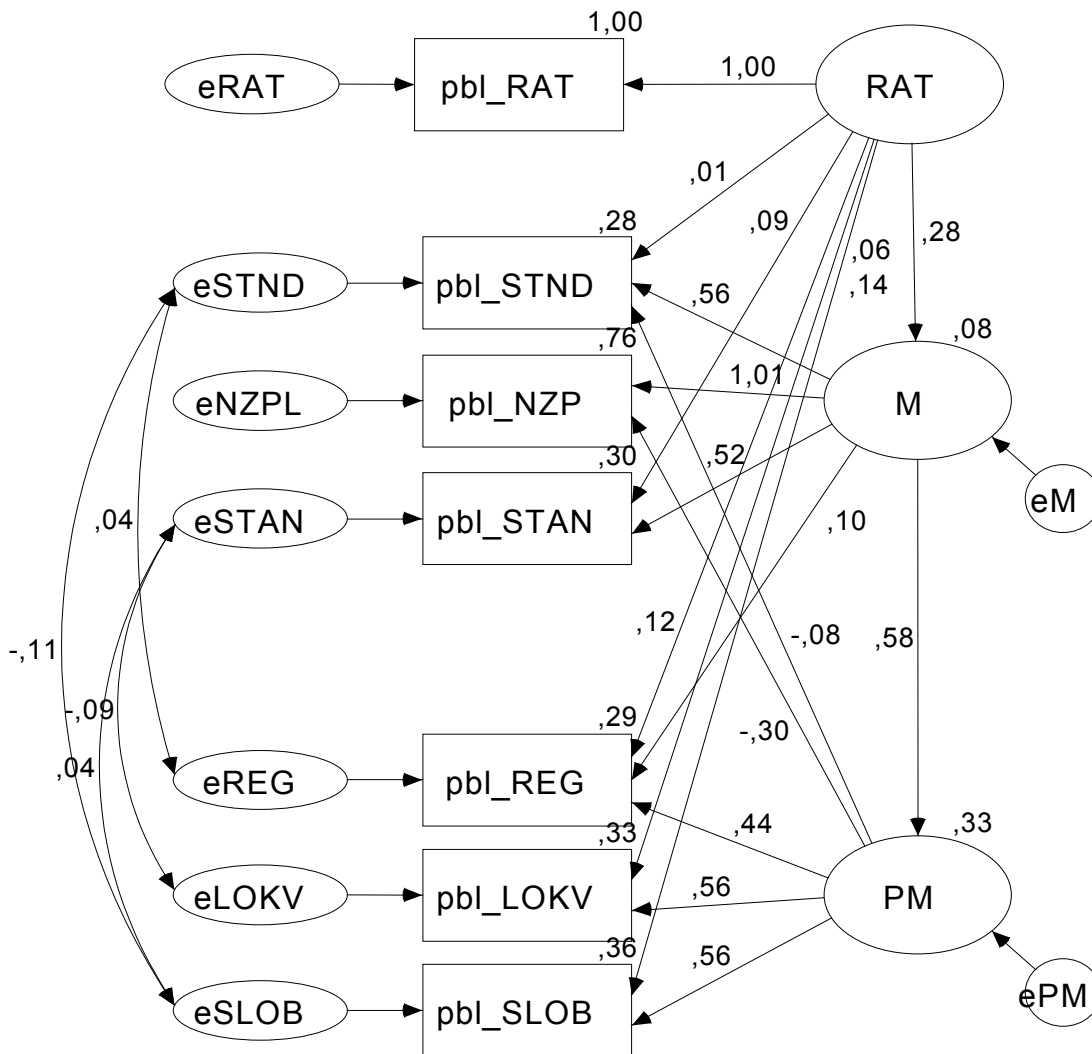
Restrikcije modela u prvom redu se očituju u hijerarhičnosti odnosa među latentnim dimenzijama, koje ne dopuštaju projekcije materijalističkog i postmaterijalističkog shvaćanja na problem rata, te u očekivanjima u pogledu veće zastupljenosti ratne latentne dimenzije u razdobljima prije 1995. i postupnom padu udjela varijance te dimenzije u razdoblju iza 1995. godine. Ujedno je očekivano poratno povećanje udjela materijalističke i postmaterijalističke latentne dimenzije u varijabilitetu indikatora.

Kako se može uočiti na slikama koje pokazuju konfiguraciju saturacija manifestnih indikatora istaknutosti političkih problema pretpostavljenim latentnim generatorima

kovarijabiliteta s prestankom rata dolazi do preraspodjele udjela latentnih dimenzija u varijanci procjena istaknutosti pojedinih društvenih problema. (Slike 4 do 7).

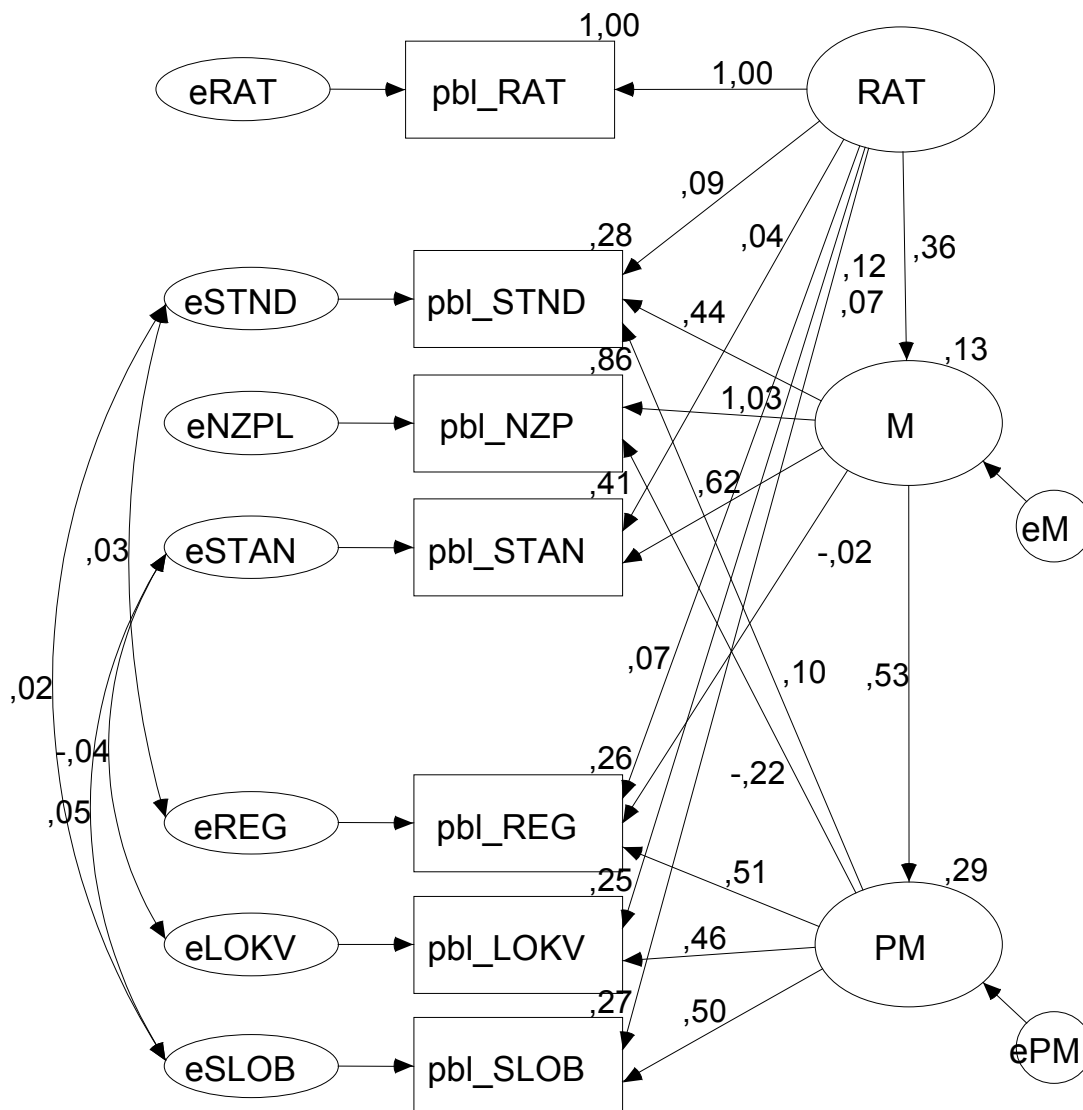
Slika 4

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)
 Model za 1993. godinu
 Chi sq (cmin) = 9,327 (10 df) P = ,501
 Fmin = ,001 Pclose = 1,000
 RMSEA = ,000 ECVI = ,021

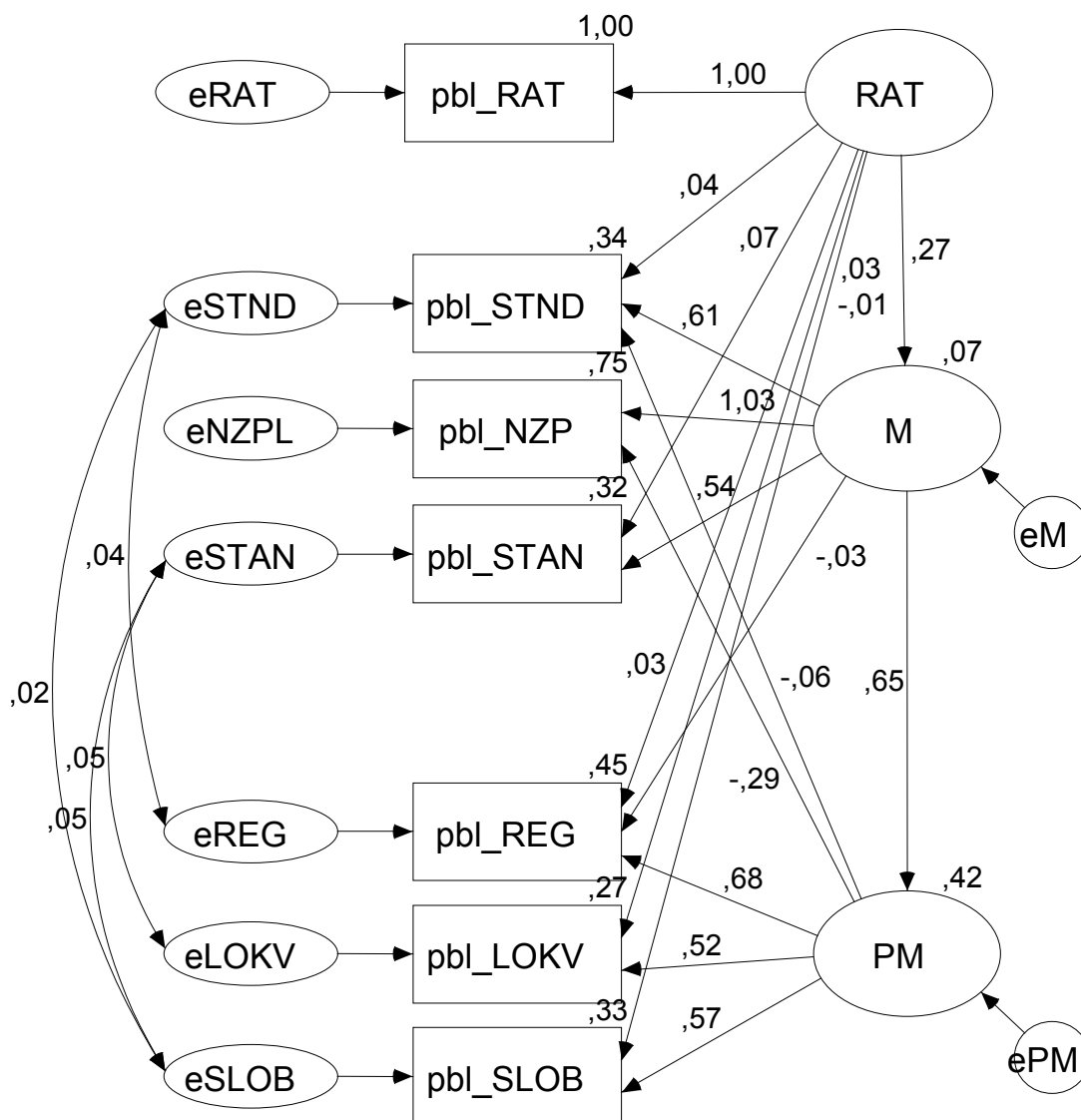
Slika 5

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)
 Model za 1994. godinu
 Chi sq (cmin) = 9,327 (10 df) P = ,501
 Fmin = ,001 Pclose = 1,000
 RMSEA = ,000 ECVI = ,021

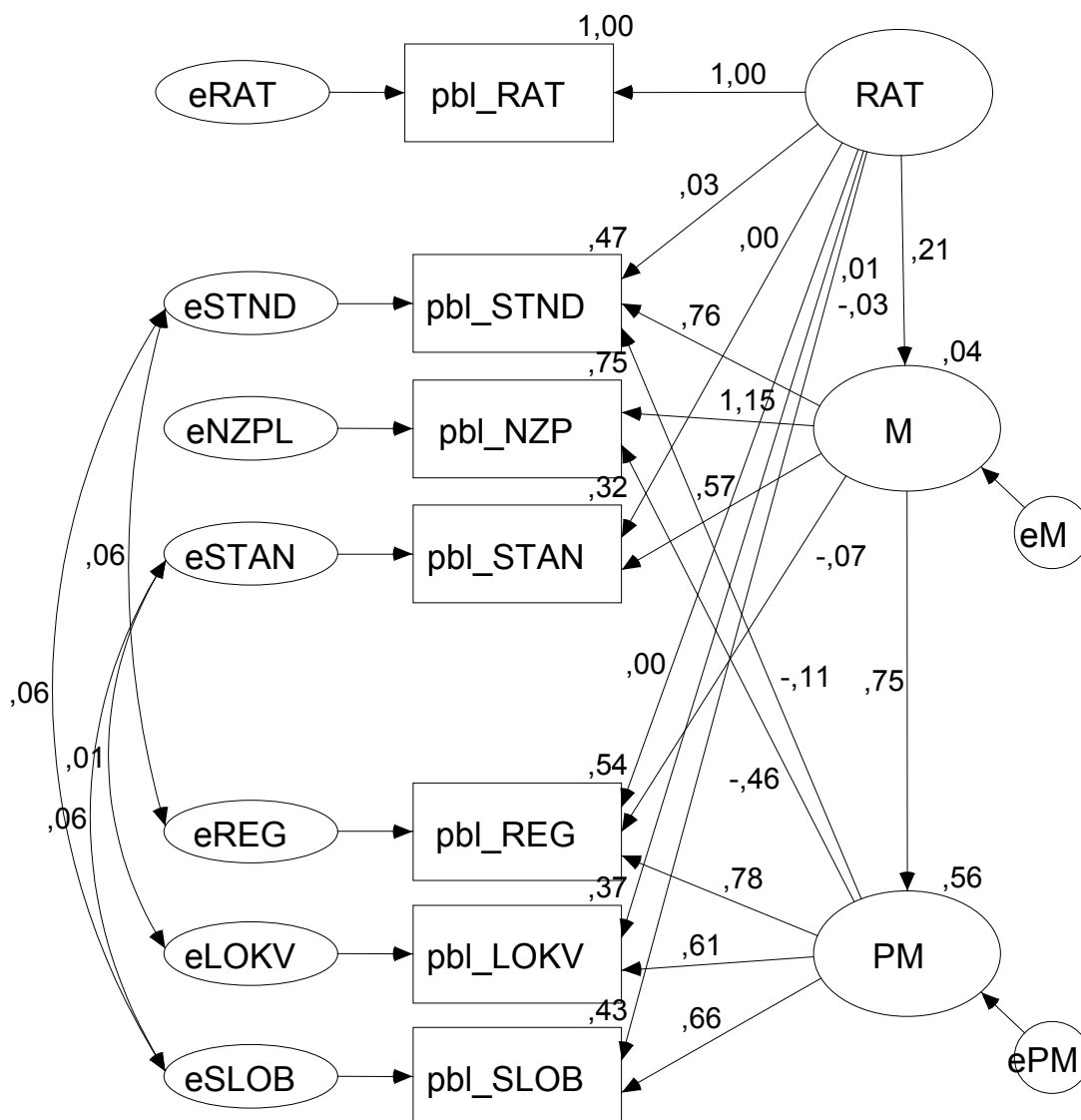
Slika 6

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)
 Model za 1996. godinu
 Chi sq (cmin) = 9,327 (10 df) P = ,501
 Fmin = ,001 Pclose = 1,000
 RMSEA = ,000 ECVI = ,021

Slika 7

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)
 Model za 1998. godinu
 Chi sq (cmin) = 9,327 (10 df) P = ,501
 Fmin = ,001 Pclose = 1,000
 RMSEA = ,000 ECVI = ,021

Na osnovi parametara slaganja modela s podacima, može se zaključiti da je početni model uz neznatne modifikacije u vidu koreliranosti reziduala manifestnih indikatora nakon determinacije njihove varijance s tri pretpostavljene latentne dimenzije vrlo dobro aproksimirao strukture kovarijanci na kojima je provjeravan. Standardni regresijski koeficijenti kao i veličine koeficijenata determinacije latentnih dimenzija ukazuju na niz promjena koje su zahvatile shvaćanje dominantnih problema zemlje u razdoblju nakon rata u odnosu na ratno razdoblje.

Varijanca latentne dimenzije ratnog sagledavanja političkih problema smanjuje se s 0.588 u 1993., 0.533 u 1994. i 0.611 u 1996. godini na 0.282 u 1998. godini. Projekcije iste dimenzije na indikatore materijalističkih i postmaterijalističkih vrijednosti u svim su razdobljima relativno malene. Najveće su projekcije dimenzije rata na probleme ljudskih prava i sloboda u 1993. godini, te probleme lokalne vlasti u 1994. godini. Nakon 1995. godine projekcije prestaju biti statistički relevantne. Stupanj determiniranosti materijalističkog koncepta shvaćanja problema latentnom dimenzijom rata lagano opada s prestankom rata. Tako ponder iz ratnih 1993. i 1994. godine od 0.28 i 0.36 pada u poratnoj 1998. godini na 0.21.

Objašnjena varijanca manifestnih indikatora materijalističkog vrijednosnog usmjerenja ostaje ista ili raste s prestankom rata. Problem standarda raste u objašnjenju varijanci s 0.28 u ratu, na 0.47 u 1998. godini, dok problem stanovanja ostaje na razini od 0.30.

Projekcije materijalističkih vrijednosti na procjenu problema regionalne samostalnosti od 0.10 u 1993. godinu pada na 0.00 u 1998. godini, što ukazuje da su u početnim razdobljima razvoja političke ideje regionalizma u Hrvatskoj (a s tim u vezi i političkog organiziranja u regionalne stranke) regionalističke ideje barem u nekoj mjeri bile potaknute i ekonomskim problemima regije, dok su u kasnijim razdobljima ekonomski aspekti regionalizma zanemareni na račun postmaterijalističkih koncepcija.

I indikatori preferencije postmaterijalističkog sagledavanja problema pokazuju ukupni porast objašnjene varijance. Doživljaj problema samostalnosti regija po objašnjenju varijanci raste s 0.29 i 0.26 u godinama rata, na 0.45 pod kraj 1996. i 0.54 početkom 1998. Rast proporcije objašnjene varijance u direktnoj je vezi s projekcijama faktora

postmaterijalizma čije su projekcije na ocjenu izrazitosti ovog problema porasle s 0.44 u 1993. godini na 0.78 u 1998. godini.

Problemi s neadekvatnom lokalnom vlašću nisu u tolikoj mjeri slijedili trendove problema regionalizma te se ukupna objašnjena varijanca kreće između 0.25 u 1994. i 0.37 u 1998. godini, a projekcije faktora postmaterijalizma rastu od 1994. do 1998. godine s 0.46 na 0.61.

Projekcije postmaterijalizma na indikatore materijalističkih vrijednosti ukazuju na punu složenost odnosa. Problem nezaposlenosti negativno je povezan s procjenom postmaterijalističkih problema, što treba u velikoj mjeri pripisati individualnim razlikama u socijalnom položaju ispitanika. Za pretpostaviti je da su osobe direktno pogođene problemom nezaposlenosti, nesklone ili nisu u stanju, sagledavati aspekte života povezane sa samoaktualizacijom već sve probleme sagledavaju iz svog položaja osobe s ugroženim materijalnim statusom.

Problemi životnog standarda u ratnoj 1994. sagledavani su u kontekstu samoaktualizacijskih vrednota, dok se u poratnom razdoblju sve izrazitije uspostavlja negativna relacija slična doživljaju nezaposlenosti.

Odnos latentnih dimenzija materijalizma i postmaterijalizma odražava ukupni rast projekcija na manifestne varijable. Pozitivna povezanost raste s 0.58 i 0.53 u ratnim 1993. i 1994. godini, na 0.65 u 1996. i 0.75 na početku 1998. godine, što odgovara očekivanjima o povećanoj ulozi polarizacije materijalističke-postmaterijalističke vrijednosti u razdoblju iza rata.

Sumirajući sva četiri mjerenja evidentan je pad uvjetovanosti sagledavanja problema pod vidom ratne nesigurnosti, te povećan udio materijalističkih i postmaterijalističkih vrijednosti kako se Hrvatska sve više odmicala od razdoblja rata. Također je uočljivo da s prestankom ratnih operacija, ne prestaje i nesigurnost ljudi izazvana ratom. Ta nesigurnost se, iako u manjoj mjeri, pojavljuje i dvije i pol godine nakon posljednjih ratnih djelovanja na hrvatskom tlu.

Kako bi se provjerila pretpostavka da je varijabilitet latentnih dimenzija, a time i model u cjelini posljedica povećavanja razlika među regijama u poratnom razdoblju zbog nejednakih startnih pozicija nakon rata uzrokovanih različitim stupnjem ratnih posljedica, model dimenzionalnosti političke problematike primijenjen je na tri

najveće regije čija je zastupljenost u uzorcima dopuštala provjeru modela u sve četiri vremenske točke: Dalmaciji, gradu Zagrebu i istočnoj Hrvatskoj.²⁷

Potvrda da model dovoljno dobro aproksimira i konfiguracije kovarijanci opažene na regionalnim subuzorcima, iskazana kroz nesignifikantne mjere veličina rezidualnih kovarijanci pokazuju da model može dobro objasniti i regionalne subuzorke. Time je dokazana neovisnost modela o varijanci razlika među regijama.

Generalne tendencije uočene na ukupnom uzorku cijele Hrvatske mogu se uočiti i u pojedinim regijama. Najuočljivije razlike vidljive su u relacijama među latentnim dimenzijama.

U gradu Zagrebu uočljivija je niža determinacija materijalističkih vrijednosti ratnom doživljajnom strukturom, što je najvjerojatnije posljedica samo sporadične neposredne ratne ugroženosti. Smanjenu determinaciju pokazuje i područje Dalmacije, dok je isti fenomen u istočnoj Hrvatskoj prisutan i 1996. godine zbog još nerješene statusa područja UNPA zone Istočne Slavonije.

Smanjenje ratne determiniranosti uočljivo je već 1996. za grad Zagreb i Dalmaciju, dok u istočnoj Hrvatskoj nije došlo do znatnijeg pada ratnog određenja stvarnosti ni u veljači 1998. godine.

Relacija postmaterijalističkog vrijednosnog sustava prema materijalističkom raste sa smanjenjem ratnih opasnosti, što ukazuje na porast interesa za ovu skupinu problema. Porast je u Dalmaciji i Zagrebu povezan s akcijom Oluja 1995. godine, dok je u istočnoj Hrvatskoj povećanje vidljivo tek 1998. godine. Relacija materijalističkog i postmaterijalističkog koncepta je to viša, što je regija u većim ekonomskim teškoćama, što se odražava i na povećanje negativnog pondera postmaterijalizma prema problemu nezaposlenosti.

Istaknutost političke problematike i stranačka opredjeljenja

Promjene u sagledavanju političkih problema koje su najvjerojatnije odraz promjena u motivacijsko-vrijednosnoj strukturi glasača izazvanih promjenama društvenog okruženja mogle bi imati implikacija i na preferenciju političkih stranaka. Stoga je

²⁷ Zbog opsežnosti prikaza slike su dane u Prilogu.

provjeren model preferencije stranaka zasnovan na trofaktorskom modelu dimenzionalnosti političke problematike. Kako inicijalni model koji predviđa preferencije stranaka determinirane samo latentnim dimenzijama političke problematike nije mogao u potpunosti objasniti kovarijabilite matrice kovarijanci, izvršena je revizija modela.

Revizija modela vršena je pod pretpostavkom djelovanja retrospektivnog modela glasanja, koji mehanizam izbora stranaka na izborima opisuje kao sagledavanje posljedica djelovanja obnašatelja vlasti u proteklom razdoblju. Stoga su na modelu predikcije preferencija prema HDZ-u izvršene promjene koje dopuštaju procjenu performansi vlasti na konkretnom nivou, bez konceptualizacije problema. Pretpostavka da će problematika životnog standarda i performansi lokalne vlasti biti dovoljna za determiniranje rezidualnih veza, nakon što se determiniraju odnosi zasnovani na latentnim dimenzijama pokazala se djelomično točnom.

Preostali reziduali opisivali su kovariranje sagledavanja istaknutosti problema demokratskih sloboda i preferencije stranaka. Kako se najprediktivnijom pokazala regresija preferencije stranke na vlasti na doživljaj istaknutosti problema ljudskih prava i sloboda, navedeni rezidual je prepoznat kao specifičnost u sagledavanju problema demokratskih sloboda sukladno preferiranoj stranci, tj. specifičnost u koncepcijama demokratskog uređenja političkog sustava i iz tog proizašla varijanca uočavanja izraženosti problema demokratskih sloboda.

Model determiniranosti preferencija HDZ-a koncepcijama sagledavanja dominantnih političkih problema (Slike 8 do 11) pokazuje se dostatan za objašnjenje kovarijanci među promatranim varijablama ($\chi^2=15.570$, $df=14$, $P>0.05$). No to ne znači da je determiniranost preferencija prema HDZ-u visoka već samo da model dobro opisuje kovarijance promatranih varijabli. Koeficijenti multiple determinacije ukazuju da je determiniranost preferencija koncepcijama sagledavanja političkih problema relativno niska i objašnjava od 15 posto varijance u 1996. do najviše 26 posto u 1994. godini. Stoga ni udjeli pojedinih prediktivnih varijabli ne mogu imati veće vrijednosti

Slika 8

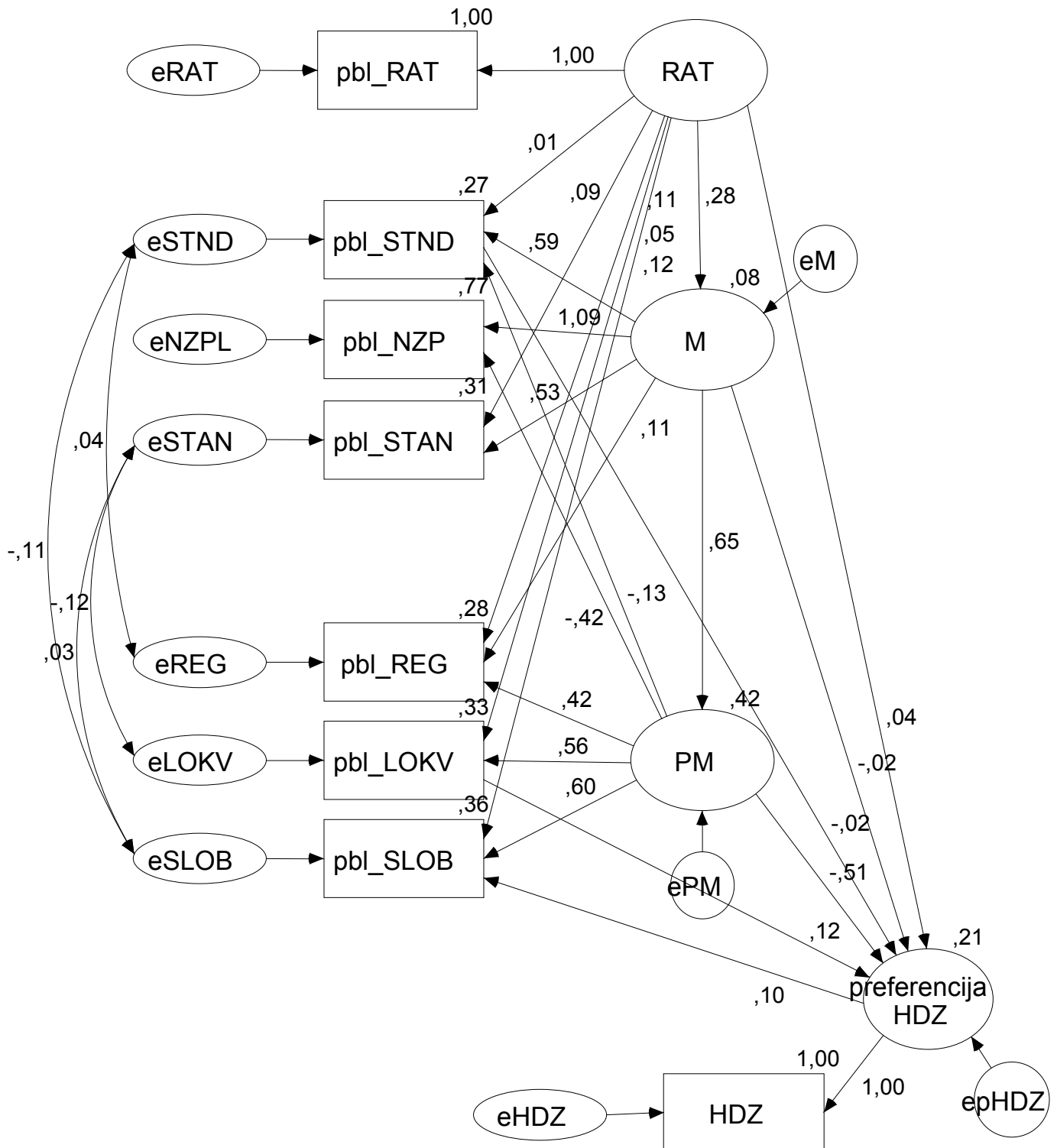
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HDZ-a

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 15,570 (14 df) P = ,340

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,003 ECVI = ,027

Slika 9

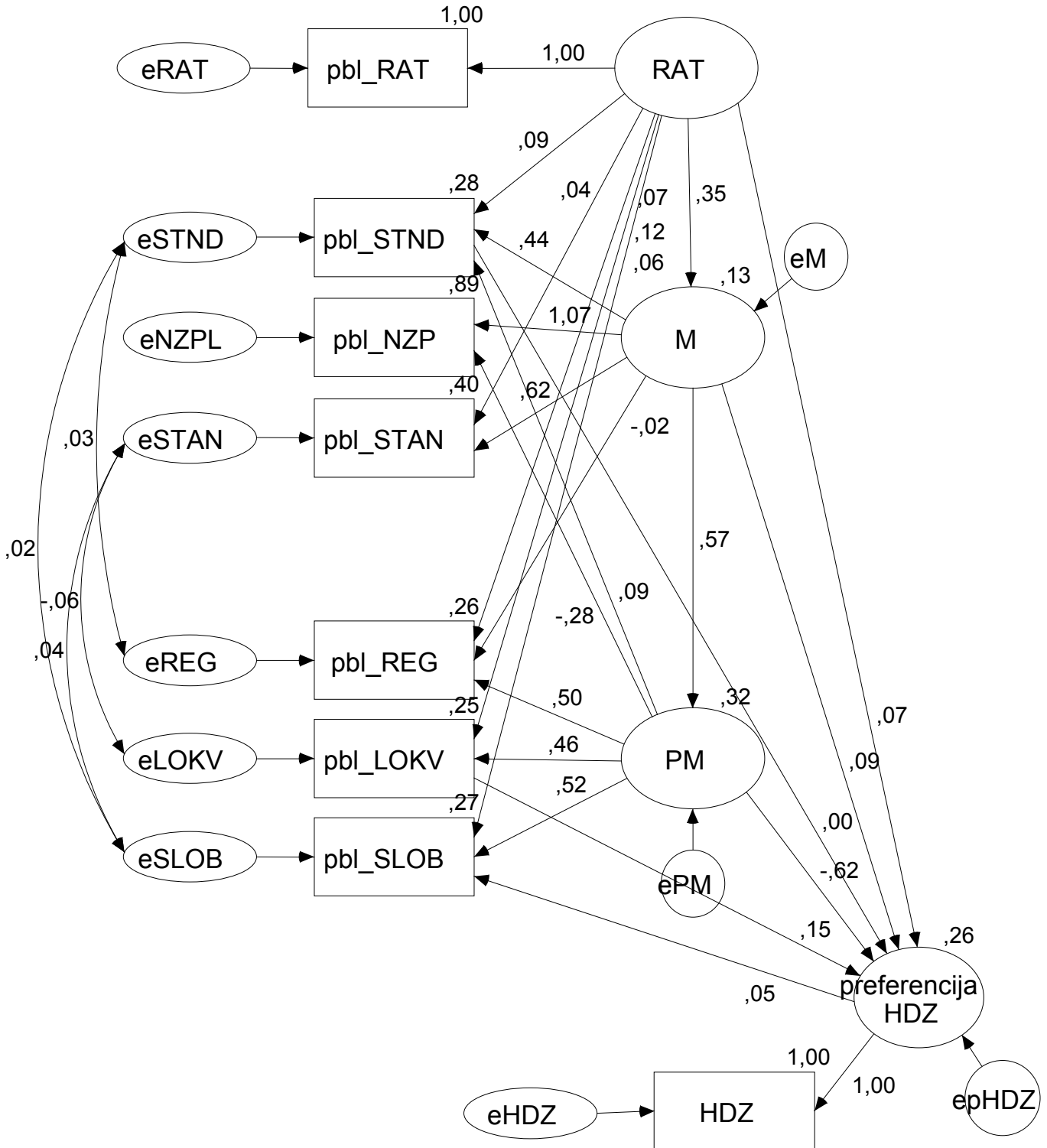
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HDZ-a

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 15,570 (14 df) P = ,340

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,003 ECVI = ,027

Slika 10

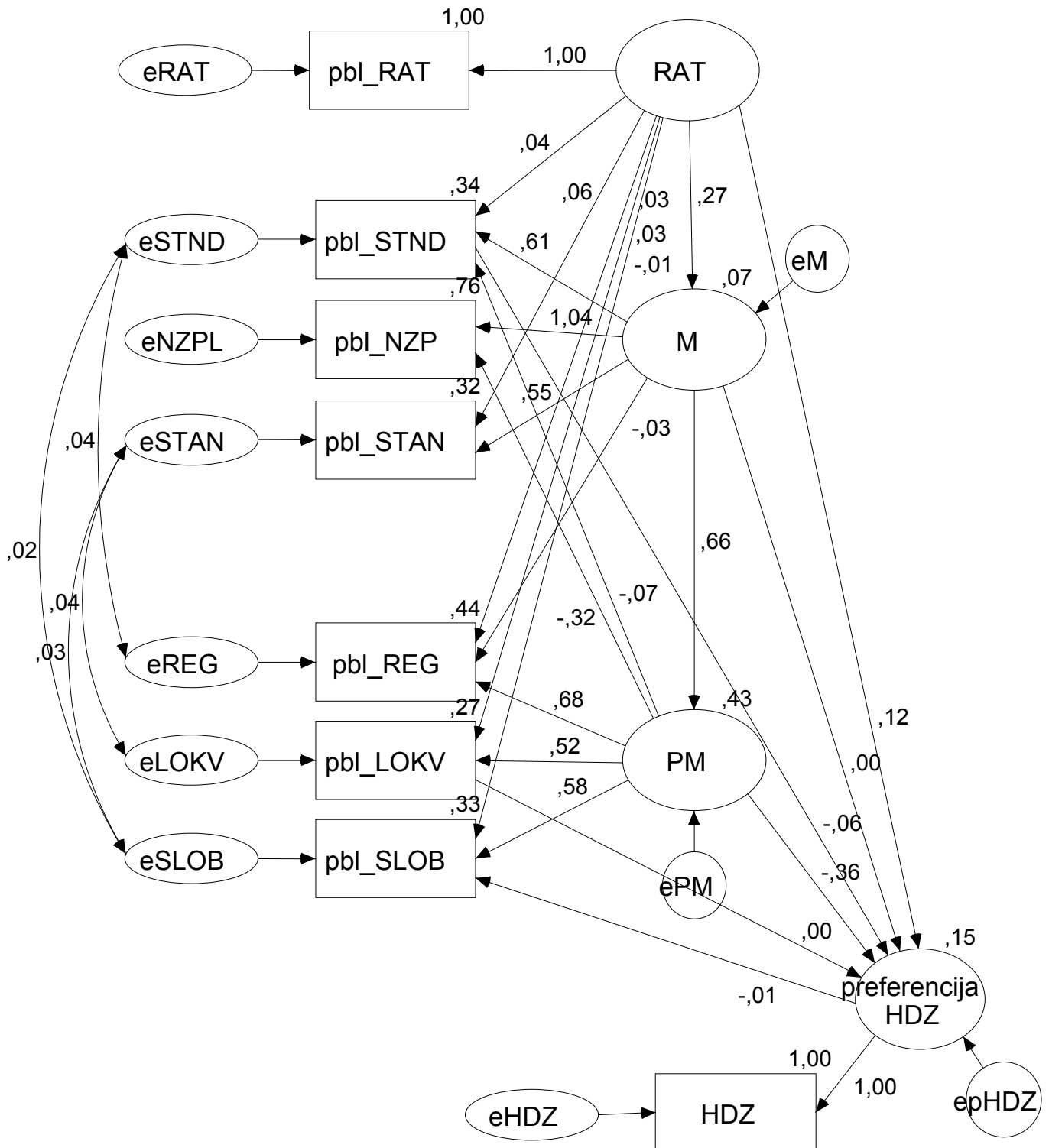
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HDZ-a

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 15,570 (14 df) P = ,340

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,003 ECVI = ,027

Slika 11

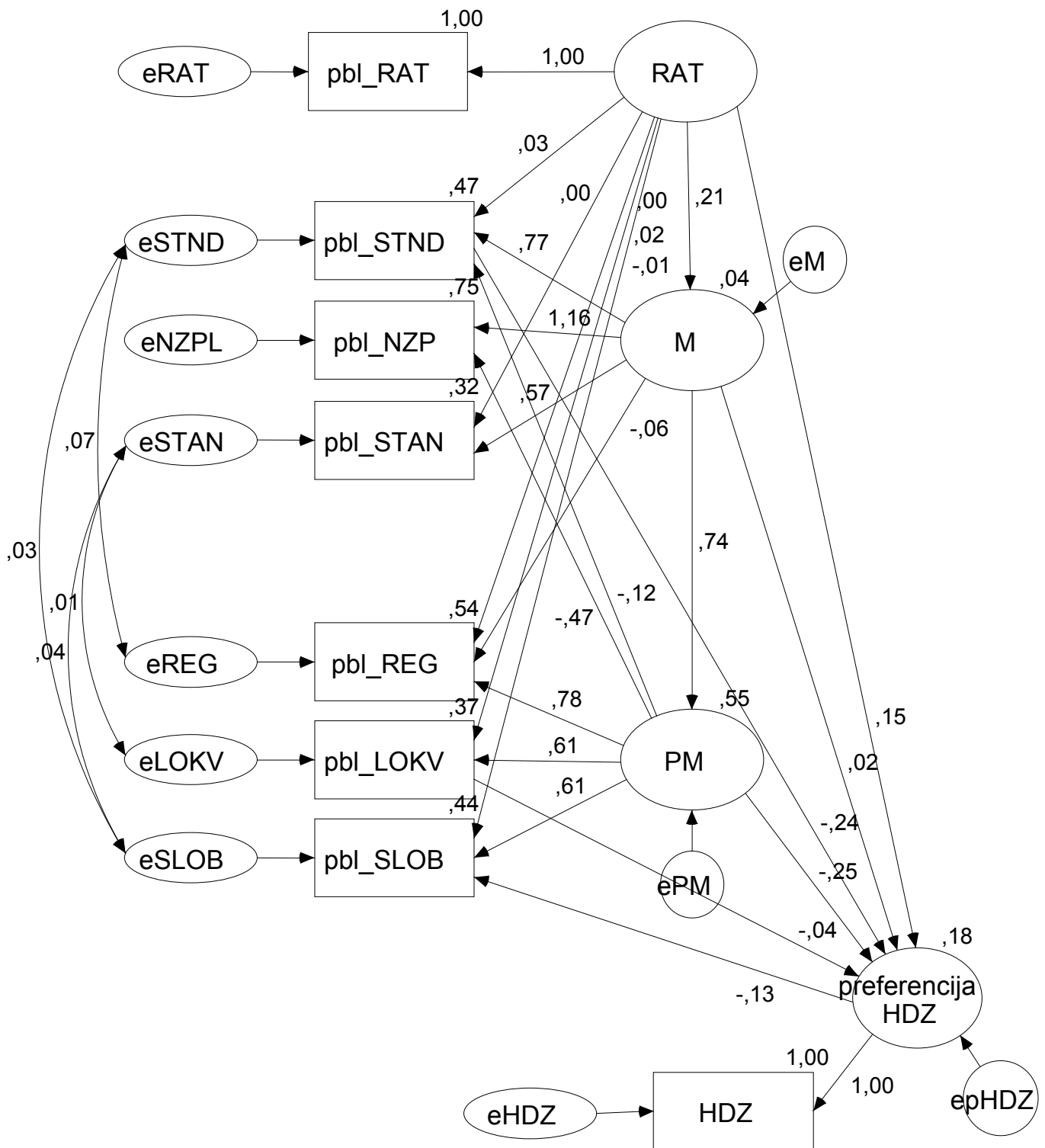
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HDZ-a

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 15,570 (14 df) P = ,340

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,003 ECVI = ,027

Kroz cijelo promatrano razdoblje najveći prediktivni utjecaj na preferenciju HDZ-a ima postmaterijalistički koncept, čija ispodprosječna zastupljenost je karakteristična za preferenciju ove stranke. No dok je ponder u vrijeme rata bio izrazit (-0.51 u 1993., a -0.62 u 1994. godini), povezanost se sve više smanjuje u poratnom razdoblju. Kako se ukupna varijanca ove latentne dimenzije povećava u poratnom razdoblju, to se može zaključiti da veći broj glasača HDZ-a prihvaća postmaterijalistički koncept, ne mijenjajući pri tom preferiranu stranku.

Pored postmaterijalističkog koncepta, čije prisustvo postaje sve manje prediktivno za raspoznavanje glasača HDZ-a, blago se povećava prediktivnost latentne dimenzije ratnog sagledavanja političkih problema. Ovaj koncept od neprediktivnog u doba rata, kada je većina stanovnika sagledavala probleme na takav način, postaje u poraću sve više karakterističan za glasače HDZ-a koji u znatno većoj mjeri iskazuju sklonost sagledavanju političkih problema nakon rata u kontekstu posljedica rata.

Materijalistički koncept ne iskazuje se prediktivnim za razlikovanje osoba u preferencijama stranaka. No za razliku od latentne dimenzije materijalizma direktni prediktivni udio procjene istaknutosti problema životnog standarda u formiranju političkih preferencija prema HDZ-u raste u 1998. godini te postaje negativna indikacija za preferencije prema HDZ-u. Stoga se može zaključiti kako glasači retrospektivnim sagledavanjem učinaka vladavine HDZ-a nakon rata negativno vrednuju HDZ kao krivca za pad životnog standarda.

Pored navedenih determinanti odnosa prema HDZ-u uočljiva je i pozitivna povezanost procjene o istaknutost problema lokalne vlasti na preferenciju HDZ-a., što bi moglo ukazivati na pomalo anomično ponašanje u kojem ispitanici u isto vrijeme uočavaju anomalije lokalne vlasti i očekuju od istog političkog subjekta da ga riješi. Kako se rješenje očekuje od centralne vlasti, uočena povezanost bi mogla ukazivati i na podložnost autoritetu, tj. na koncept podložnosti autoritetu centralne vlasti uz zanemarivanje uloge i značenja lokalne vlasti.

Prognostički model dimenzionalnosti političke problematike opisuje dobro, s izuzetkom preferencija prema HSLŠ-u, kovarijancu političke problematike i preferencija prema drugim strankama, te ideološkim pozicijama promatranih stranaka (Tablica 30).

Tablica 30 Sumarni pregled pondera modela političke problematike

		RAT	M	PM	pbl_ STND	pbl_ LOKV	R ²	pbl_ SLOB	χ^2 df P
HDZ	93	0,04	-0,02	-0,51	-0,02	0,12	0,211	0,10	15,570
	94	0,07	0,09	-0,62	0,00	0,15	0,264	0,05	14
	96	0,12	0,00	-0,36	-0,06	0,00	0,148	-0,01	0,340
	98	0,15	0,02	-0,25	-0,24	-0,04	0,179	-0,13	
neodlučni	93	-0,01	-0,06	0,12	0,01	-0,04	0,007	0,01	15,829
	94	-0,03	-0,04	-0,05	0,04	0,05	0,006	0,08	14
	96	0,05	-0,13	0,09	0,04	-0,01	0,009	0,01	0,324
	98	-0,02	-0,07	-0,01	0,07	0,08	0,007	-0,02	
oporba	93	-0,03	0,05	0,41	0,01	-0,09	0,164	-0,10	16,162
	94	-0,04	-0,04	0,56	-0,02	-0,16	0,223	-0,11	14
	96	-0,15	0,09	0,27	0,03	0,00	0,125	-0,01	0,304
	98	-0,12	0,03	0,24	0,16	-0,03	0,124	0,12	
HSP	93	0,02	0,01	0,03	-0,05	0,04	0,007	-0,01	22,614
	94	0,03	-0,01	0,09	0,00	0,09	0,025	-0,02	14
	96	0,03	0,00	0,01	0,00	0,06	0,006	0,00	0,067
	98	0,02	0,05	-0,23	0,05	0,09	0,023	0,02	
HSS	93	-0,02	-0,09	0,11	0,00	0,02	0,010	-0,01	13,958
	94	-0,01	0,00	-0,11	-0,01	0,08	0,010	0,03	14
	96	-0,06	0,04	0,01	0,03	0,02	0,007	-0,02	0,453
	98	-0,02	0,06	-0,09	0,03	0,09	0,009	0,04	
HNS	93	-0,03	0,04	-0,03	-0,02	0,06	0,004	0,00	12,351
	94	-0,01	0,04	0,04	0,00	0,02	0,006	0,00	14
	96	0,02	-0,07	0,05	0,04	0,03	0,004	0,00	0,578
	98	-0,02	0,00	0,04	0,00	-0,04	0,001	-0,02	
HSLŠ	93	0,02	0,03	0,16	0,03	0,07	0,056	-0,03	27,677
	94	-0,02	0,02	0,20	-0,03	-0,06	0,033	0,00	14
	96	-0,05	0,07	0,07	0,00	0,06	0,024	-0,01	0,016
	98	-0,07	0,07	-0,04	0,05	0,03	0,012	-0,02	
SDP	93	0,00	0,06	-0,01	0,02	0,04	0,007	0,00	13,356
	94	0,01	-0,03	0,07	-0,01	-0,03	0,003	0,01	14
	96	-0,09	0,08	0,15	0,00	-0,01	0,040	0,01	0,499
	98	-0,06	0,04	0,19	0,05	-0,04	0,052	0,07	
desno- lijevo	93	-0,02	0,04	0,33	0,04	-0,03	0,126	-0,04	19,382
	94	-0,06	-0,03	0,44	-0,02	-0,20	0,129	0,00	14
	96	-0,14	0,09	0,31	0,02	0,00	0,142	0,02	0,151
	98	-0,14	0,06	0,36	0,12	-0,07	0,196	0,12	

Objašnjenje fenomena neizjašnjavanja o preferiranoj političkoj stranci nije u znatnijoj mjeri moguće naći u korelativnim relacijama prema manifestnim i latentnim dimenzijama doživljaja istaknutosti političke problematike. Kako varijanca doživljaja istaknutosti političkih problema ostaje podjednaka onoj kod osoba koje znaju za koga bi glasale nameće se zaključak da neizjašnjene osobe ne traže razrješenje promatranih problema u demokratskom izboru političke stranke koja bi na vlasti trebala riješiti te probleme. Prema nalazima drugih istraživanja najčešće se neodlučnost povezuje s

izraženijom političkom apatijom i uvjerenjem da se izborima ne mogu razrješiti navedeni problemi (Karajić, N. 1997.).

Za razliku od neopredjeljenih, preferencija oporbe je determinirana doživljajem istaknutosti političke problematike tek za nijansu nižom od determinacije preferencije prema HDZ-u. Ponderi imaju suprotne predznake u odnosu na pondere povezane s preferencijama HDZ-a i opisuju identičnu prediktivnu konfiguraciju. Visoka povezanost koncepta postmaterijalizma iz doba rata smanjuje se u godinama nakon rata, a koncepcija ratnog sagledavanja problema postaje kontraindicirana za preferiranje stranaka oporbe u godinama nakon vojne akcije Oluja. Uočavanje problematike lokalne vlasti negativno je povezano s preferencijom oporbe u doba rata, a percepcija istaknutosti problema životnog standarda u poratnom razdoblju podudarna je s većom preferencijom oporbe.

Usporede li se projekcije preferencije stranaka na percepciju problema demokratskih sloboda uočava se promjena odnosa u ratu i miru. Dok je kod pobornika HDZ-a istaknutost problematike ljudskih prava i demokratskih sloboda istaknutija u ratu nego li u miru, kod glasača oporbe uočljivo je naglašavanje ovih problema po izlasku iz rata. To upućuje na različita mjerila u doživljaju problema demokratskih sloboda kod pobornika jedne ili druge političke opcije. Pobornici HDZ-a problematiku demokratskih sloboda sagledavaju kao slobodu od agresora i ratnih stradanja, a pobornici oporbe kao slobodu demokratskog izbora i odlučivanja.

Analiza prognostičke determiniranosti preferencije pojedinih stranka oporbe ukazuje na glavne nosioce trendova u definiranju položaja oporbe kao cjeline. Pozitivnu povezanost koncepcije postmaterijalizma u sagledavanju istaknutosti političke problematike u ratnom razdoblju u najvećoj mjeri određuje povezanost ovog koncepta i preferencije HSLS-a, dok je u razdoblju nakon rata najistaknutija povezanost s opredjeljenjem za SDP. Usporede li se ovi rezultati s proporcijama zastupljenosti oporbenih stranaka u biračkom tijelu uočava se podudarnost koreliranosti postmaterijalističkog koncepta s najjačom oporbenom strankom, što bi moglo ukazivati na tendenciju promišljenog glasanja ispitanika sklonih postmaterijalizmu.

Preferencije prema ostalim strankama oporbe ne iskazuju u većoj mjeri povezanost s postmaterijalizmom, što je posebno istaknuto kod sklonosti prema HSS-u i HNS-u. Preferencije HSP-a od nepostojanja povezanosti s postmaterijalizmom u ratu tipične

za većinu manjih oporbenih stranaka, prelazi u negativnu koreliranost u 1998. godini što je podudarno s koncepcijama glasača HDZ-a. Time prihvaćanje postmaterijalističkog koncepta u razdoblju iza rata u velikoj mjeri postaje podudarno s konceptom lijevo-desno. U prilog ovakvom zaključku ide i najveća povezanost postmaterijalističke latentne dimenzije upravo s konceptom razvrstavanja stranaka na dimenziji lijevo-desno u 1998. godini (Tablica 30), što ukazuje na dugo očekivani početak profiliranja političkih stranaka i zauzimanja jasnijih ideologijskih pozicija koji nije bio uočljiv u vrijeme rata.

Ostale polarizacijske teme uočene u analizi opreke vlast-oporba nisu uočljive na planu preferencija pojedinih stranaka, što ukazuje na to da glasači razrješavaju nezadovoljstvo iskazano tim problemima sukladno vlastitoj ideološkoj poziciji. Tako niti jedna oporbena stranka nije isključivi zastupnik osoba koje ističu problem pada životnog standarda, već se svaki od nezadovoljnih glasača oslanja na rješenje koje nudi oporbena stranka najbliža njegovoj poziciji na osi lijevo-desno.

Ukupno uzevši najprediktivnijima za prognozu izbora preferirane političke stranke pokazale su se latentne dimenzije postmaterijalističkog i ratnog shvaćanja političkih problema. No visoka podudarnost konfiguracija većine modela predikcije stranačkog odabira te dobra osjetljivost na promjene socijalnog okruženja ne rezultira i visokim stupnjem determinacije odluke o izboru stranke. Upravo suprotno, evidentne promjene načina sagledavanja političke problematike podudarne s promjenama globalnih društvenih uvjeta ne dovode u istraživanom razdoblju do značajnijih promjena u udjelima stranaka u ukupnom biračkom tijelu.

Osnovne razloge nepodudarnosti glasačkog sagledavanja političkih problema i njihova izbora stranke treba tražiti u simultanom djelovanju više faktora.

Nepromjenjivost opredjeljenja povezana je najvjerojatnije s izvanideološkim razlozima kao što je identifikacija s političkom strankom ili preferencija određenih političara. U uvjetima povećanog stupnja identifikacije s političkom strankom postoje izvjesna očekivanja koja promjenu izbora stranke u skladu s političkim koncepcijama glasača odgađaju u iščekivanju željenih promjena unutar same stranke. Pored kognitivne disonance, u perzistenciji preferencije stranke mogu sudjelovati i faktori kao što su socijalni pritisak, nesklonost promjenama i sl. Odgoda promjene može biti uvjetovana i retrospektivnim pristupom glasanju u kojem se procjena ne mora donositi

na osnovi procjene međuizbornog razdoblja već na osnovi subjektivno određenog mandatnog razdoblja koje ispitanik stavlja na raspolaganje stranci na vlasti. Mehanizam subjektivnog mandatnog razdoblja mogao bi biti potaknut objektivnim okolnostima kao što su rat nakon kojeg 'treba pričekati' za procjenu performansi vlasti u mirnodopskom razdoblju ili neregularnost u vremenskim intervalima raspisivanja izbora koja ne pruža dojam cjelovitog razdoblja koje stoji na raspolaganju stranci na vlasti da ostvari svoj predizborni program.

Pored djelomične neideologijske uvjetovanosti odluke o preferiranoj političkoj stranci kao važan faktor se nameće relativna statičnost i slaba ideološka profiliranost stranaka, koje u svojoj retorici i javnom nastupanju ne iskazuju promjene sukladne promjenama glasačkih konceptualizacija političkih problema. Većina stranaka još je u 1998. godini zaokupljena analizom ratnih problema i tek u neznatnoj mjeri daje značaj temama koje su glasačima postale dominantne točke političkog interesa. U uobičajenim mirnodopskim uvjetima političari potiču promjene, dok su se u promatranom razdoblju društvene prilike mijenjale i mimo političkih inicijativa. Pored brzog slijeda društvenih promjena izazvanih ratom političku akomodaciju koncepcijama glasača otežava i neiskustvo političara koji su na političku scenu stupili pred sam rat. Stoga se ne može očekivati brzi povratak na stare pozicije, kakav bi se dogodio u demokracijama koje su imale dulji kontinuitet, već se od političara očekuje da promijene svoje vrijednosne odrednice i postave se prema novim političkim okolnostima. Izvjesnu potvrdu ovoj tezi može se pronaći u promjenama prediktivnih dimenzija Eysenckove ljestvice, gdje se dominantna prediktorskih temata pomiče s etnocentričnosti tipične za rat na religioznost također svojstvenu istom setu tradicionalnih vrijednosnih orijentacija. Slična tematska određenja prisutna su u velikoj mjeri u političkoj retorici i polarizaciji stranaka na izborima 1990. godine (Šiber, I. 1991.), kao i u definiciji političkih stavova pod kraj 1996. godine (Rimac, I. 1998.).

Dominacija tradicionalne (religioznost, ratno sagledavanje problema) i postmoderne koncepcije nad materijalističkom asocira na definicije tranzicijskog procesa iz socijalističkog uređenja u višestranačku demokraciju kapitalističkog tipa koje modernitet zemalja 'drugog svijeta' opisuju kao krnji oblik modernizacije nazvan 'lažnom modernizacijom' (Berger, P.L. 1995.) ili 'modernizacijom bez modernosti' (Dahrendorf, R. 1996.). U tom se smislu na slijedećim izborima može očekivati

polarizacija političkih koncepcija slična onoj viđenoj 1990. godine, obogaćena iskustvom višestranačja, rata i kapitalističkog načina proizvodnje.

U sukobu tradicionalnog i postmodernog političkog koncepta jezičac na vagi mogao bi biti ipak u evaluaciji performansi vlasti na konkretnim problemima materijalističkog koncepta kao što su životni standard ili drugi aspekti gospodarske situacije koji se na konkretnom nivou reflektiraju u položaju glasača. Naznake porasta uloge konkretnih efekata promjena životnog standarda vidljive su i u prediktivnim udjelima ovog problema u mjerenjima izvršenim 1998. godine.

U tom smislu razrješenje izborne kontraverze slabije politički informiranih glasača, koji se u političku problematiku uključuju tek pred izbore i tendiraju retrospektivnom evaluiranju vlasti na problemskom, a ne konceptualnom nivou, o izboru psihološke sigurnosti u vidu religioznosti ili ekonomske sigurnosti u vidu izraženijih socijalnih programa moguće je na dva načina. Ili razdvajanjem tradicionalnog (religija) i modernog (socijalni programi države) koncepta po modelu tipičnom za većinu zapadnih demokracija ili novim pomirenjem socijalnog i religijskog unutar istog stranačkog organizacijskog ustrojstva narušenog 1998. godine u glasačkim ocjenama HDZ-a kao glavnog nosioca tradicionalnog vrijednosnog sustava i istovremeno najvećeg krivca za pad životnog standarda.

ZAKLJUČAK

Složenost problema utvrđivanja načina na koji glasači donose odluku o stranci za koju će glasati na izborima uvjetovana je kako višestrukom uvjetovanošću odluke tako i promjenjivim uvjetima koji čine objektivnu osnovicu odlučivanja. Uz promjenjivost društvenih okolnosti i višestruka uvjetovanost odluke o izboru stranke za koju će osoba glasati osnovni problem istraživanju ovog fenomena predstavlja velik broj teorijskih tumačenja fenomena izborne odluke čija je znanstvenost upitna, ali čija upotrebljivost u političkoj praksi nameće potrebu njihova provjeravanja. Stoga empirijski dokazi pored znanstvenih postavki u velikoj mjeri provjeravaju održivost i opravdanost takvih pragmatičnih stajališta.

Problem predstavljaju i oprečni pristupi fenomenu političkog izbornog ponašanja koji dopuštaju kako racionalni pristup odluci tako i iracionalna tumačenja procesa donošenja odluke. No iako su u povijesnom razvoju sagledavanja ovog problema dominirala iracionalna objašnjenja, moguće je da su ta iracionalna objašnjenja posljedica nedovoljnog poznavanja uvjeta i determinanti koje utječu na donošenje odluke o preferiranoj stranci.

Mnogostruka uvjetovanost političkog izbora glasača zahtijeva integraciju spoznaja više znanstvenih područja, te empirijsku evaluaciju koja istodobno provjerava više, često oprečnih tumačenja.

Empirijske provjere koje su imale za cilj provjeriti samo neke postavke dva dominantna pristupa problemu političkog odlučivanja – kognitivnog (Stimson, J.A. 1975., Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986., Sniderman, P.M., Brody, R.A., Tetlock, P.E. 1991.) i socio-kulturnog (Inglehart, R. 1977., Inglehart, R. 1990., Inglehart, R. 1997.) mogu se primijeniti i na većinu drugih teorijskih određenja političkog izbornog odlučivanja, kao i na konkretne političke prilike u Hrvatskoj.

Koncept kognitivnog kapaciteta J.A. Stimsona i pretpostavke o djelovanju ovog koncepta na proces političkog izbora pokazao se neadekvatnim za okolnosti političkog odlučivanja glasača u Hrvatskoj. Postavke o boljoj konzistenciji političkih stavova i većem utjecaju stavova na političko izorno odlučivanje glasača u većoj mjeri su se pokazale netočnima. Osnovni problem Stimsonovog pristupa predstavlja redukcionističko ignoriranje varijacija u socijalnoj okolini koje u znatnoj mjeri mogu

odrediti varijacije veličina koje se pripisuju utjecaju različitog kognitivnog kapaciteta osoba. Pored nedovoljnog obraćanja pozornosti na varijacije okoline, problem predstavlja i nerazjašnjena uloga stupnja formalnog obrazovanja u određenju kognitivnog kapaciteta.

Prema empirijskim podacima utjecaj varijacija u političkoj informiranosti u velikoj mjeri moderira variranje mjera konzistencije stavova i podudarnosti stavova i političkog izbora glasača. Stoga se utjecaj stupnja formalnog obrazovanja može proglasiti nedovoljno indikativnim u zemljama u kojima glasači nisu politički socijalizirani u višestranačkom političkom sustavu kakva je npr. Hrvatska. Time se koncept kognitivnog kapaciteta svodi na informiranost glasača kao osnovni uzrok varijacija mjera ideološke konzistencije glasača.

Moderator efekat političke informiranosti ukazuje da su opredjeljenja prema političkim strankama, za razliku od tumačenja pobornika minimalističkog koncepta, u Znatnoj mjeri podudarna s ideologijskim pozicijama osobe iskazanim kroz političke stavove. S druge strane, varijacije u determiniranosti političkog izbora glasača njegovim stavovima proizašle iz kontrole stupnja obrazovanja ne daju dovoljno dokaza o socijalizacijskoj uvjetovanosti procesa strukturiranja ideologijske pozicije glasača.

Drugi provjeravani teorijski model – model socio-kulturnog razvoja R. Ingleharta (Inglehart, R. 1977., Inglehart, R. 1990., Inglehart, R. 1997.) u većoj je mjeri potkrepljen analiziranim podacima. Razvrstavanje grupacija političkih vrijednosti na tradicionalne, moderne (materijalističke) i postmaterijalističke u velikoj je mjeri potvrđeno trofaktorskim modelom dimenzionalnosti političke problematike. Model iskazuje veliku podudarnost s fluktuacijama u društvenim okolnostima, ali i relativno skromnu prognostičku valjanost za izbor političke stranke za koju osoba namjerava glasati.

Diskrapanca političkih koncepcija glasača i opredjeljenja za pojedine stranke bi se mogla pripisati okolnostima koje leže izvan zone dominantnog interesa modela socio-kulturnog razvoja kao što su neprilagođenost političke ponude trenutnim preokupacijama glasača, mehanizmima retrospektivnog glasanja kao i elementima identifikacije s političkom strankom.

REFERENCE

- Abelson, R.P., Aronson, E., McGuire, W.J., Newcomb, T.M., Rosenberg, M.J., Tannenbaum, P.H. (1968.) *Theories of Cognitive consistency: A Source Book*, Rand McNally, Chicago.
- Achen, C.H. (1975.) *Mass Political Attitudes and the Survey Response*, American Political Science Review, Vol. 69, 1218-1231.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. (1950.) *The Authoritarian Personality*, Harper and Row, New York.
- Allport, G.W. (1935.) *Attitudes*, u Murchison, C. (ed.) *A Handbook of Social Psychology*, Clark University Press, Worcester Massachusetts.
- Allport, G.W. (1950.) *The Individual and his Religion: A Psychological Interpretation*, Macmillan, New York.
- Allport, G.W. (1954.) *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley, Reading Massachusetts
- Allport, G.W. (1961.) *Pattern and Growth in Personality*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Allport, G.W., Odbert, H.S. (1936.) *Trait-names: A Psycho-lexical Study*, Psychological Monographs, Vol. 47
- Allport, G.W., Ross, J.M. (1967.) *Personal Religious Orientation and Prejudice*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 5, 432-443.
- Allport, G.W., Vernon, P.E., Lindzey, G. (1960.) *A Study of Values*, Houghton Mifflin, Boston.
- Almond, G.A., Verba, S. (1963.) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Princeton.
- Anderson, N.H. (1968.) *Likableness Ratings of 555 Personality-trait Words*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 9, str. 272-279.
- Anderson, T.W. (1963.) *Asymptotic theory for principal component analysis*, Annals Mathematical Statistics, Vol. 34, 122-148.

- Arbuckle, J.L. (1997.) *Amos User's Guide Version 3.6*, SmallWaters Co., Chicago.
- Bagley, C.R. (1970.) *Racial prejudice and the conservative personality*, Political Studies, Vol. 18, 1340-1341.
- Bagley, C.R., Wilson, G.D., Boshier, R. (1970.) *The Conservatism Scale: A factor-structure comparison of English, Dutch and New Zealand samples*, Journal of social psychology, Vol. 81, 267-268.
- Bahtijarević, Š., Šiber, I., Zvonarević, M. (1989.) *Javno mnijenje stanovnika Zagreba '88.*, Naše teme, Vol. 33, 1955-2022.
- Bahtijarević, Š., Zvonarević, M. (1987.) *Javno mnijenje stanovnika Zagreba 1987.*, Naše teme, Vol. 32, 1424-1505.
- Berger, P.L. (1995.) *Kapitalistička revolucija*, Naprijed, Zagreb.
- Bishop, G.F., Oldendick, R.W., Tuchfaber, A.J., Bennett, S.E. (1978.) *The Changing Structures of Mass Belief Systems: Fact or Artifact?*, Journal of Politics, Vol. 40, 781-787.
- Bishop, G.F., Oldendick, R.W., Tuchfaber, A.J., Bennett, S.E. (1980.) *Pseudo-Opinions on Public Affairs*, Public Opinion Quarterly, Vol. 44, 198-209.
- Bishop, G.F., Tuchfaber, A.J., Oldendick, R.W. (1978.) *Changing in the Structure of American Political Attitudes: The Nagging Question of Question Wording*, American Journal of Political Science, Vol. 22, 250-260.
- Brown, R. (1964.) *Social Psychology*, Free Press, New York.
- Browne, M.W. (1984.) *Asymptotically distribution-free methods for the analysis of covariance structures*, British Journal of Mathematical and Statistical Psychology, Vol. 37, 62-83.
- Bulat, N., Štrelov, D. (1995.a) *Dimenzije hrvatskog političkog prostora i izborni učinci*, u Vrcan, S., Lalić, D., Bulat, N., Štrelov, D. *Pohod na glasače: Izbori u Hrvatskoj 1990.-1993.*, Puls, Split.

- Bulat, N., Štrelov, D. (1995.b) *Neke determinante izbornog ponašanja građana na parlamentarnim izborima 1992. godine*, u Vrcan, S., Lalić, D., Bulat, N., Štrelov, D. *Pohod na glasače: Izbori u Hrvatskoj 1990.-1993.*, Puls, Split.
- Burić, I. (1992.) *Fenomenologija propagande. Analiza propagandnih strategija političkih stranaka u izborima 1992.*, Revija za sociologiju, Vol. 23, 225-236.
- Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. (1960.) *The American Voter*, Wiley, New York.
- Campbell, D.T. (1963.) *Social Attitudes and Other acquired Behavioral Dispositions*, u Koch, S. (ed.) *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 6, McGraw-Hill, New York.
- Carlson, M.B. (1934.) *Attitudes of undergraduate students*, Journal of Social Psychology, Vol. 5, 202-212.
- Carmines, E.G., Stimson, J.A. (1982.) *Racial Issues and the Structure of Mass Belief Systems*, Journal of Politics, Vol. 44, 2-20.
- Cattell, R.B. (1966.) *The scree test for the number of factors*, Multivariate Behavioral Research, Vol 1, 245-276.
- Christie, R., Jahoda, M. (1954.) *Continues in Social research: Studies in the Scope and Method of 'The Authoritarian Personality*, The Free Press of Glencoe, New York.
- Converse, P.E. (1964.) *The Nature of Belief System in Mass Publics*, u Apter, D.E. (ed.) *Ideology and Discontent*, Free Press, New York.
- Converse, P.E. (1970.) *Attitudes and Non-Attitudes Continuation of a Dialogue*, u Tulie, E.R. (ed.) *The Quantitative Analysis of Social Problems*, Addison-Wesley, Reading Massachusetts.
- Converse, P.E. (1975.) *Public Opinion and Voting Behavior*, u Greenstein, F., Polsby, N. (eds.) *Handbook of Political Science Vol. 4*, Addison-Wesley, Reading Massachusetts.
- Converse, P.E., Markus, G.B. (1979.) *Plus Ça change... The New CPS Election Study Panel*, American Political Science Review, Vol. 73, 32-49.

- Coulter, T.T. (1953.) *An experimental and statistical study of the relationship of prejudice and certain personality variables*, Ph.D. Thesis University of London, London.
- Ćorić, Š.Š. (1998.) *Psihologija religioznosti*, Slap, Jastrebarsko.
- Dahrendorf, R. (1996.) *Razmatranja o revoluciji u Evropi*, Antibarbarus, Zagreb.
- Efron, B., Tibshirani, R.J. (1993.) *An introduction to the bootstrap*, Chapman and Hall, New York.
- Erikson, R.S. (1979.) *The SRC Panel Data and Mass Political Attitudes*, British Journal of Political Science, Vol. 9, 89-114.
- Eysenck, H.J. (1944.) *General Social Attitudes*, Journal of Social Psychology, Vol. 19, 207-227.
- Eysenck, H.J. (1951.) *Primary social attitudes as related to social class and political party*, British Journal of Sociology, Vol. 11(3), 198-209.
- Eysenck, H.J. (1954.) *The Psychology of Politics*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Eysenck, H.J. (1971.) *Social attitudes and social class*, British Journal of Social and Clinical Psychology, Vol. 10, 210-212.
- Eysenck, H.J., Coulter, T.T. (1972.) *The Personality and Attitudes of Working Class British Communists and Fascists*, The Journal of Social Psychology, Vol. 87, 59-73.
- Ferguson, L.W. (1939.) *Primary Social Attitudes*, Journal of Psychology, Vol. 8, 217-223.
- Festinger, L. (1957.) *A Theory of Cognitive Dissonance*, Row-Peterson, Evenston.
- Fiske, S.T., Taylor, S.E. (1991.) *Social Cognition*, McGraw-Hill, New York.
- Frenkel-Brunswik, E. (1948.) *A study of prejudice in children*, Human Relations, Vol. 1, 295-306.

- Fuchs, D., Klingeman, H. (1990.) *The left-right scheme: theoretical framework*, u Jennings, M.K., van Deth, J. (eds.) *Continuities in Political Actions*, Walter de Gruyter, Berlin.
- Fulgosi, A. (1979.) *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb.
- Fulgosi, A., Kulenović, A. (1986.) *Provjera nekih faktorsko-analitičkih postupaka i kriterija*, Revija za psihologiju, Vol. 16, 77-95.
- George, E.I. (1954.) *An experimental study of the relation between personal values, social attitudes and personality traits*, Ph.D. Thesis University of London, London.
- Golubović, Z. (1977.) *Tipovi ličnosti i tipovi ideoloških orijentacija u socijalističkom društvu*, u Supek, R., Pusić, E. (eds.) *Vrijednosti i društveni sistem*, IDIS, Zagreb.
- Goodin, R.E., Klingemann, H. (1996.) *Political Science: The Discipline*, Goodin, R.E., Klingemann, H. (eds.) *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Oxford.
- Gosnell, H.F. (1927.) *Getting Out The Vote*, University of Chicago Press, Chicago.
- Grdešić, I. (1991.) *Izbori u Hrvatskoj: birači, vrednovanja, preferencije*, u Grdešić, I., Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N. *Hrvatska u izborima '90*, Naprijed, Zagreb.
- Grdešić, I., Šiber, I. (1991.) *Izbori i politička znanost*, u Grdešić, I., Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N. *Hrvatska u izborima '90*, Naprijed, Zagreb.
- Hague, P., Harris, P. (1993.) *Sampling and Statistics*, Kogan Page, London.
- Harris, D.B., Gough, H.C., Martin, W.E. (1950.) *Children's ethnic attitudes - Relationship to parental beliefs concerning child training*, Child Development, Vol.21, 169-181.
- Hayduk, L.A. (1996.) *LISREL Issues, Debates, and Strategies*, Hopkins University Press, Baltimore.

- Hermann, M.G. (1986.) *What Is Political Psychology?*, u Herman, M.G. (ed.) *Political Psychology*, Jossey-Bass, San Francisco.
- Hewitt, J.K., Eysenck, H.J., Eaves, L.J. (1977.) *Structure of Social Attitudes After Twenty-Five Years: A Replication*, *Psychological Reports*, Vol. 49, 183-188.
- Hyman, H.H., Sheatsley, P.B. (1954.) *The Authoritarian Personality: A Methodological Critique*, u Christie, R., Jahoda, M. (eds.) *Continues in Social research: Studies in the Scope and Method of 'The Autorirarian Personality*, The Free Press of Glencoe, New York.
- Inglehart, R. (1971.) *The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Changes in Post-industrial Societies*, *The American Political Science Review*, Vol. 65, 991-1017.
- Inglehart, R. (1977.) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1990.) *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1997.) *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- James, W. (1907.) *Pragmatism*, Longmans, Green & Co., New York.
- Jennings, M.K., Niemi, R.G. (1981.) *The Structure of Attitude Systems in the General Public: Comparisons of a Structural Equation Model*, *American Sociological Review*, Vol. 45, 627-643.
- Joreskog, K.G. (1971.) *Simultanous factor analysis in several populations*, *Psihometrika*, Vol. 57, 409-426.
- Joreskog, K.G., Sorbom, D. (1988.) *Lisrel 7: A Guide to the Program and Applications*, SPSS inc., Chicago.
- Judd, C.M., Milburn, M.A. (1980.) *The Structure of Attitude Systems in the General Public: Comparisons of a Structural Equation Model*, *American Sociological Review*, Vol. 45, 627-643.

- Kaase, M., Newton, K. (1995.) *Beliefs in Government*, Oxford University Press, Oxford.
- Karajić, N. (1997.) *Javnost u glasačkoj kutiji: Struktura hrvatskoga stranačkog prostora i mišljenje o demokraciji*, Društvena istraživanja, Vol. 6(32), 711-728.
- Kelley, T.L. (1928.) *Crossroads in the mind of man: a study of differentiable mental abilities*, Stanford University Press, Stanford.
- Kerlinger, F.N. (1967.) *Social Attitudes and Their Criterial Referents: A Structural Theory*, Psychological Review, Vol. 74, 110-122.
- Kerlinger, F.N. (1970.) *A Social Attitude Scale: Evidence on Reliability and Validity*, Psychological Reports, Vol. 26, 379-383.
- Kerlinger, F.N. (1972.) *The Structure and Content of Social Attitude Referents: A Preliminary Study*, Educational and Psychological Measurement, Vol. 32, 613-630.
- Kish, L. (1965.) *Survey sampling*, Wiley, New York.
- Klingemann, H. (1972.) *Testing the left-right continuum on a sample of German voters*, Comparative Political Studies, Vol. 5, 93-106.
- Knutson, J.N. (1973.) *Preface*, u Knutson, J.N. (ed.) *Handbook of Political Psychology*, Jossey-Bass, San Francisco.
- Kornhauser, W. (1960.) *The politics of mass society*, The Free Press, New York.
- Krzanowski, W.J. (1987.) *Cross-validation in principal component analysis*, Biometrics, Vol. 43, 575-584.
- Lalić, D. (1995.) *Pohod na glasače*, u Vrcan, S., Lalić, D., Bulat, N., Štrelov, D. *Pohod na glasače: Izbori u Hrvatskoj 1990.-1993.*, Puls, Split.
- Lamza, V. (1992.) *Pokušaj validacije istraživanja predizbornog javnog mnijenja na temelju rezultata izbora*, Društvena istraživanja, Vol. 1(2), 231-244.
- Lamza-Posavec, V. (1995.) *Javno mnijenje, teorije i istraživanja*, Alinea, Zagreb.

- Lamza-Posavec, V. (1997.) *Odbijanje ankete u istraživanjima javnog mnijenja*, Društvena istraživanja, Vol. 6(32), 747-772.
- Lamza-Posavec, V., Rimac, I. (1997.) *Dio koji nedostaje: problem neizjašnjavanja u istraživanjima namjera glasovanja*, Društvena istraživanja, Vol. 6(32), 729-745.
- Lasswell, H.D. (1927.) *Propaganda Technique in the World War*, Knopf, New York.
- Lasswell, H.D. (1930.) *Psychopathology and Politics*, University of Chicago Press, Chicago.
- Lasswell, H.D. (1935.) *World Politics and Personal Insecurity*, McGraw-Hill, New York.
- Lasswell, H.D. (1936.) *Politics: Who Gets What, When, and How*, McGraw-Hill, New York.
- Lasswell, H.D., Blumenstock, D. (1939.) *World Revolutionary Propaganda*, Knopf, New York
- Lasswell, H.D., Casey, R.D., Smith, B.L. (1935.) *Propaganda and Promotional Activities*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Lazarsfeld, P.F., Berselson, B., Gaudet, H. (1944.) *The People's Choice*, Columbia University Press, New York.
- Leach, P.J. (1967.) *A critical study of the literature concerning rigidity*, British Journal of Social and Clinical Psychology, Vol.6, 799-806.
- Lippmann, W. (1922.) *Public Opinion*, Free Press, New York.
- Lipset, S.M. (1960.) *Political Man*, Doubleday, New York.
- Macdonald, S.E., Listhaug, O., Rabinowitz, G. (1991.) *Issues and Party Support in Multiparty Systems*, American Political Science Review, Vol. 85(4), 1107-1131.
- Mannheim, K. (1953.) *Conservative thought*, u Kecskemeti, P. (ed.) *Essays on Sociology and Social Psychology*, Oxford University Press, New York.

- Maslow, A.H. (1954.) *Motivation and Personality*, Harper, New York.
- McClosky, H. (1958.) *Conservatism and Personality*, American Political Science Review, Vol. 52, 27-45.
- McClosky, H. (1967.) *Personality and Attitude Correlates of Foreign Policy Orientations*, u Rosenau, J. (ed.) *Domestic Sources of Foreign Policy*, Free Press, New York.
- McClosky, H., Brill, A. (1983.) *Dimensions of Tolerance: What Americans Believe About Civil Liberties*, Russell Sage Foundation, New York.
- McDougall, W. (1908.) *Introduction to Social Psychology*, Methuen and Co., London.
- McGaw, B., Joreskog, K.G. (1971.) *Factorial invariance of ability measures in groups differing in intelligence and socioeconomic status*, British Journal of Mathematical and Statistical Psychology, Vol. 24, 154-168.
- McGuire, W.J. (1985.) *The Nature of Attitudes and Attitude Change*, u Lindzey, G., Aronson, E. (eds.) *Handbook of Social Psychology*, Addison-Wesley, Reading Massachusetts.
- Meadow, M.J., Kahoe, R.D. (1984.) *Psychology of religion*, Harper and Row, New York.
- Melvin, D. (1955.) *An experimental and statistical study of two primary social attitudes*, Ph.D. Thesis University of London, London.
- Merelman, R.M. (1986.) *Revitalizing Political Socialization*, u Hermann, M.G. (ed.) *Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- Merriam, C.E. (1925.) *New Aspects of Politics*, University of Chicago Press, Chicago.
- Merriam, C.E. (1931.) *The Making of Citizens*, University of Chicago Press, Chicago.
- Merriam, C.E., Gosnell, H.F. (1924.) *Non-Voting: Causes and Methods of Control*, University of Chicago Press, Chicago.
- Merriam, C.E., Gosnell, H.F. (1929.) *The American Party System*, University of Chicago Press, Chicago.

- Milas, G. (1992.) *Mišljenje javnosti o hrvatskim političarima i političkim strankama kao pokazatelj dimenzionalnosti i prirode hrvatskog političkog prostora*, Društvena istraživanja, Vol 1(2), 245-264.
- Milas, G. (1997.) *Temeljne dimenzije opažaja lokalne društvene problematike u Hrvatskoj*, Društvena istraživanja, Vol. 6(32), 695-710.
- Milas, G. (1998.) *Mišljenje o djelovanju vlasti kao pokazatelj stranačke naklonosti i namjere glasovanja*, Društvena istraživanja, Vol. 7(36-37), 682-697.
- Milas, G. (1998.b) *Korelacijska i eksperimentalna studija odnosa temeljnih dimenzija društvenih stavova, ličnosti i društvene poželjnosti*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Milas, G., Rihtar, S. (1997.) *Ideološke odrednice stranačke naklonosti i namjere glasovanja*, Društvena istraživanja, Vol. 6(32), 663-676.
- Milas, G., Rimac, I. (1994.) *Model hrvatskog političkog prostora, dimenzioniran stavovima glasača*, Revija za sociologiju, Vol. 25, 11-22.
- Minium, E.W., Clarke, R.B. (1982.) *Elements of Statistical Reasoning*, Wiley, New York.
- Newcomb, T.M., Turner, R.H., Converse, P.E. (1965.) *Social Psychology*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Nie, N.H., Verba, S., Petrocik, J.R. (1979.) *The Changing American Voter*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.
- Page, B.I., Shapiro, R.W. (1982.) *Changes in America's Policy Preferences*, Public Opinion Quarterly, Vol. 46, 24-42.
- Pappi, F.U. (1983.) *Die Links-Rechts-Dimension des deutschen Parteiensystems und die Parteipräferenz-Profile der Wählerschaft*, u Kaase, M., Klingemann, H. (ed.) *Wahlen und politisches System*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Pappi, F.U. (1996.) *Political Behavior: Reasoning Voters and Multi-party Systems*, u Goodin, R.E., Klingemann, H. (ed.) *A New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Oxford.

- Peabody, D. (1961.) *Attitude content and agreement set in scales of authoritarianism, dogmatism, anti-semitism and economic conservatism*, Journal of Abnormal Social Psychology, Vol. 63, 1-12.
- Peabody, D. (1966.) *Authoritarianism Scales and Response Bias*, Psychological Bulletin, Vol. 65, 11-23.
- Petty, R.E., Cacioppo, J.T. (1981.) *Attitudes and Influence Processes*, Brown, Dubuque Iowa.
- Popović, M., Ranković, M. (1981.) *Teorije i problemi društvenog razvoja*, BIGZ, Beograd.
- Ray, J.J. (1973.) *Conservatism, Authoritarianism and Related Variables: A Review and Empirical Study*, u Wilson, G.D. (ed.) *The Psychology of Conservatism*, Academic Press, London
- Ray, J.J. (1984.) *Alternatives to the F-scale in the Measurement of Authoritarianism: A Catalog*, Journal of Social Psychology, Vol. 122, 105-119.
- Ray, J.J. (1985.) *Authoritarianism of the left revisited*, Personality and Individual Differences, Vol. 6, 271-272.
- Reyment, R., Joreskog, K.G. (1996.) *Applied Factor Analysis in the Natural Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rimac, I. (1992.) *Socijalni status i politička odluka – Izbori 1992.*, Društvena istraživanja, Vol. 1(2), 265-273.
- Rimac, I. (1998.) *Strukturiranost ideoloških opredjeljenja građana*, Bogoslovska smotra 48(4), 655-662.
- Rimac, I., Rihtar, S., Oliveira-Roca, M. (1992.) *Multivarijatna klasifikacija općina Hrvatske kao moguća metoda regionalizacije Republike*, Društvena istraživanja, Vol. 1(1), 87-99.
- Rokeach, M. (1960.) *The Open and Closed Mind*, Basic Books Inc., New York
- Rokeach, M. (1968.) *Beliefs, Attitudes and Values*, Jossey-Bass, San Francisco.
- Rokeach, M. (1973.) *The Nature of Human Values*, The Free Press, New York.

- Sani, G. (1974.) *A test of the least distance model of voting choice, Italy 1972.*, Comparative Political Studies, Vol. 7, 193-208.
- Schuman, H., Presser, S. (1977.) *Public Opinion and Public Ignorance: The Fine Line Between Attitude and Non-Attitude*, American Journal of Sociology, Vol. 85, 1214-1225.
- Sharot, T. (1986.) *Weighting Survey Results*, Journal of the Market Research Society, Vol. 28(3), 15-28.
- Shils, E.A. (1954.) *Authoritarianism: 'right' and 'left'*, u Christie, R., Jahoda, M. *Continues in Social research: Studies in the Scope and Method of 'The Authoritarian Personality'*, The Free Press of Glencoe, New York.
- Sniderman, P.M., Brody, R.A., Kuklinski, J.H. (1984.) *Policy Reasoning in Political Issues: The Problem of Racial Equality*, American Journal of Political Science, Vol. 28, 75-94.
- Sniderman, P.M., Brody, R.A., Tetlock, P.E. (1991.) *Reasoning and Choice: Explorations in Political Psychology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. (1986.) *Interrelationship of Political Ideology and Public Opinion*, u Hermann, M.G. (ed.) *Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- Stimson, J.A. (1975.) *Belief Systems: Constraint, Complexity And the 1972 Election*, American Journal of Political Science, Vol. 19, 393-418.
- Sullivan, J.L., Piereson, J.E., Marcus, G.E., Feldman, S. (1979.) *The More Things Change, the More They Stay the Same: The Stability of Mass Belief Systems*, American Journal of Political Science, Vol. 23, 176-186.
- Supek, R. (1977.) *Društveni determinizam i istraživanje vrednota*, u Supek, R., Pusić, E. (eds.) *Vrijednosti i društveni sistem*, IDIS, Zagreb.
- Sztompka, P. (1993.) *The Sociology of Social Change*, Blackwell, Oxford.
- Šiber, I. (1973.) *Socio.ekonomske i klasne determinante političkih stavova*, Doktorska disertacija Filozofski fakultet, Zagreb.

- Šiber, I. (1986.) *Javno mnijenje o SK*, Naše teme, Vol. 30, 2101-2124.
- Šiber, I. (1991.) *Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uvjetovanost stranačkog izbora*, u Grdešić, I., Kasapović, M., Šiber, I., Zakošek, N. *Hrvatska u izborima '90*, Naprijed, Zagreb.
- Šiber, I. (1993.) *Structuring the Croatian Party Scene*, CPSR, Vol. 2, 111-131.
- Tajfel, H. (1981.) *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tetlock, P.E. (1983.) *Cognitive Style and Political Ideology*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 45, 118-126.
- Tetlock, P.E. (1984.a) *A Value Pluralism Model of Ideological Reasoning*, Paper presented at annual meeting of the American Psychological Association, Toronto.
- Tetlock, P.E. (1984.b) *Cognitive Style and Political Belief System in the British House of Commons*, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 46, 365-375.
- Tetlock, P.E. (1989.) *Structure and Function in Political Belief System*, u Patkanis, A.R., Breckler, S.J., Greenwald, A.G. *Attitude Structure and Function*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale.
- Thurstone, L.L. (1928.) *Attitude Can Be Measured*, American Journal of Sociology, Vol 33, 384-400.
- Thurstone, L.L. (1929.) *Theory of Attitude Measurement*, Psychological Review, Vol 22, 415-430.
- Thurstone, L.L. (1947.) *Multiple Factor Analysis*, University of Chicago Press, Chicago.
- Thurstone, L.L., Chave, E.J. (1929.) *The measurement of attitude*, University of Chicago Press, Chicago.
- Troldahl, C. V., Carter, R. E. (1964.) *Random Selection of Respondents within Households in Phone Surveys*, Journal of Marketing Research, Vol. 1, 71-76.

- Tucker, L.R. (1951.) *A method for synthesis of factorial analysis studies*, Personnel Research Section Report, No. 984, Department of Army, Washington.
- Turner, J.C. (1987.) *Rediscovering the Social Group: a Self-Convergent Theory*, Blackwell, Oxford.
- Watson, G. (1966.) *Social Psychology: Issues and Insights*, Lippincott, Philadelphia.
- Widaman, K. (1993.) *Common Factor Analysis Versus Principal Component Analysis: Differential Bias in Representing Model Parameters?*, *Multivariate Behavioral Research*, Vol 28, 263-311.
- Wilson, G.D. (1973.) *The Psychology of Conservatism*, Academic Press, London.
- Wilson, G.D., Bagley, C.R. (1973.) *Religion, Racism and Conservatism*, u Wilson, G.D. (ed.) *The Psychology of Conservatism*, Academic Press, London.
- Wilson, G.D., Lillie, F.J. (1972.) *Social attitudes of humanists and salvationists*, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, Vol. 11, 220-224.
- Wilson, G.D., Patterson, J.R. (1968.) *A new measure of conservatism*, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, Vol. 7, 264-269.
- Woodruff, A.D. (1942.) *Personal Values and the Direction of Behavior*, *Social Review*, Vol. 50, 32-42.
- Wright, Q. (1942.) *A Study of War*, University of Chicago Press, Chicago.
- Zakošek, N. (1994.) *Struktura i dinamika hrvatskoga stranačkog sustava*, *Revija za sociologiju*, Vol. 25, 23-39.
- Zeller, J.R. (1992.) *The Nature and Origins of Mass Opinion*, Cambridge University Press, Cambridge.

PRILOZI

Tablica P1 Parametri čestica i faktorska struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1992. godine utvrđena na neponderiranom uzorku

Neponderirani uzorak	X	s	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5
1. Ljudi bi trebali shvatiti da im je najvažnija od svega njihova obitelj.	1,375	0,674	0,159	0,103	0,214	0,068	-0,194
2. Proizvodnja i trgovina trebale bi biti oslobođene utjecaja vlasti.	1,840	1,265	0,011	0,319	0,133	0,196	0,164
3. Bolje je trpiti okupaciju nego ići u rat.	3,873	1,375	0,117	0,002	0,030	0,209	0,264
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	1,851	1,295	-0,051	0,587	0,066	0,153	0,147
5. Danas se sve više i više ljudi miješa u stvari koje ih se ne tiču.	1,712	1,097	0,098	0,421	0,198	0,167	-0,077
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	1,811	1,134	-0,283	0,187	0,426	0,284	0,092
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	2,728	1,379	-0,019	0,138	0,073	0,586	0,047
8. Većina religioznih ljudi u životu se ponaša drugačije nego što to vjera propisuje.	1,938	1,169	0,090	0,294	0,212	0,263	0,090
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	3,094	1,261	0,123	0,151	0,092	0,471	0,051
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	2,764	1,359	0,270	-0,027	0,261	0,164	-0,085
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	3,490	1,030	0,568	0,099	-0,045	0,055	0,076
12. Obavezno vojno uvježbavanje u mirno doba bitan je uvjet za opstanak naše zemlje.	1,753	1,096	0,266	0,274	0,245	-0,069	-0,172
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	1,536	1,037	0,235	0,276	0,216	-0,122	-0,116
14. Osobe s ozbiljnim nasljednim poremećajima ili bolestima obavezno bi trebalo sterilizirati (operacijom ih učiniti neplodnima).	2,758	1,554	0,344	0,276	0,160	0,060	0,075
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	2,836	1,331	0,608	0,209	-0,044	-0,034	-0,027
16. Bez obzira što činila i kakve stavove zastupala, moja je zemlja uvijek u pravu jer je moja domovina.	2,784	1,232	0,563	0,027	0,003	-0,027	-0,110
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	3,460	1,215	0,046	0,159	0,087	0,096	0,398
18. Svaka osoba ima pravo uzeti sebi život, ako to želi; društvo se ne treba u to miješati.	2,898	1,407	0,131	0,368	0,070	0,013	0,235
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	2,196	1,406	0,104	0,537	0,028	0,114	-0,003
20. Sitne laži su ponekad poželjne.	2,148	1,161	0,046	0,460	0,148	0,012	0,062
21. Ljudi koji nisu uspjeli u životu ne zaslužuju simpatije i pomoć uspješnih ljudi.	3,588	0,880	0,408	0,080	0,044	0,105	0,255
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	2,916	1,262	0,471	-0,197	0,093	0,166	-0,269
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	3,477	1,004	0,561	0,078	-0,066	0,012	0,121
24. Baciti atomsku bombu na neprijateljski grad, i tako ubiti tisuće nedužnih žena i djece, za svaku je osudu, čak i kad je u interesu obrane vlastite zemlje.	1,789	1,259	-0,069	0,115	0,451	0,057	0,044
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	1,749	1,191	-0,072	0,181	0,623	0,159	0,126
26. Kapitalizam je nehuman i nepravedan jer iskorištava radnike.	3,329	1,143	0,220	0,082	0,159	0,080	0,069
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	2,593	1,583	0,338	-0,127	0,130	0,068	-0,343
28. Važnije je održati red u društvu nego omogućiti neograničene slobode pojedincu.	2,213	1,378	0,222	0,133	0,359	-0,035	-0,064

Tablica P2 Parametri čestica i faktorska struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1992. godine utvrđena na ponderiranom uzorku

Ponderirani uzorak	X	s	pF1	pF2	pF3	pF4	pF5
1. Ljudi bi trebali shvatiti da im je najvažnija od svega njihova obitelj.	1,338	0,661	0,147	-0,035	0,318	0,149	0,046
2. Proizvodnja i trgovina trebale bi biti oslobođene utjecaja vlasti.	1,994	1,393	0,332	0,172	-0,099	0,178	0,215
3. Bolje je trpiti okupaciju nego ići u rat.	3,876	0,565	0,003	0,308	-0,085	0,082	0,281
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	2,045	1,420	0,596	0,075	-0,142	0,134	0,212
5. Danas se sve više i više ljudi miješa u stvari koje ih se ne tiču.	1,755	1,147	0,464	0,032	0,161	0,184	0,177
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	1,918	1,214	0,197	-0,103	-0,088	0,504	0,331
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	2,816	1,411	0,187	0,020	0,038	0,091	0,553
8. Većina religioznih ljudi u životu se ponaša drugačije nego što to vjera propisuje.	1,991	1,219	0,328	0,132	0,088	0,203	0,292
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	3,126	1,307	0,190	0,108	0,133	0,091	0,462
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	2,727	1,415	0,042	0,118	0,340	0,182	0,183
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	3,458	1,079	0,158	0,524	0,273	-0,057	-0,001
12. Obavezno vojno uvježbavanje u mirno doba bitan je uvjet za opstanak naše zemlje.	1,758	1,142	0,310	0,151	0,282	0,198	-0,103
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	1,562	1,078	0,350	0,094	0,284	0,208	-0,096
14. Osobe s ozbiljnim nasljednim poremećajima ili bolestima obavezno bi trebalo sterilizirati (operacijom ih učiniti neplodnima).	2,777	1,586	0,350	0,270	0,201	0,108	0,080
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	2,832	1,374	0,311	0,467	0,367	-0,104	-0,063
16. Bez obzira što činila i kakve stavove zastupala, moja je zemlja uvijek u pravu jer je moja domovina.	2,677	1,278	0,072	0,345	0,444	-0,130	-0,042
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	3,531	1,179	0,125	0,300	-0,213	0,107	0,180
18. Svaka osoba ima pravo uzeti sebi život, ako to želi; društvo se ne treba u to miješati.	2,921	1,452	0,411	0,239	-0,079	0,087	0,103
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	2,275	1,450	0,552	0,083	0,036	0,039	0,164
20. Sitne laži su ponekad poželjne.	2,216	1,212	0,477	0,133	-0,068	0,188	0,045
21. Ljudi koji nisu uspjeli u životu ne zaslužuju simpatije i pomoć uspješnih ljudi.	3,610	0,922	0,086	0,510	0,072	0,092	0,111
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	2,787	1,302	-0,160	0,194	0,571	-0,067	0,103
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	3,465	1,046	0,137	0,549	0,221	-0,060	-0,019
24. Baciti atomsku bombu na neprijateljski grad, i tako ubiti tisuće nedužnih žena i djece, za svaku je osudu, čak i kad je u interesu obrane vlastite zemlje.	1,872	1,312	0,135	0,002	0,036	0,493	0,065
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	1,871	1,286	0,186	0,066	0,012	0,657	0,174
26. Kapitalizam je nehuman i nepravedan jer iskorištava radnike.	3,311	1,222	0,126	0,253	0,097	0,160	0,077
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	2,454	1,571	-0,104	0,060	0,508	0,006	-0,015
28. Važnije je održati red u društvu nego omogućiti neograničene slobode pojedincu.	2,219	1,401	0,195	0,136	0,239	0,343	-0,049

Tablica P3 Koeficijenti kongruencije faktorskih struktura Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1992. godine utvrđenih na neponderiranom i ponderiranom uzorku (np-neponderirani uzorak, p-ponderirani uzorak)

	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5
pF1	0,3571	0,9908	0,5387	0,4276	0,2912
pF2	0,8759	0,4265	0,2119	0,2719	0,3616
pF3	0,8324	0,0870	0,3262	0,1537	-0,5735
pF4	-0,0085	0,5535	0,9648	0,4561	0,2330
pF5	0,0608	0,4948	0,4684	0,9772	0,4138

Tablica P4 Karakteristični korijeni reducirane matrica koeficijenata korelacije među česticama reducirane Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđeni na neponderiranim i ponderiranim podacima u istraživanju provedenom 1998. godine

redni broj ekstrahiranog faktora	neponderirani rezultati		ponderirani rezultati	
	karakteristični korijen	postotak varijance	karakteristični korijen	postotak varijance
1	2,424	17,3	2,455	17,5
2	1,246	8,9	1,269	9,1
3	0,748	5,3	0,742	5,3
4	0,549	3,9	0,530	3,8
5	0,460	3,3	0,429	3,1

Tablica P5 Parametri čestica i faktorska struktura skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1998. godine utvrđena na neponderiranom uzorku

Neponderirani uzorak	X	s	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	1,882	1,219	-0,092	0,806	-0,101	0,077	-0,065
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	1,729	1,109	0,711	-0,046	0,009	-0,029	0,057
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	2,949	1,428	0,102	-0,372	0,149	0,084	0,189
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	3,319	1,390	0,037	-0,058	0,014	0,107	0,395
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	3,019	1,531	0,009	0,097	-0,643	0,000	0,021
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	4,309	1,059	-0,684	0,055	0,002	0,109	0,132
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	1,556	0,973	-0,071	0,013	0,040	0,632	-0,024
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	3,704	1,416	-0,413	0,118	-0,104	0,281	0,233
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	4,067	1,306	-0,142	0,441	-0,116	0,357	0,079
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	1,974	1,189	0,686	-0,137	0,025	-0,023	0,099
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	2,865	1,420	0,106	-0,296	0,370	0,087	0,363
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	4,268	1,109	-0,061	-0,026	0,063	-0,205	0,428
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	1,784	0,976	0,612	-0,072	0,120	0,029	0,072
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	2,240	1,409	0,095	-0,094	0,540	-0,026	0,095

Tablica P6 Parametri čestica i faktorska struktura skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1998. godine utvrđena na ponderiranom uzorku

Ponderirani uzorak	X	s	pF1	pF2	pF3	pF4	pF5
4. Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	1,983	1,277	-0,099	0,809	-0,107	0,040	-0,073
6. Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	1,763	1,124	0,706	-0,051	0,015	0,000	0,064
7. Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	2,935	1,412	0,096	-0,374	0,136	0,079	0,203
9. Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti a ne kažnjavati.	3,241	1,401	0,027	-0,039	0,001	0,069	0,405
10. Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	2,905	1,526	-0,021	0,094	-0,640	-0,002	0,043
11.. Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, da bismo s njima što manje dolazili u dodir.	4,247	1,086	-0,684	0,055	0,009	0,076	0,130
13. Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	1,535	0,931	-0,075	0,016	0,046	0,673	0,001
15. Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	3,636	1,423	-0,452	0,121	-0,094	0,215	0,228
17. Bog je izmišljotina ljudskog uma.	4,133	1,267	-0,129	0,441	-0,118	0,321	0,107
19. Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	2,003	1,188	0,682	-0,118	0,032	-0,011	0,110
22.. Crkva bi trebala povećati svoj utjecaj na život ljudi.	2,778	1,413	0,099	-0,250	0,391	0,059	0,359
23. Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	4,212	1,132	-0,076	-0,039	0,068	-0,259	0,380
25. Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	1,804	0,976	0,603	-0,065	0,140	0,038	0,079
27. Isus je bio sin božji, različit od drugih ljudi.	2,187	1,405	0,085	-0,089	0,567	-0,020	0,081

Tablica P7 Koeficijenti kongruencije faktorskih struktura skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1998. godine utvrđenih na neponderiranom i ponderiranom uzorku (np-neponderirani uzorak, p-ponderirani uzorak)

	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5
pF1	0,9992	-0,3079	0,1949	-0,2404	-0,0057
pF2	-0,3003	0,9987	-0,4112	0,2564	-0,2439
pF3	0,1942	-0,4268	0,9991	-0,0327	0,2946
pF4	-0,1603	0,1898	-0,0293	0,9884	0,0298
pF5	0,0328	-0,2678	0,2612	0,1880	0,9961

Tablica P9 Koeficijenti kongruencije faktorskih struktura skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1992. godine utvrđenih na osobana niskog i visokog kognitivnog kapaciteta (nrF-subuzorak niskog kognitivnog kapaciteta, vrF- subuzorak visokog kognitivnog kapaciteta)

	nrF1	nrF2	nrF3	nrF4	nrF5
vrF1	0,5994	-0,3988	0,0353	0,2375	-0,1397
vrF2	0,3095	0,1072	0,0361	0,9206	0,1654
vrF3	0,1841	0,3710	0,2313	0,1174	0,8775
vrF4	0,2722	0,2769	0,7693	-0,0865	0,4586
vrF5	0,8505	0,3208	0,4298	0,4302	0,2055

Tablica P10 Koeficijenti kongruencije faktorskih struktura skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova u istraživanju provedenom 1998. godine utvrđenih na osobana niskog i visokog kognitivnog kapaciteta (npF-subuzorak niskog kognitivnog kapaciteta, vpF- subuzorak visokog kognitivnog kapaciteta)

	npF1	npF2	npF3	npF4	npF5
vpF1	0,9137	-0,4419	0,1594	0,0066	0,0007
vpF2	0,0457	-0,0603	0,3889	0,9410	0,2872
vpF3	-0,2120	0,5690	-0,8274	-0,1487	-0,1032
vpF4	-0,0566	0,6371	0,0100	-0,0876	-0,1895
vpF5	0,2109	0,1275	0,4814	0,3185	0,8657

Tablica P11 Koeficijenti kongruencije faktorskih struktura skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na osobana niskog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenim 1992. i 1998. godine (nrF-subuzorak niskog kognitivnog kapaciteta 1992. godine, npF- subuzorak niskog kognitivnog kapaciteta 1998. godine)

	nrF1	nrF2	nrF3	nrF4	nrF5
npF1	0,7390	-0,2412	0,0285	0,2461	0,0210
npF2	0,2038	0,7041	0,7881	0,1031	0,4137
npF3	0,0806	0,0192	-0,3865	0,7007	0,0937
npF4	-0,0864	0,0590	-0,0735	0,5737	0,0157
npF5	0,3386	0,3212	0,2109	0,4719	0,8209

Tablica P12 Koeficijenti kongruencije faktorskih struktura skraćene Eysenckove ljestvice društvenih stavova utvrđenih na osobana visokog kognitivnog kapaciteta u istraživanju provedenim 1992. i 1998. godine (vrF-subuzorak visokog kognitivnog kapaciteta 1992. godine, vpF- subuzorak visokog kognitivnog kapaciteta 1998. godine)

	vrF1	vrF2	vrF3	vrF4	vrF5
vpF1	0,9733	0,3195	-0,1701	-0,0898	0,5867
vpF2	0,1281	0,8150	0,0641	-0,1838	0,1946
vpF3	-0,1509	-0,3155	0,0382	0,8012	-0,1496
vpF4	0,0418	0,1459	-0,4888	0,1923	0,3430
vpF5	0,0440	0,6026	0,7218	0,1287	0,1296

Tablica P13 Formulacija instrumenta za ispitivanje istaknutosti društvenih problema u Hrvatskoj i parametri odgovora.

Nabrojat ćemo neke probleme koje bi u većoj ili manjoj mjeri mogli osjećati stanovnici različitih dijelova Hrvatske. Koliko je pojedini od tih problema prisutan na području na kojemu vi živite?

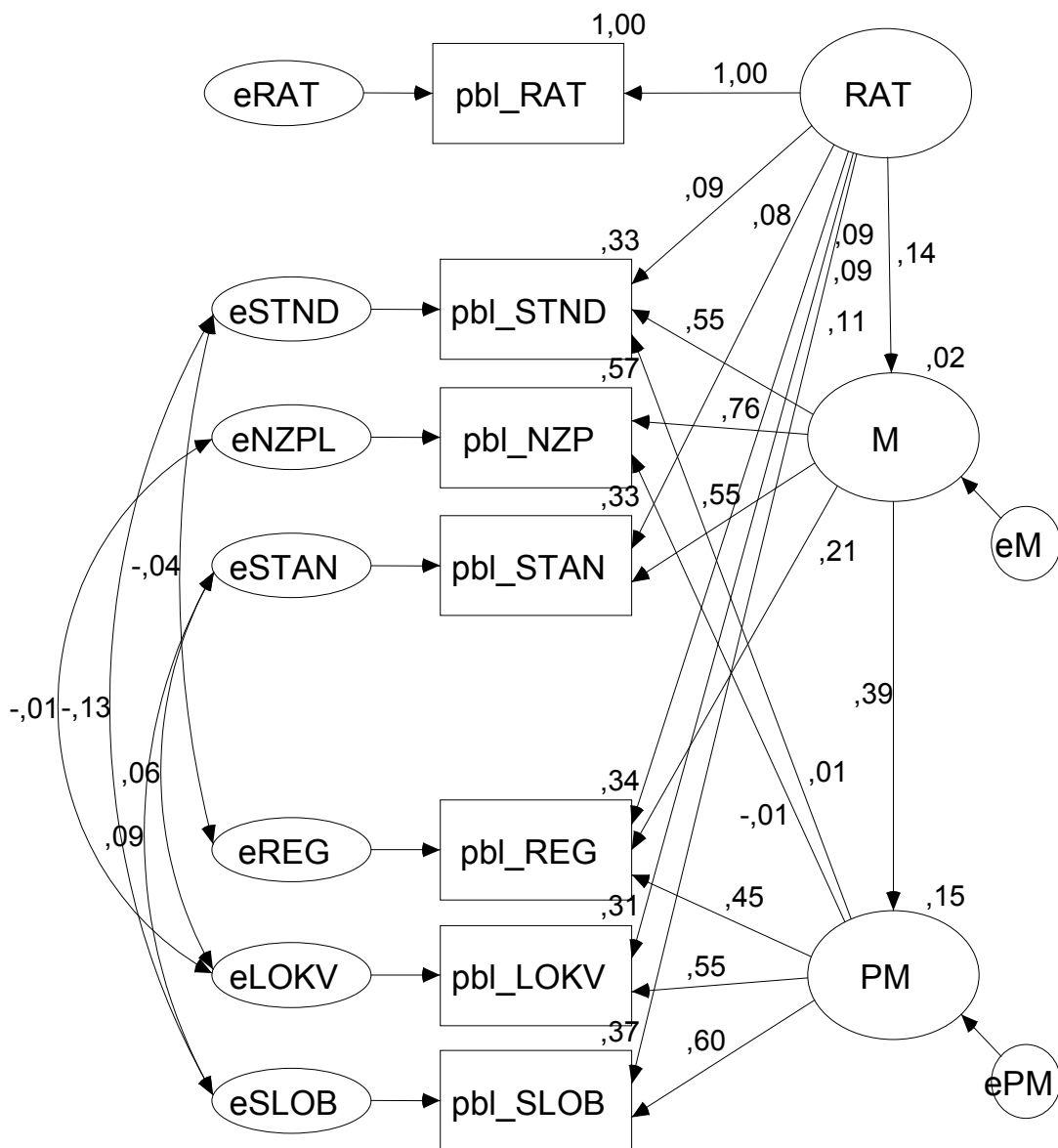
Problem je prisutan:	izrazito	donekle	vrlo malo, uopće ne	ne mogu ocijeniti
Pogođenost posljedicama rata (pbl_RAT)	1	2	3	4
Nezadovoljavajuće lokalno rukovodstvo (pbl_LOKV)	1	2	3	4
Nedovoljno poštivanje ljudskih prava i sloboda (pbl_SLOB)	1	2	3	4
Nedovoljna samostalnost Vaše regije u odlučivanju o vlastitim problemima (pbl_REG)	1	2	3	4
Nizak životni standard (pbl_STND)	1	2	3	4
Nezaposlenost (pbl_NZP)	1	2	3	4
Stambeni problemi (pbl_STAN)	1	2	3	4

Skala je za potrebe obrade reskalirana na ljestvicu od tri stupnja, tako da više numeričke vrijednosti iskazuju veću izraženost problema. Odgovori ne mogu procijeniti svrstani su u kategoriju – vrlo malo, uopće ne.

Parametri čestica nakon reskaliranja iskazani po razdobljima u kojima su vršena istraživanja

	1993.		1994.		1996.		1998.	
	X	s	X	s	X	s	X	s
Pogođenost posljedicama rata (pbl_RAT)	2,007	0,774	2,188	0,749	2,029	0,782	2,661	0,531
Nezadovoljavajuće lokalno rukovodstvo (pbl_LOKV)	2,014	0,706	2,082	0,690	2,089	0,716	2,184	0,635
Nedovoljno poštivanje ljudskih prava i sloboda (pbl_SLOB)	1,592	0,640	1,783	0,696	1,927	0,718	2,103	0,736
Nedovoljna samostalnost Vaše regije u odlučivanju o vlastitim problemima (pbl_REG)	1,863	0,675	2,004	0,670	2,106	0,659	2,235	0,648
Nizak životni standard (pbl_STND)	2,743	0,510	2,553	0,573	2,686	0,523	2,799	0,439
Nezaposlenost (pbl_NZP)	2,484	0,644	2,493	0,604	2,690	0,514	2,835	0,393
Stambeni problemi (pbl_STAN)	2,035	0,760	2,307	0,687	2,363	0,667	2,585	0,563

Slika P14 Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)
 Model za Dalmaciju 1993. godine
 Chi sq (cmin) = 9,731 (6 df) P = ,136
 Fmin = ,004 Pclose = 1,000
 RMSEA = ,016 ECVI = ,086

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P15

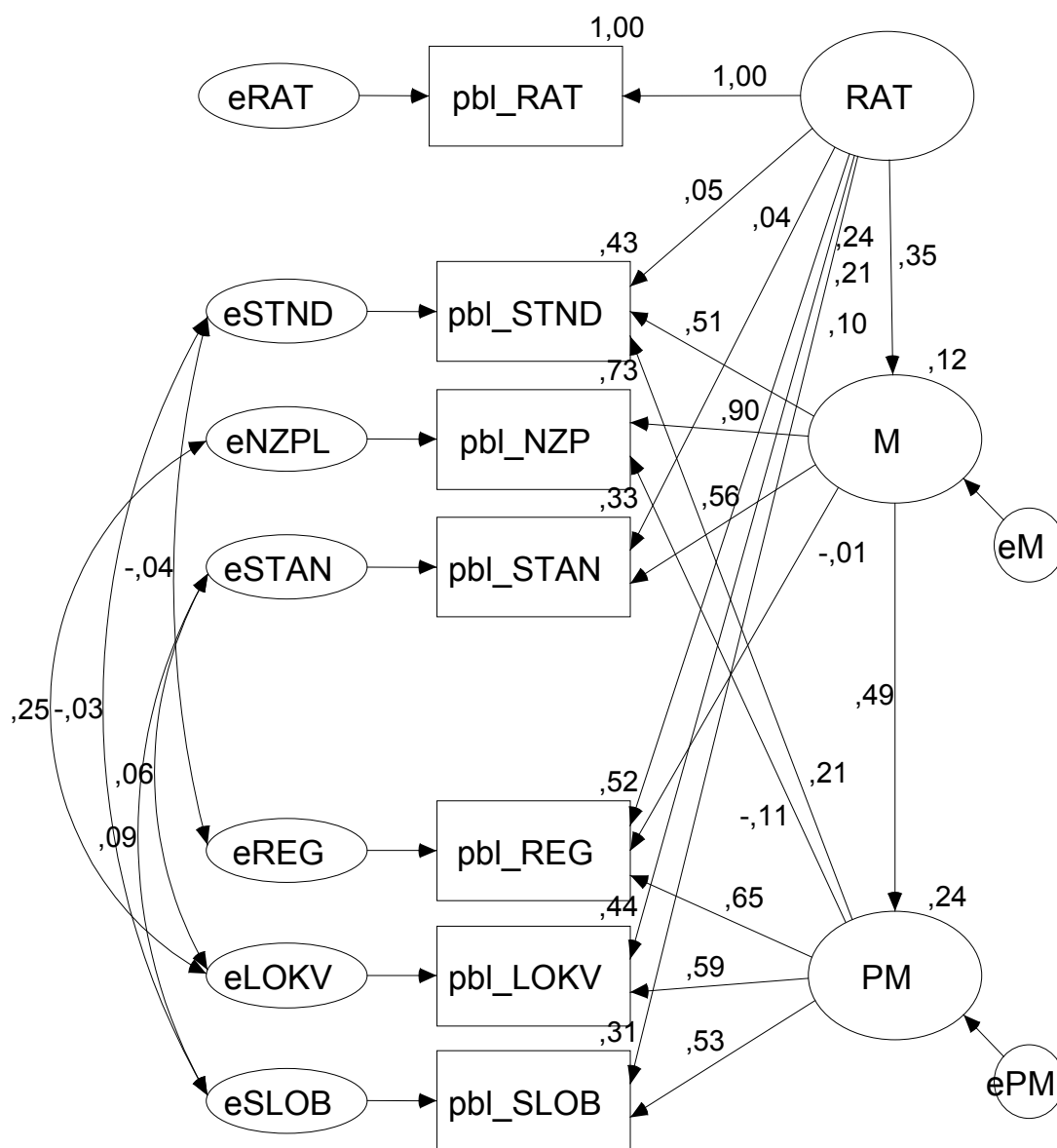
Model za Dalmaciju 1994. godine

Chi sq (cmin) = 9,731 (6 df) P = ,136

Fmin = ,004 Pclose = 1,000

RMSEA = ,016

ECVI = ,086

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P16

Model za Dalmaciju 1996. godine

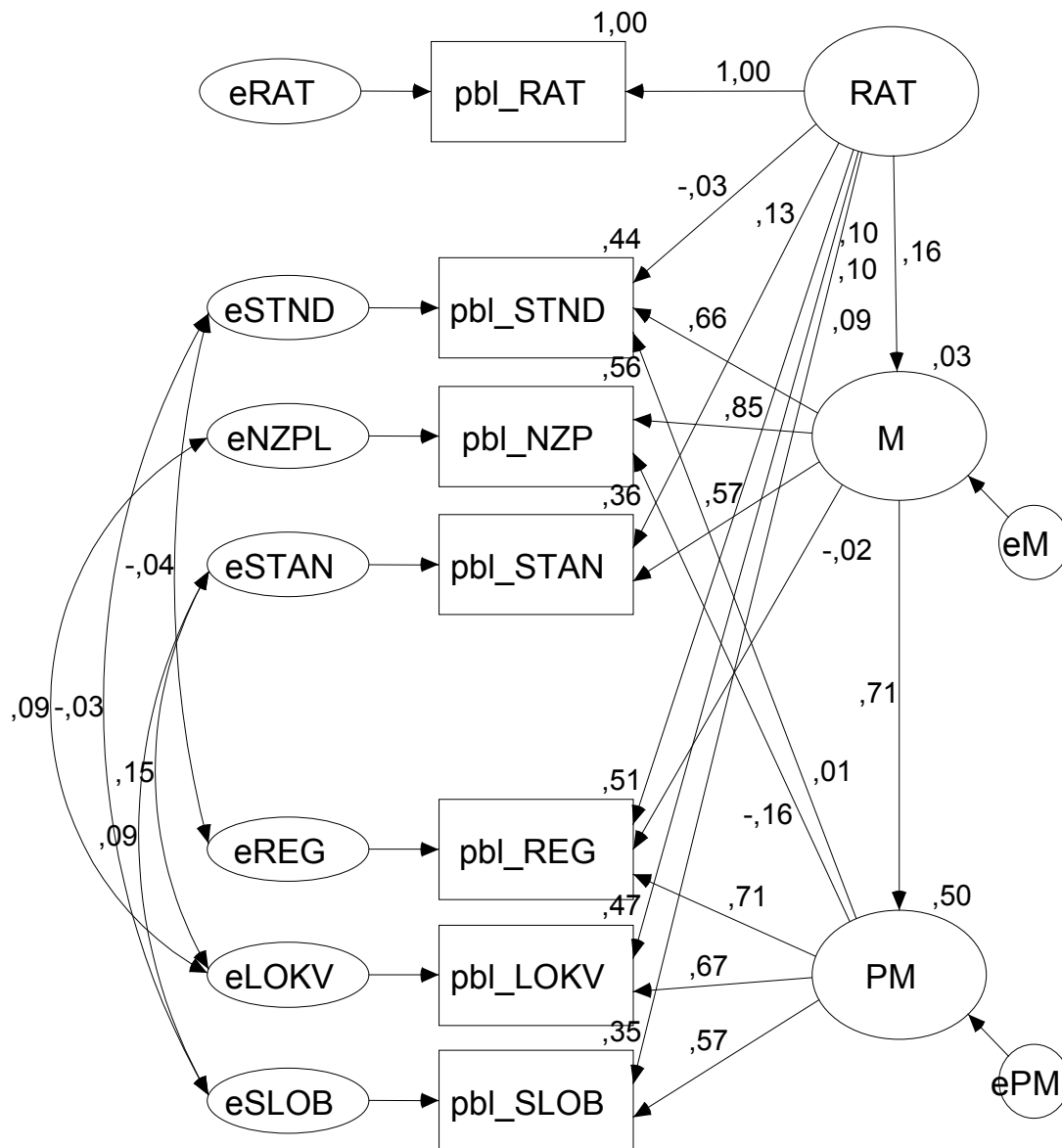
Chi sq (cmin) = 9,731 (6 df) P = ,136

Fmin = ,004

Pclose = 1,000

RMSEA = ,016

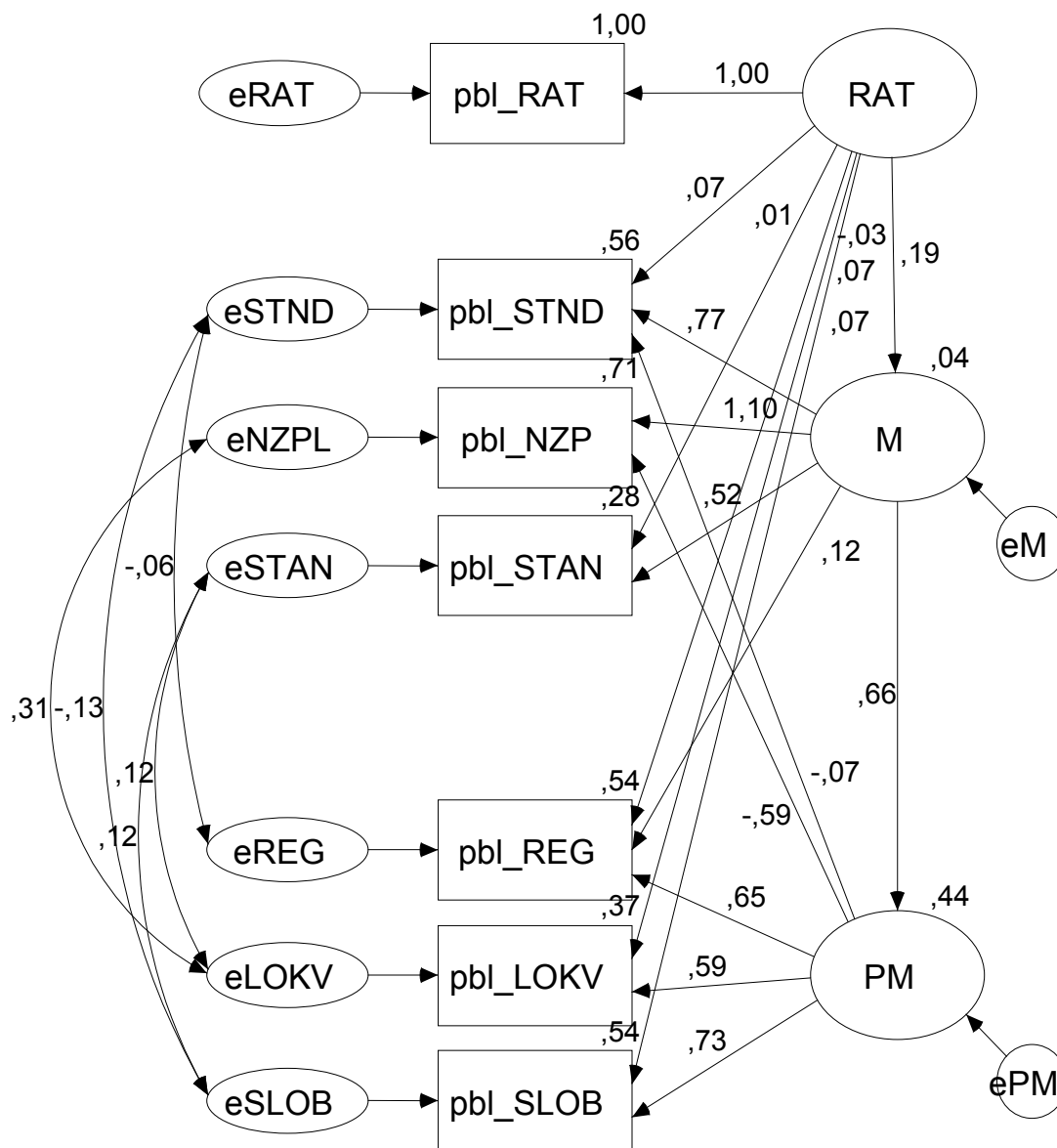
ECVI = ,086

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P17

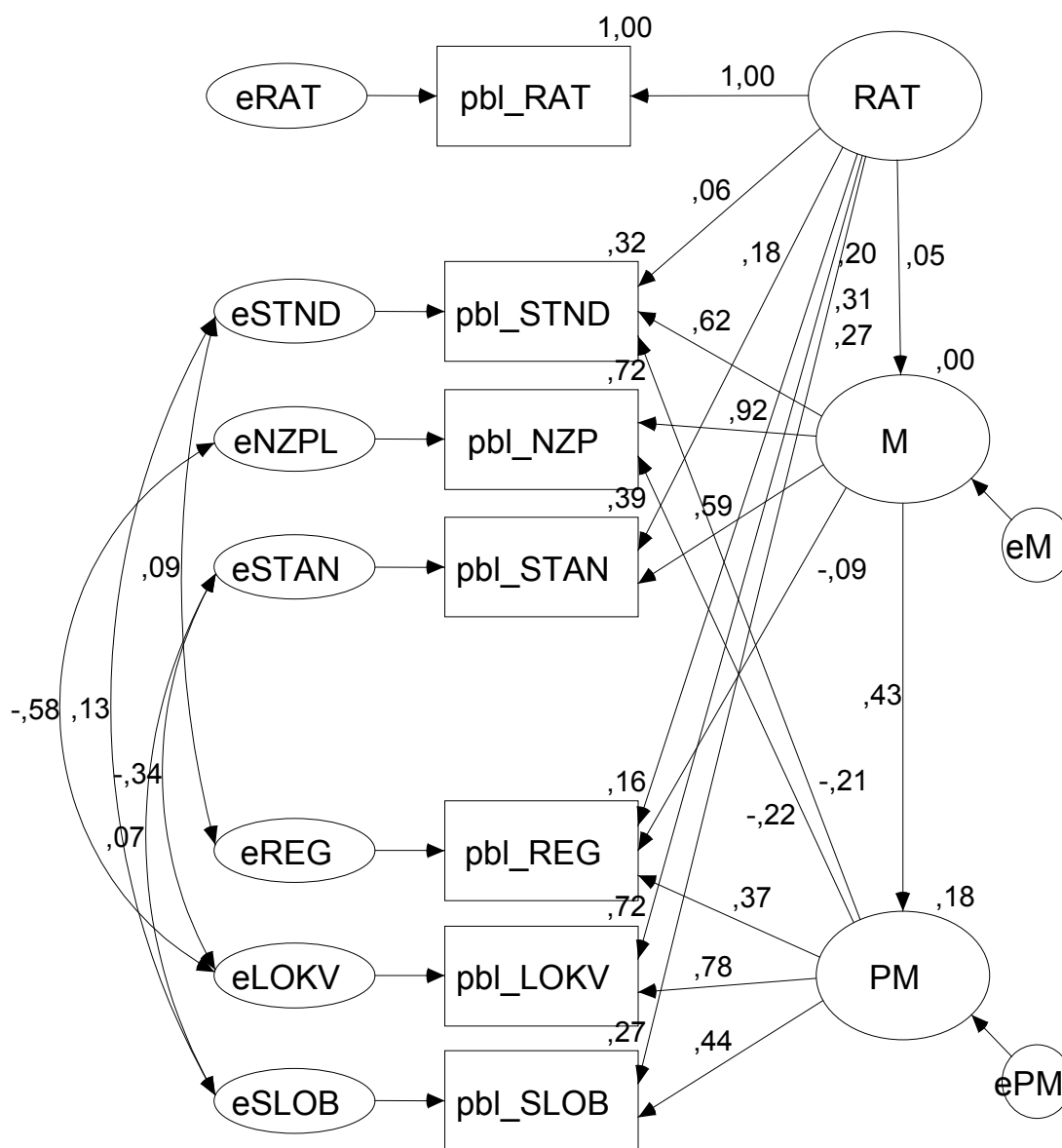
Model za Dalmaciju 1998. godine
 Chi sq (cmin) = 9,731 (6 df) P = ,136
 Fmin = ,004 Pclose = 1,000
 RMSEA = ,016 ECVI = ,086

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P18

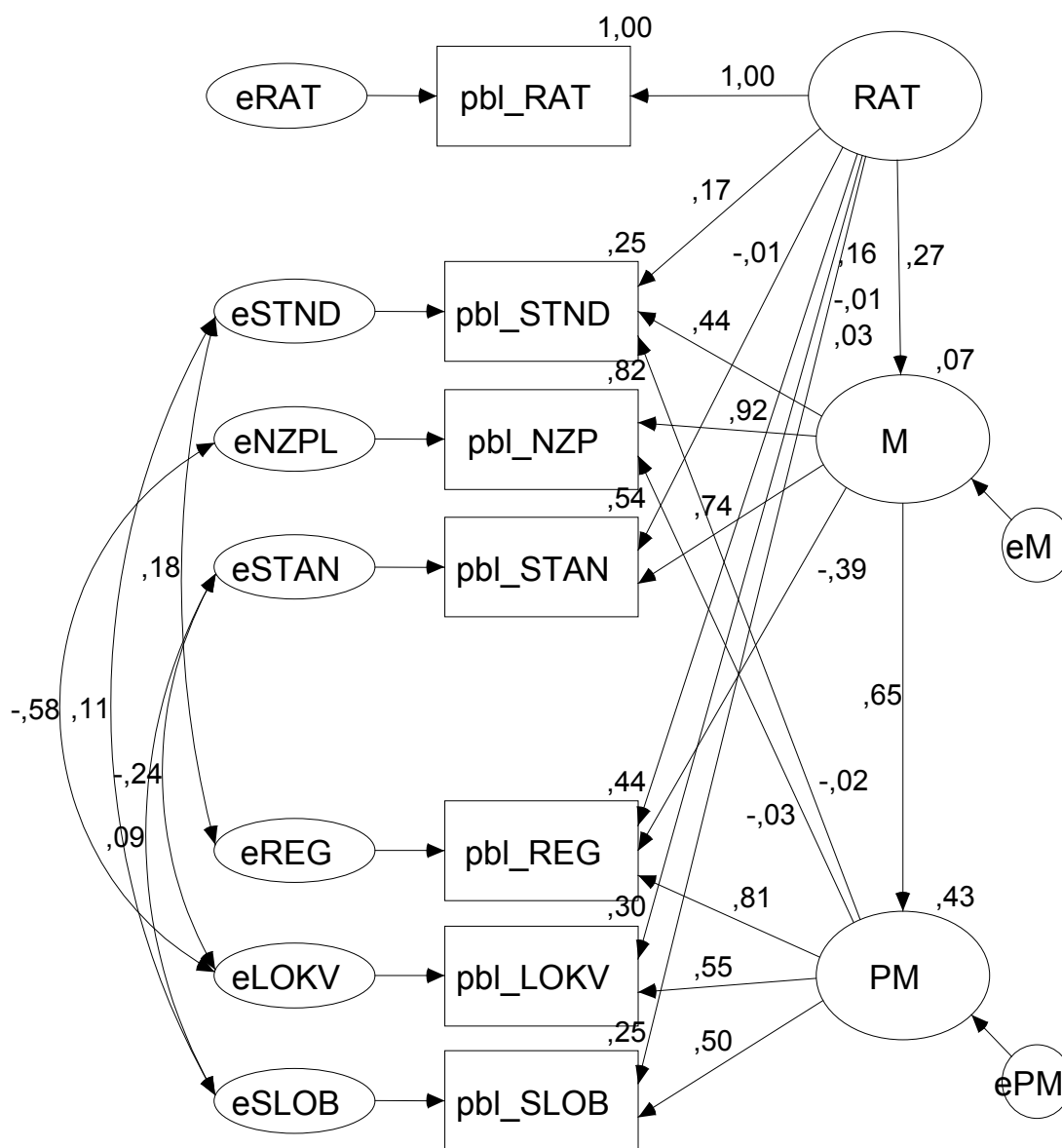
Model za grad Zagreb 1993. godine
 Chi sq (cmin) = 4,072 (3 df) P = ,254
 Fmin = ,003 Pclose = ,936
 RMSEA = ,017 ECVI = ,169

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P19

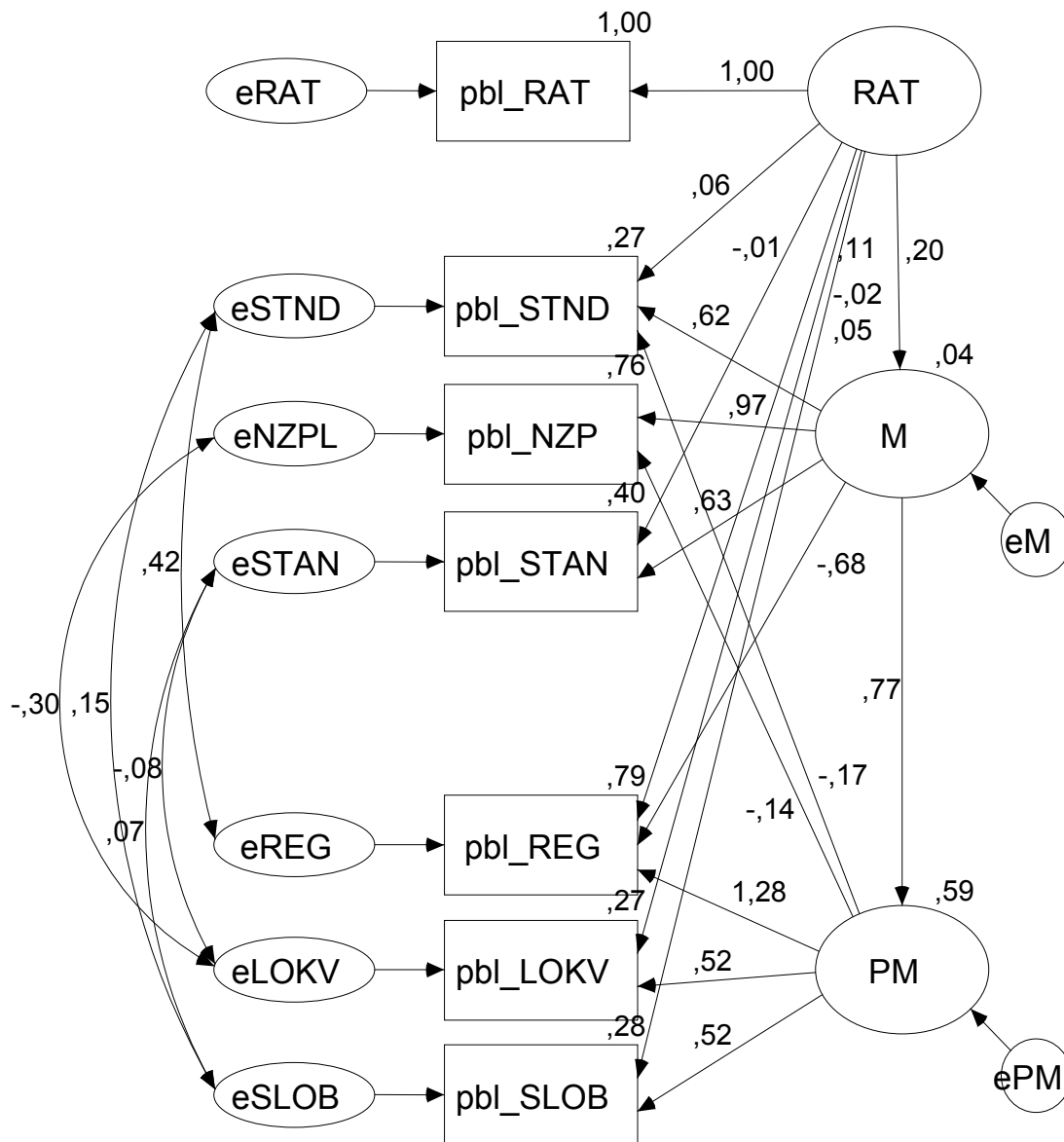
Model za grad Zagreb 1994. godine
 Chi sq (cmin) = 4,072 (3 df) P = ,254
 Fmin = ,003 Pclose = ,936
 RMSEA = ,017 ECVI = ,169

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P20

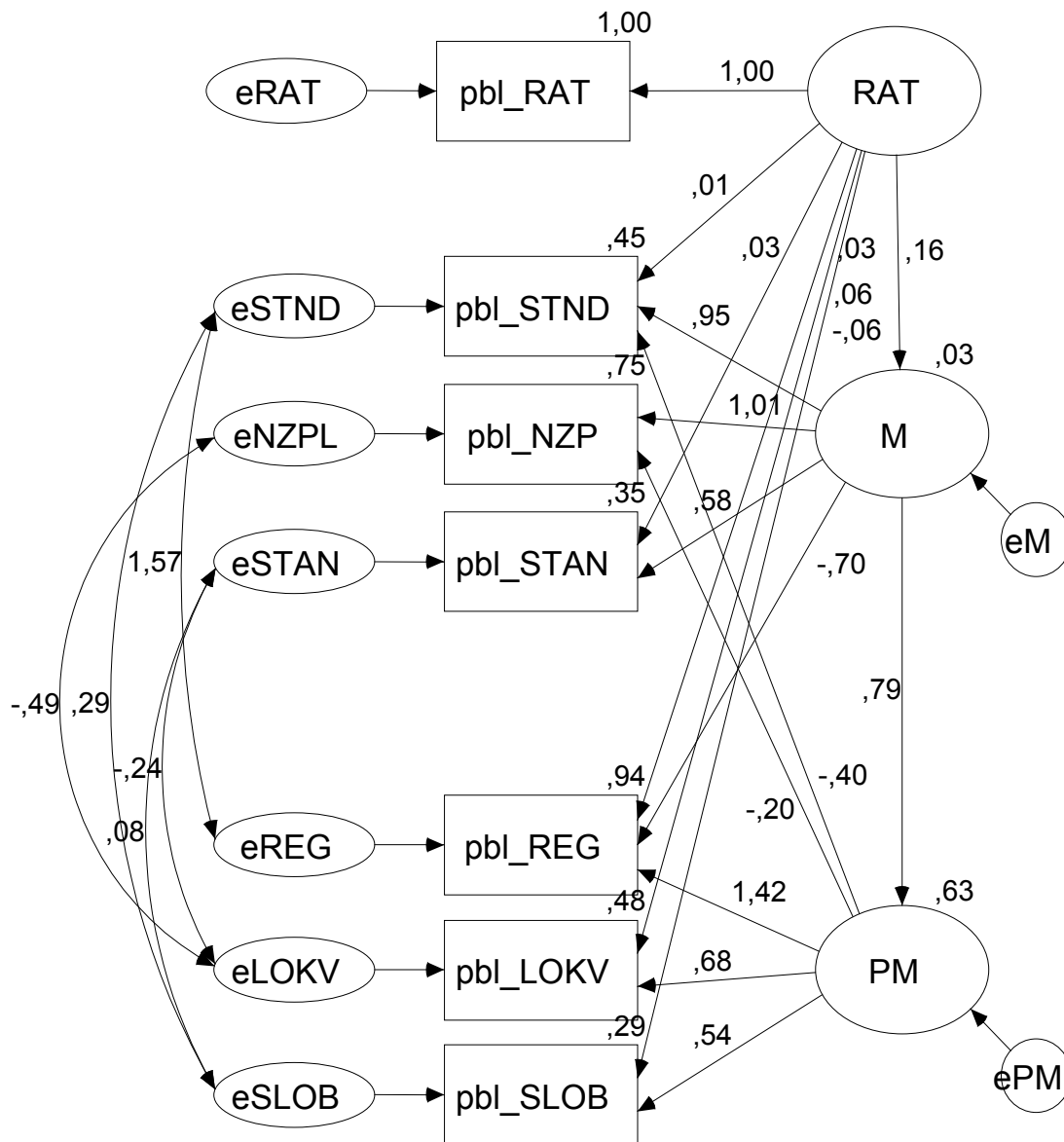
Model za grad Zagreb 1996. godine
 Chi sq (cmin) = 4,072 (3 df) P = ,254
 Fmin = ,003 Pclose = ,936
 RMSEA = ,017 ECVI = ,169

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P21

Model za grad Zagreb 1998. godine
 Chi sq (cmin) = 4,072 (3 df) P = ,254
 Fmin = ,003 Pclose = ,936
 RMSEA = ,017 ECVI = ,169

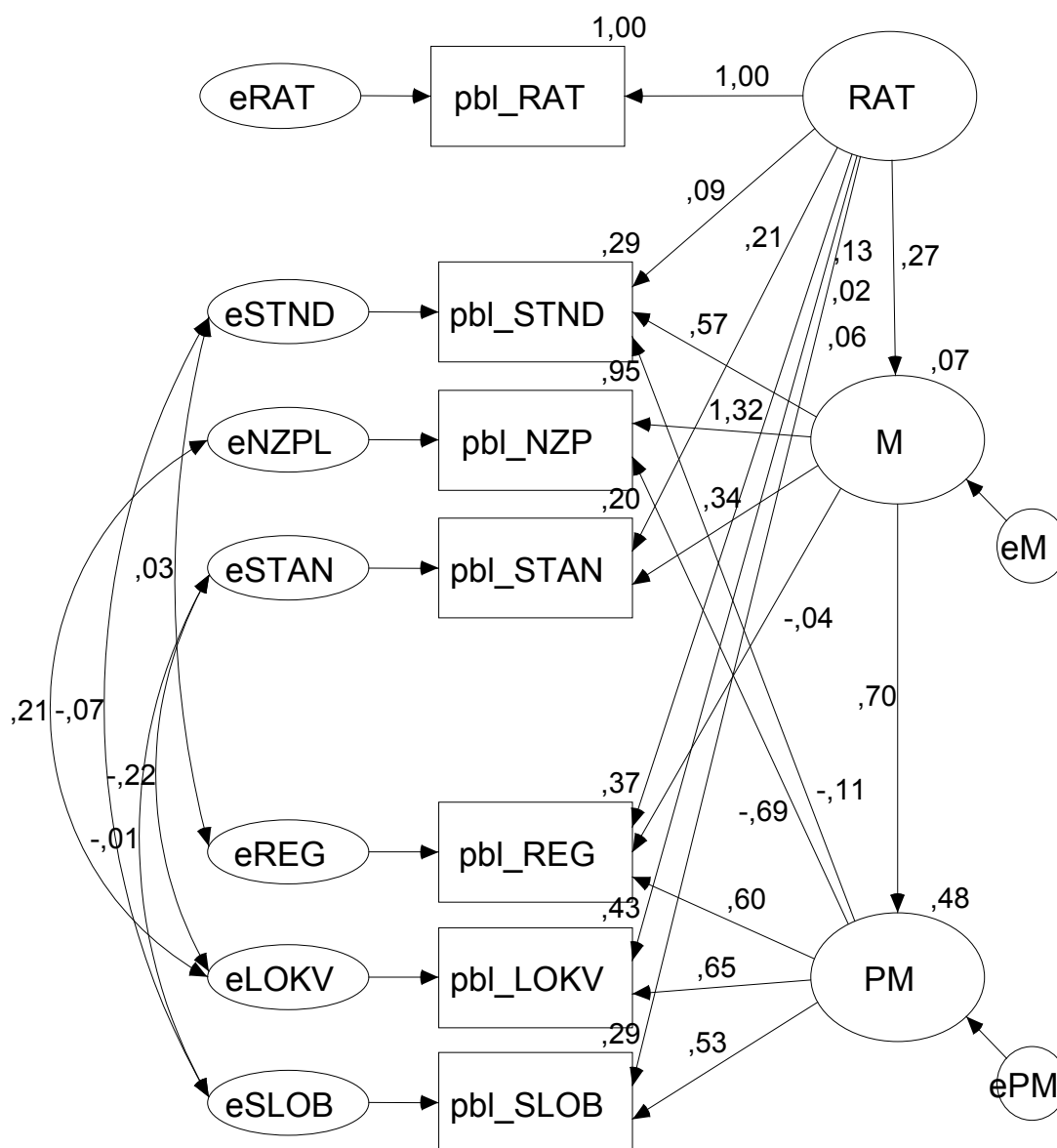
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P22 Model za Istocnu Hrvatsku 1993. godine

Chi sq (cmin) = 8,397 (6 df) P = ,210

Fmin = ,005 Pclose = ,998

RMSEA = ,015 ECVI = ,124

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

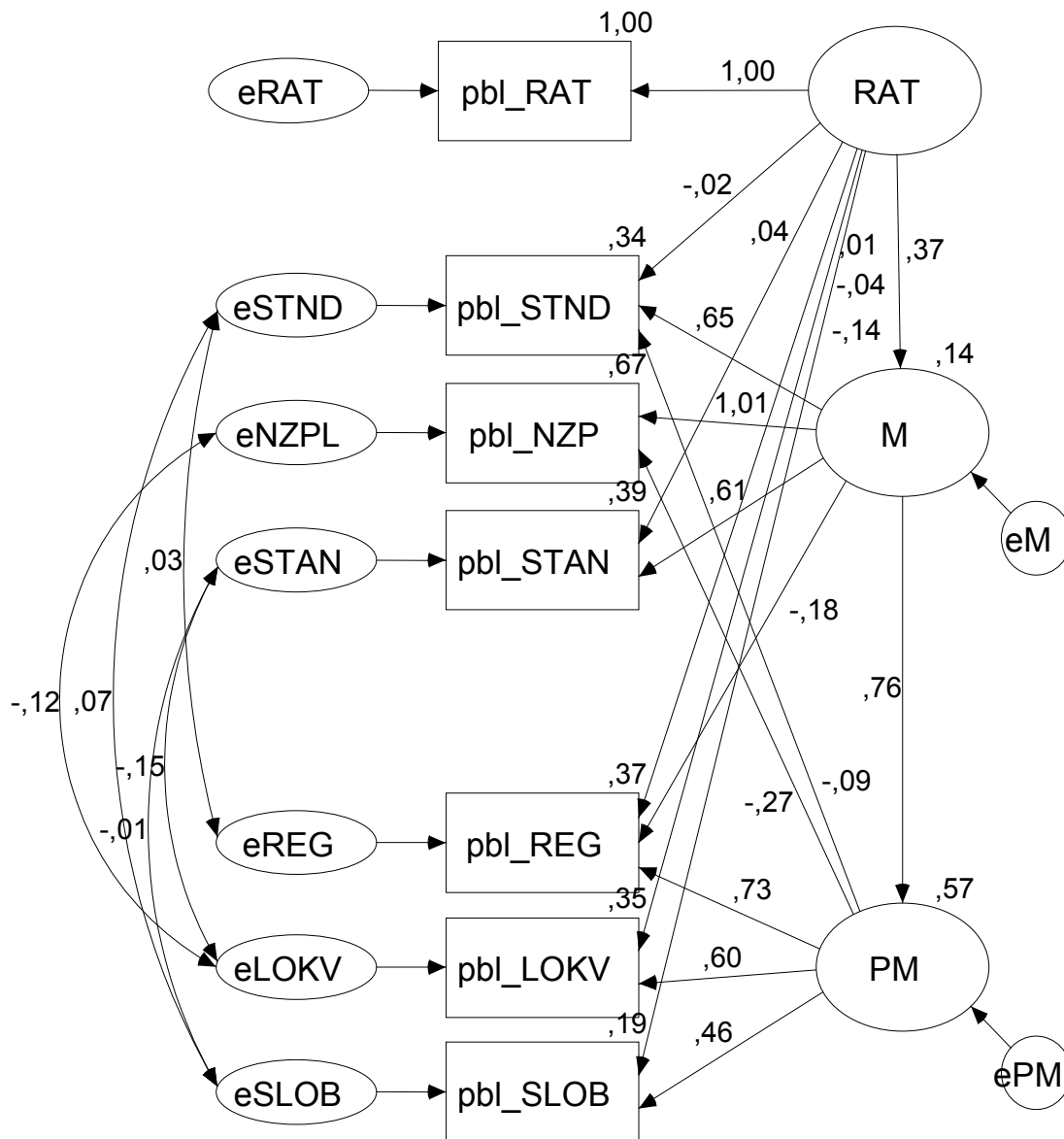
Slika P23

Model za Istocnu Hrvatsku 1994. godine

Chi sq (cmin) = 8,397 (6 df) P = ,210

Fmin = ,005 Pclose = ,998

RMSEA = ,015 ECVI = ,124

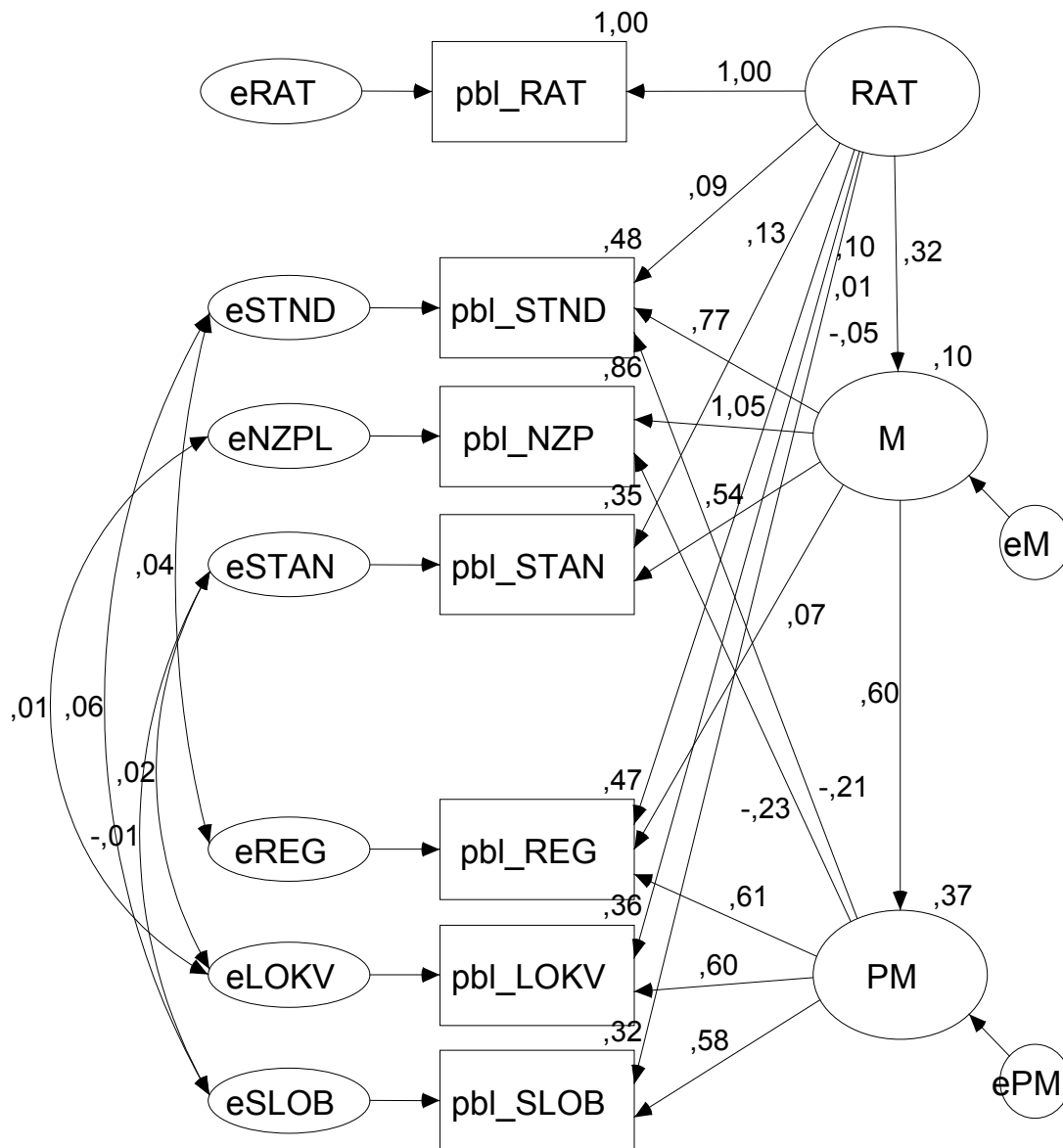
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P24 Model za Istocnu Hrvatsku 1996. godine

Chi sq (cmin) = 8,397 (6 df) P = ,210

Fmin = ,005 Pclose = ,998

RMSEA = ,015 ECVI = ,124

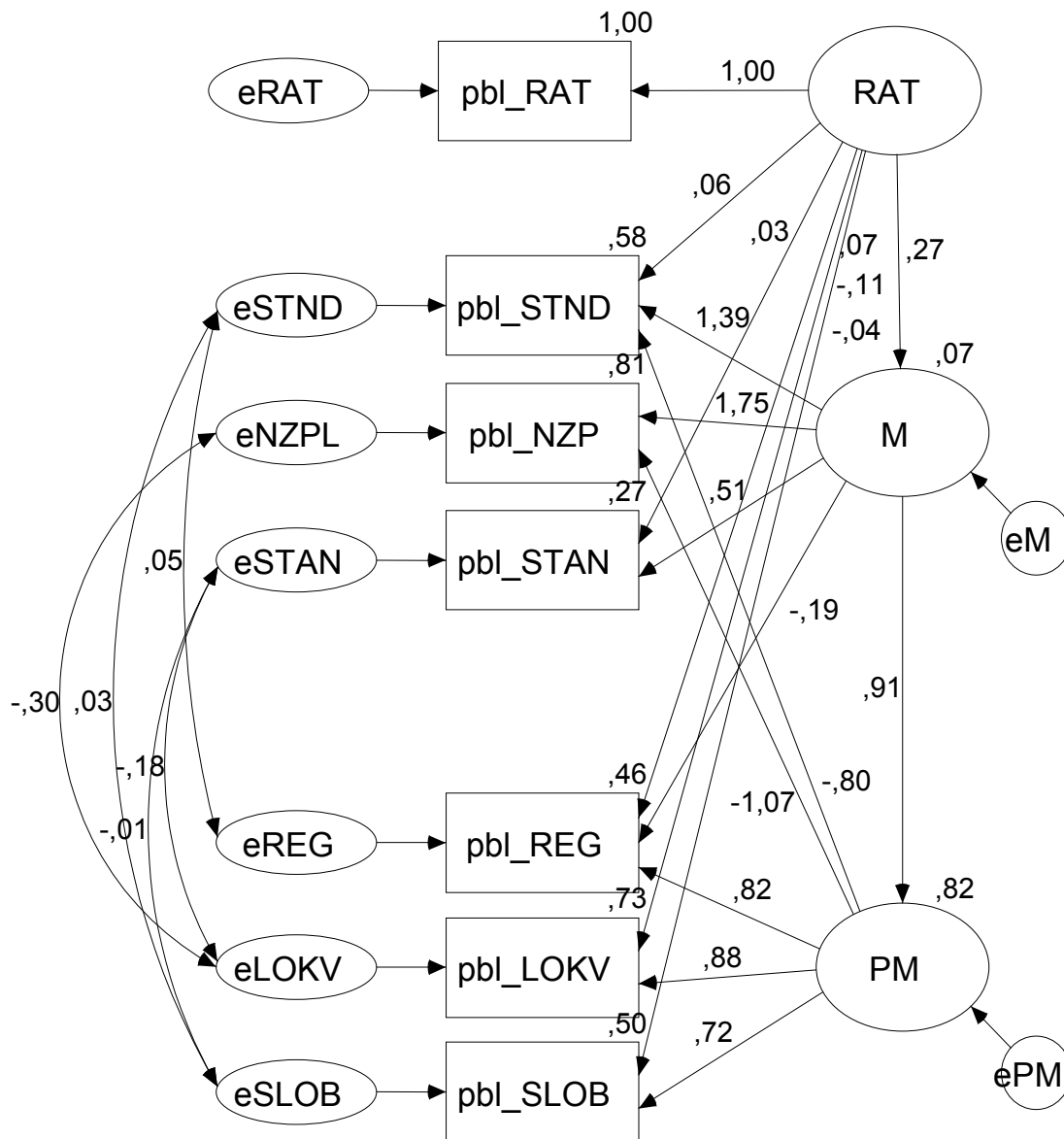
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues)

Slika P25 Model za Istocnu Hrvatsku 1998. godine

Chi sq (cmin) = 8,397 (6 df) P = ,210

Fmin = ,005 Pclose = ,998

RMSEA = ,015 ECVI = ,124

Slika P26

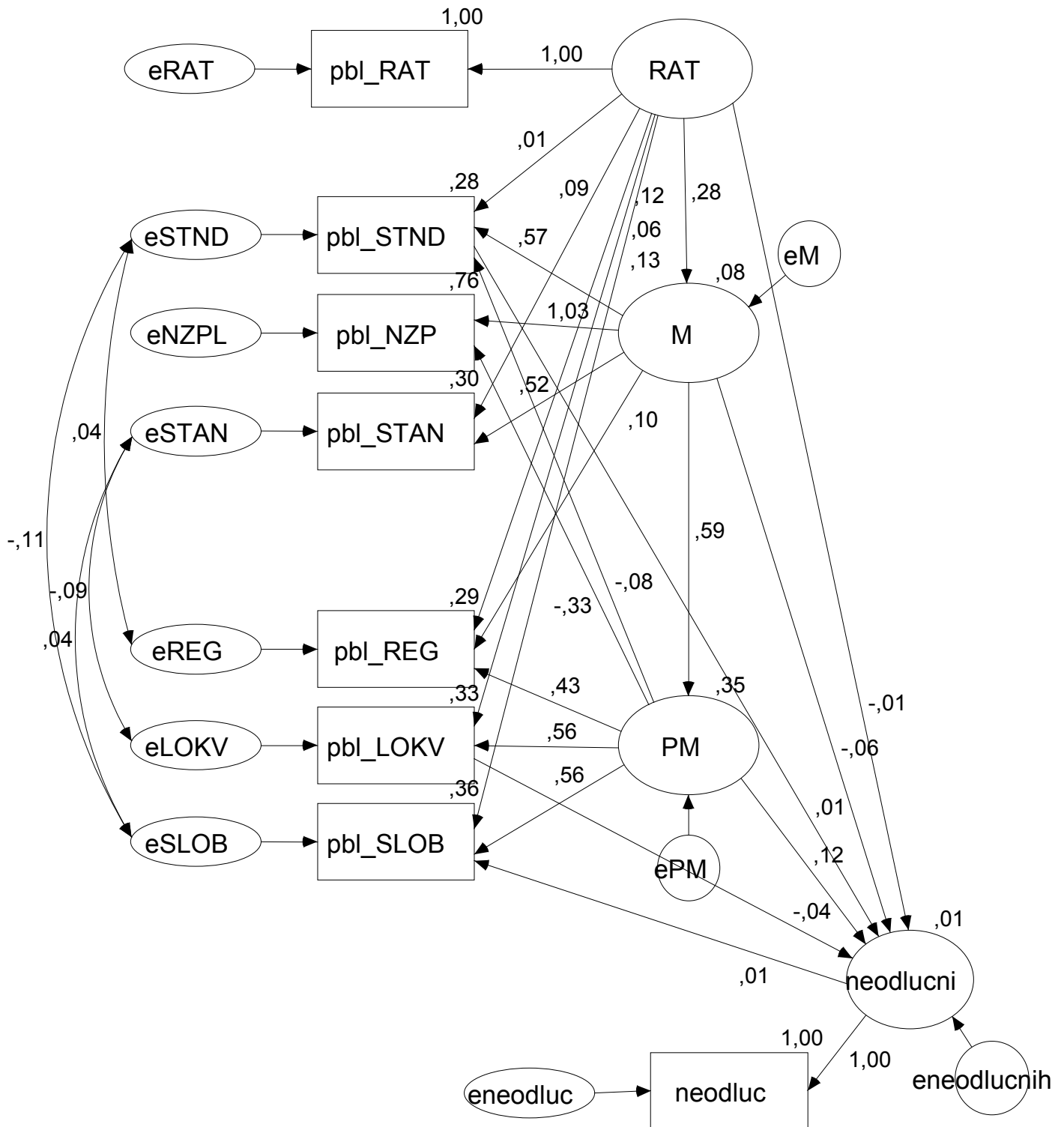
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i neodlučnost u izjašnjavanju

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 15,829 (14 df) P = ,324

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P27

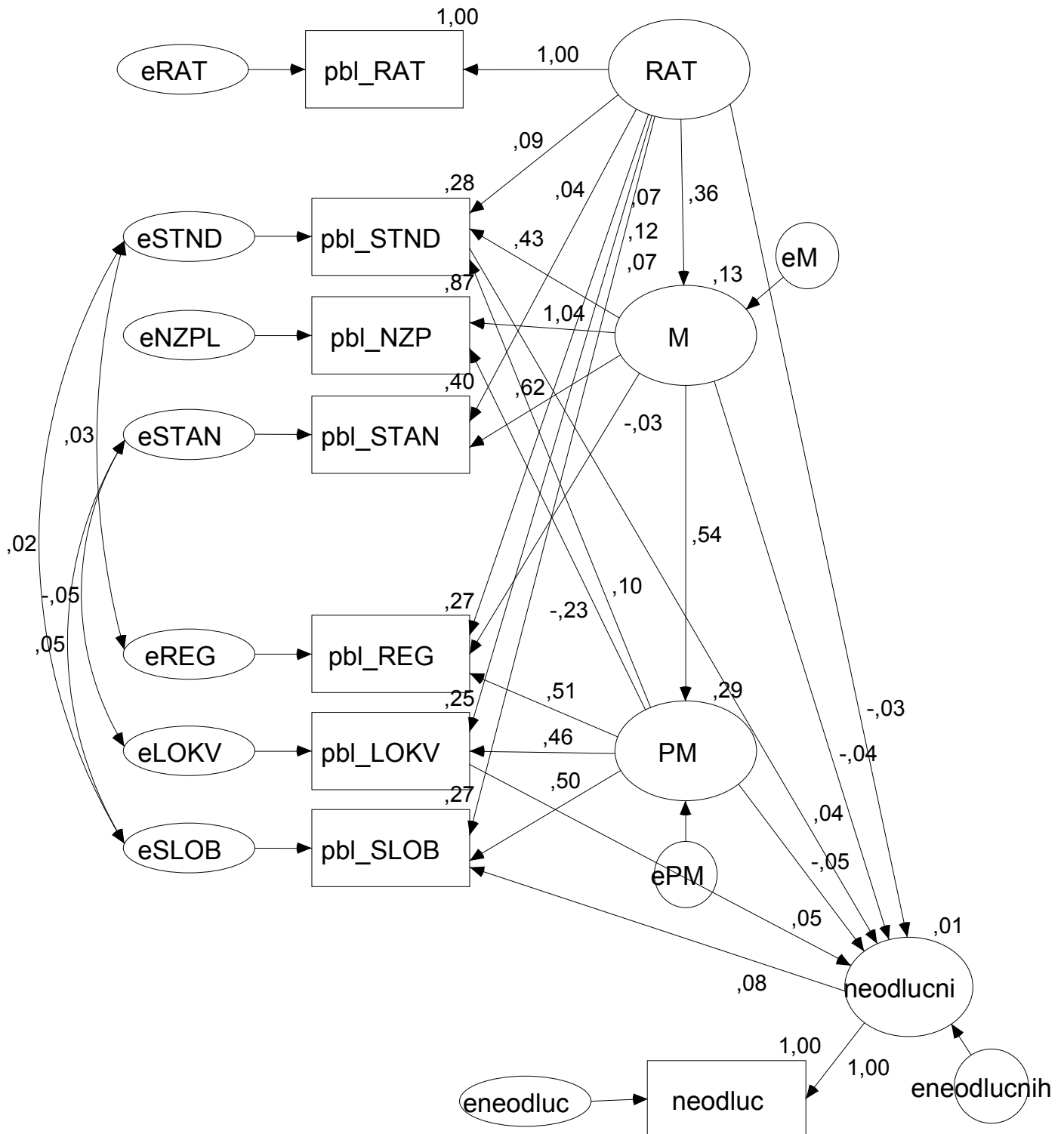
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i neodlučnost u izjašnjanju

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 15,829 (14 df) P = ,324

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P28

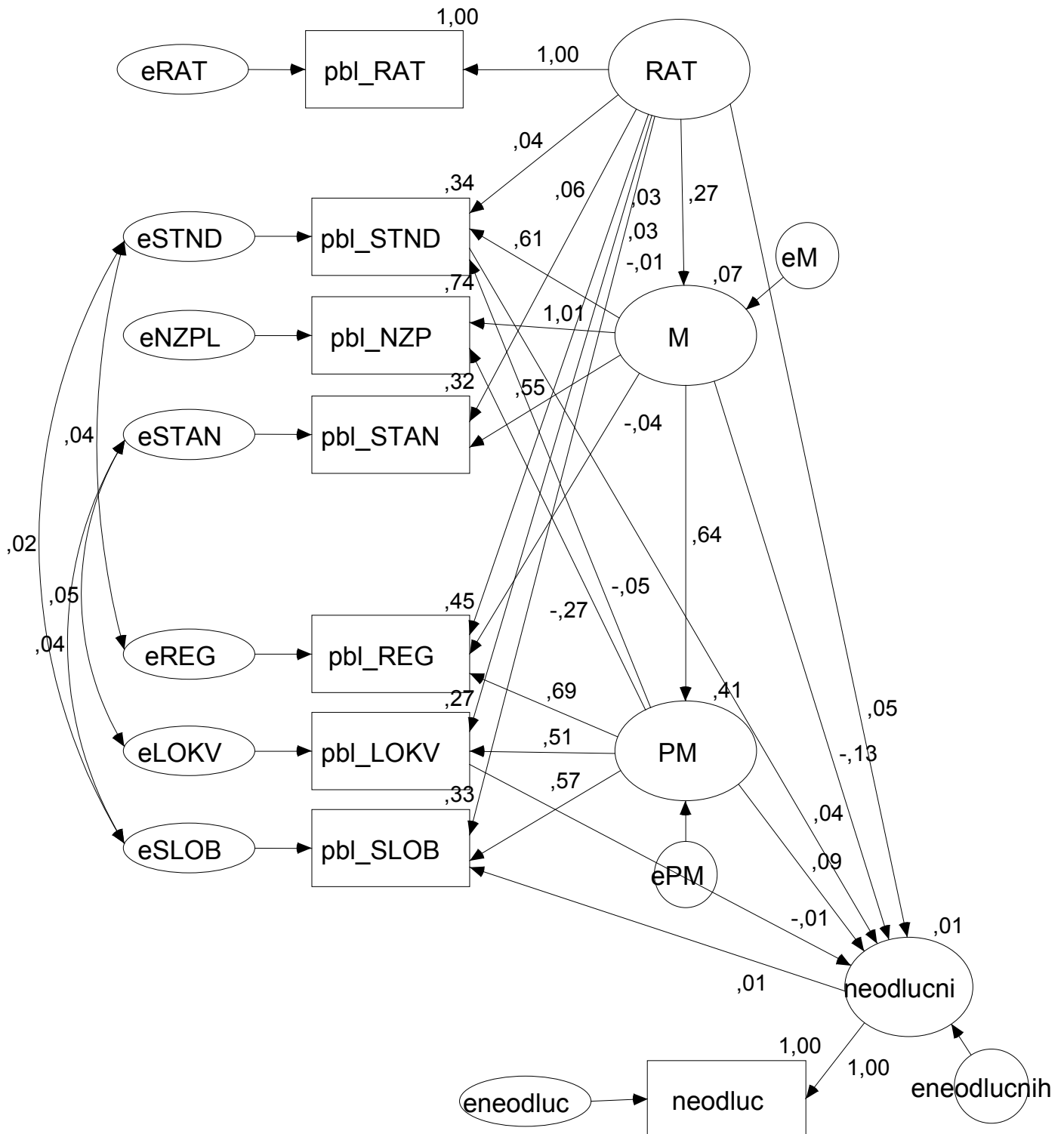
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i neodlučnost u izjašnjavanju

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 15,829 (14 df) P = ,324

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P29

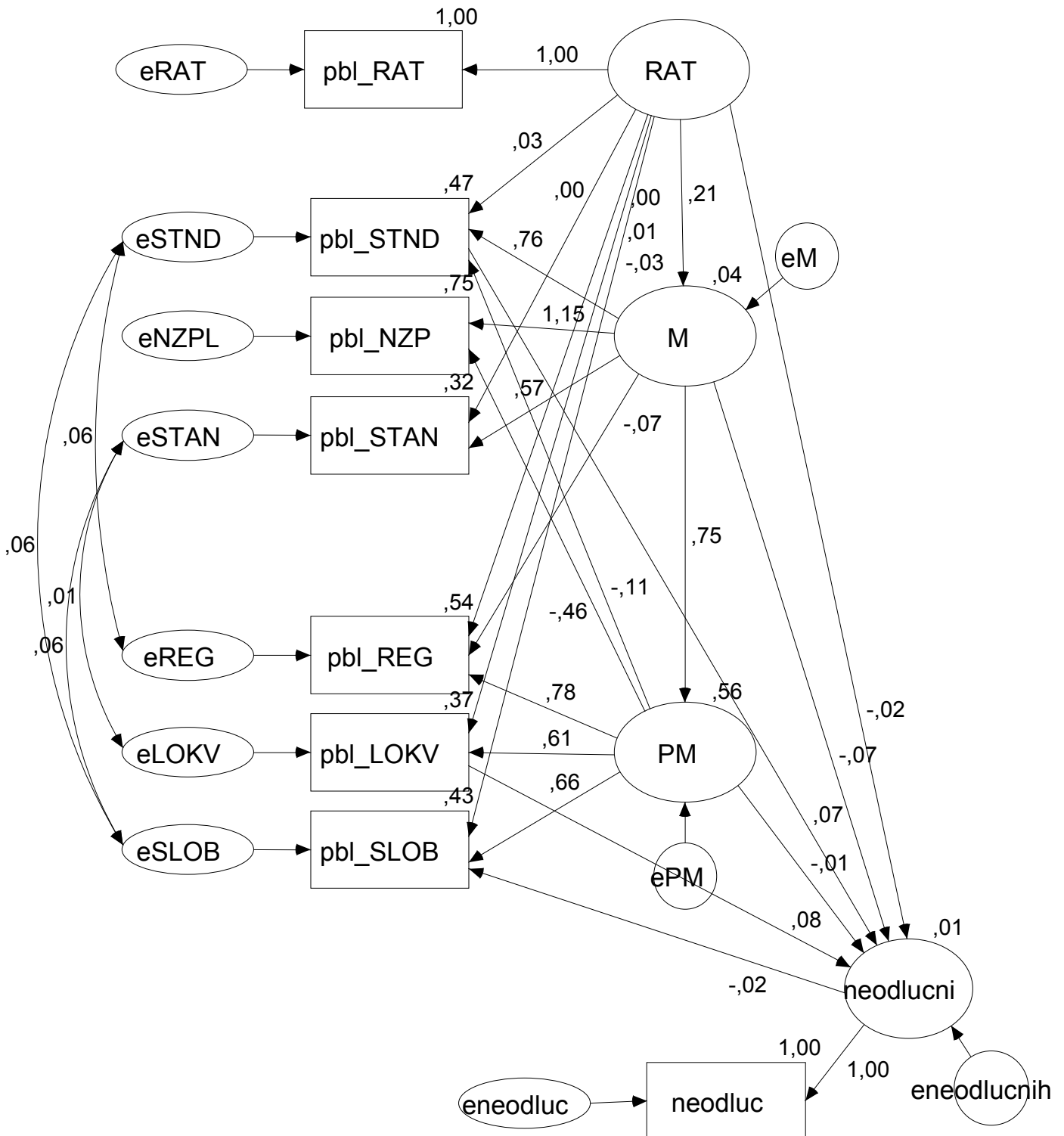
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i neodlučnost u izjašnjavanju

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 15,829 (14 df) P = ,324

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P30

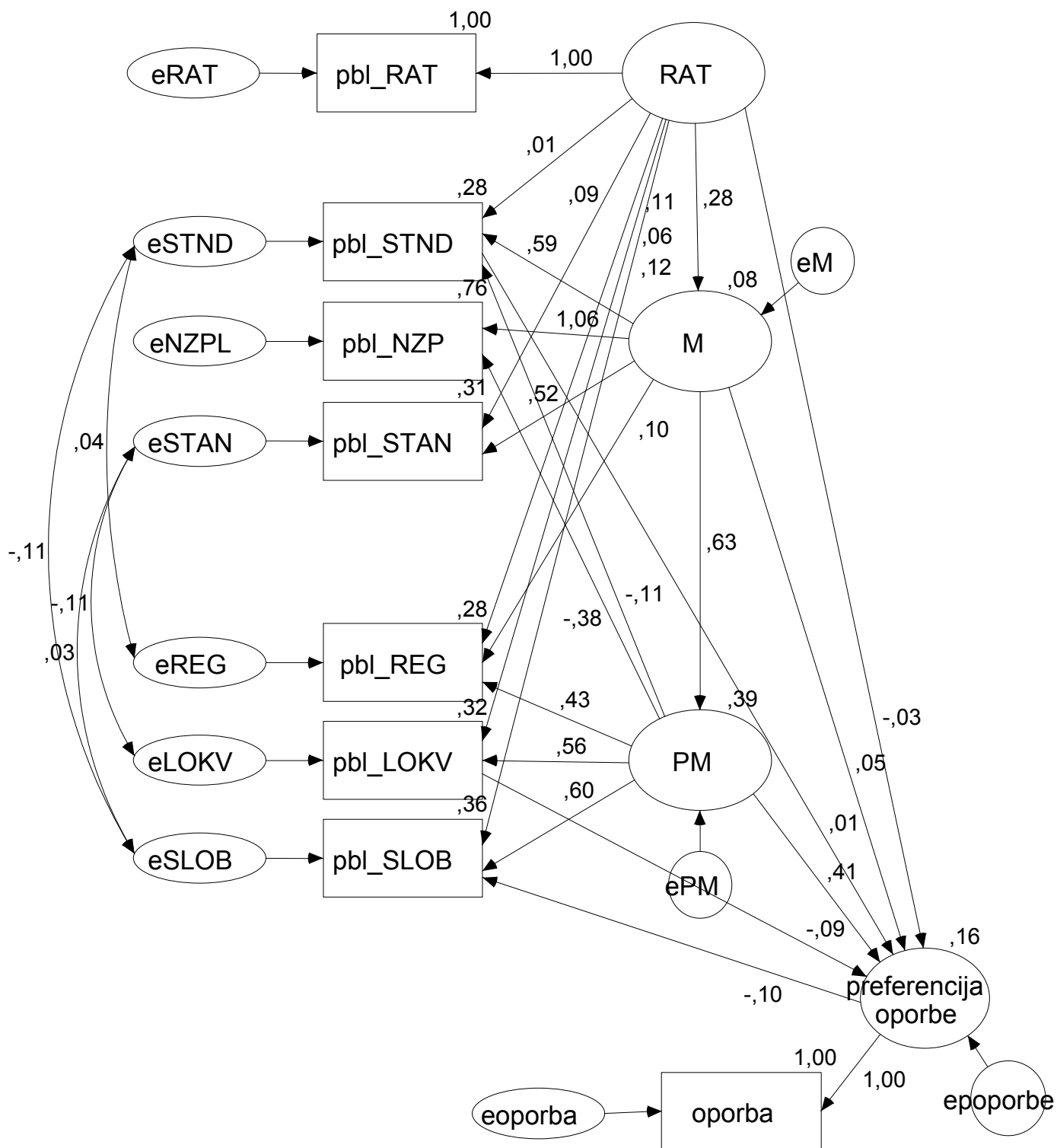
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
preferencije stranaka oporbe

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 16,162 (14 df) P = ,304

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P31

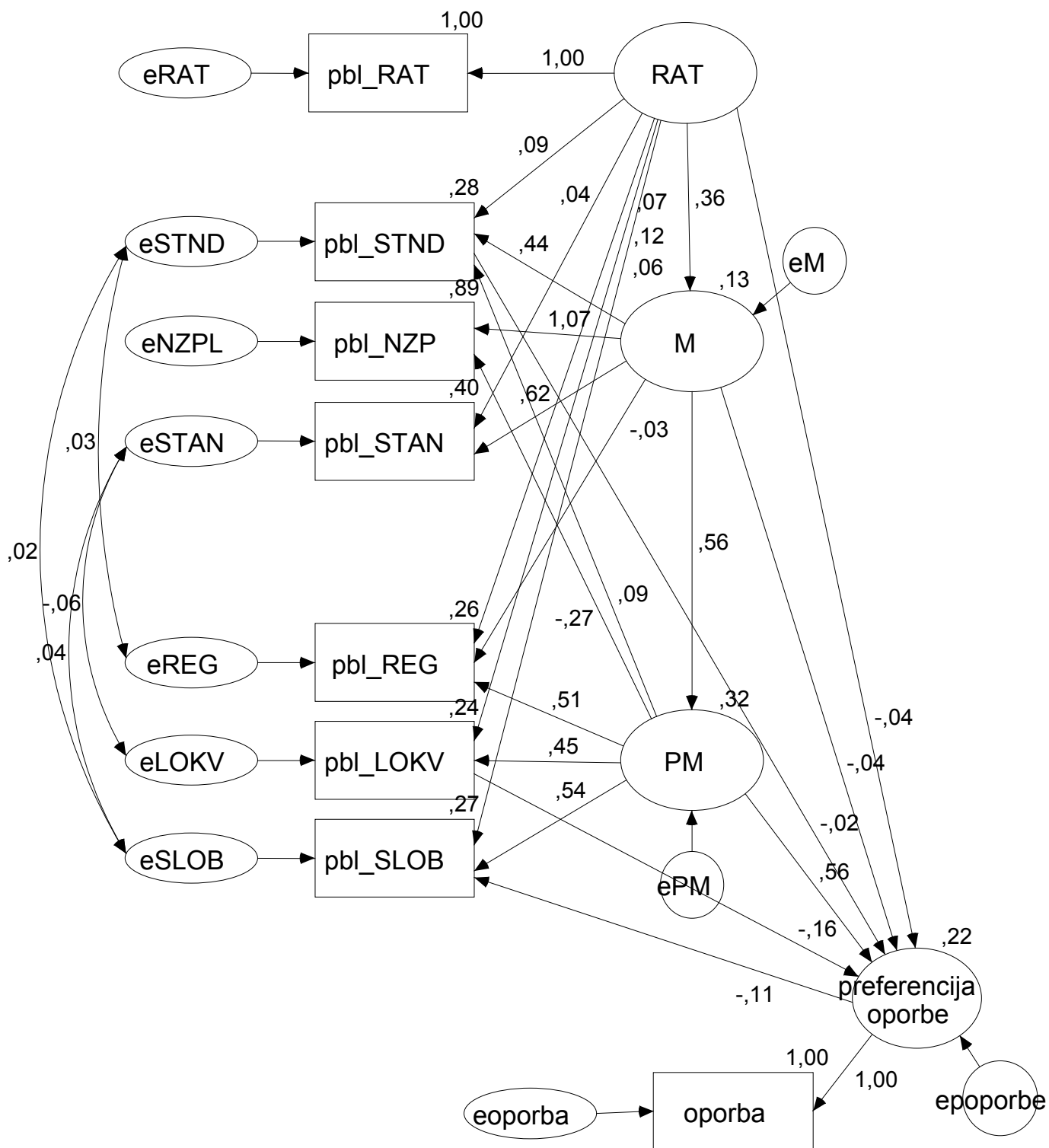
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
preferencije stranaka oporbe

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 16,162 (14 df) P = ,304

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P32

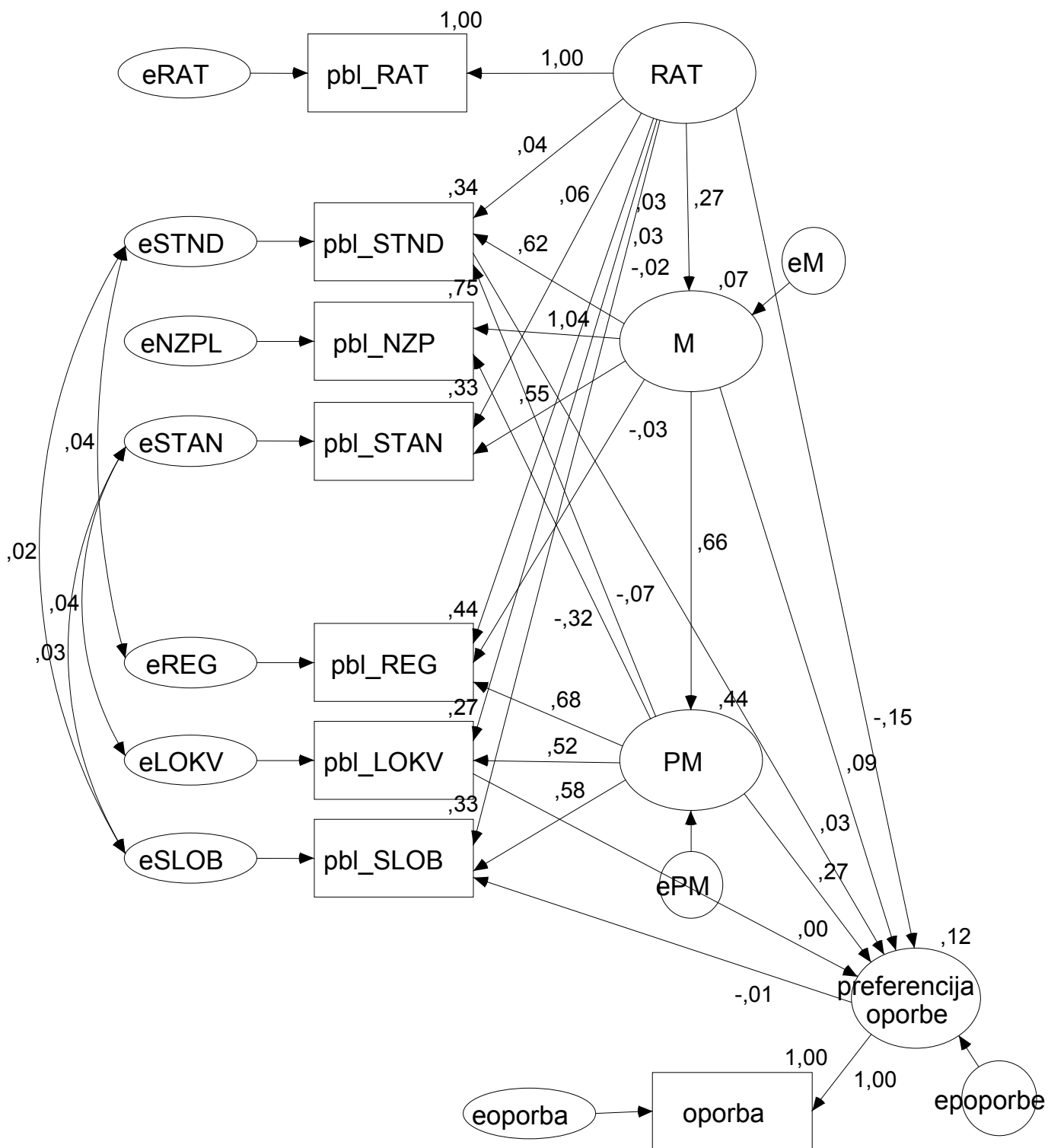
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
preferencije stranaka oporbe

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 16,162 (14 df) P = ,304

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P33

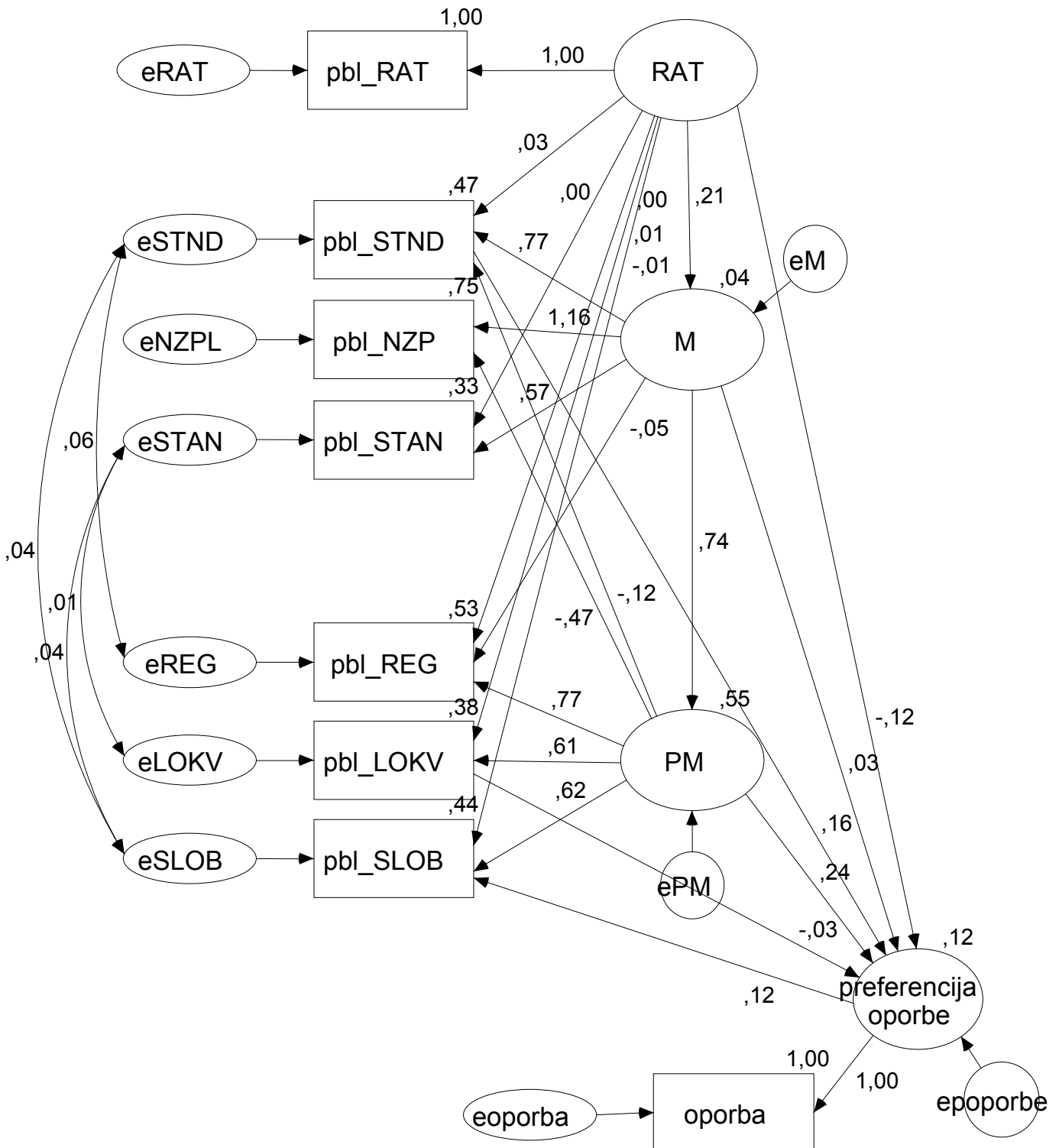
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
preferencije stranaka oporbe

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 16,162 (14 df) P = ,304

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,004 ECVI = ,027

Slika P34

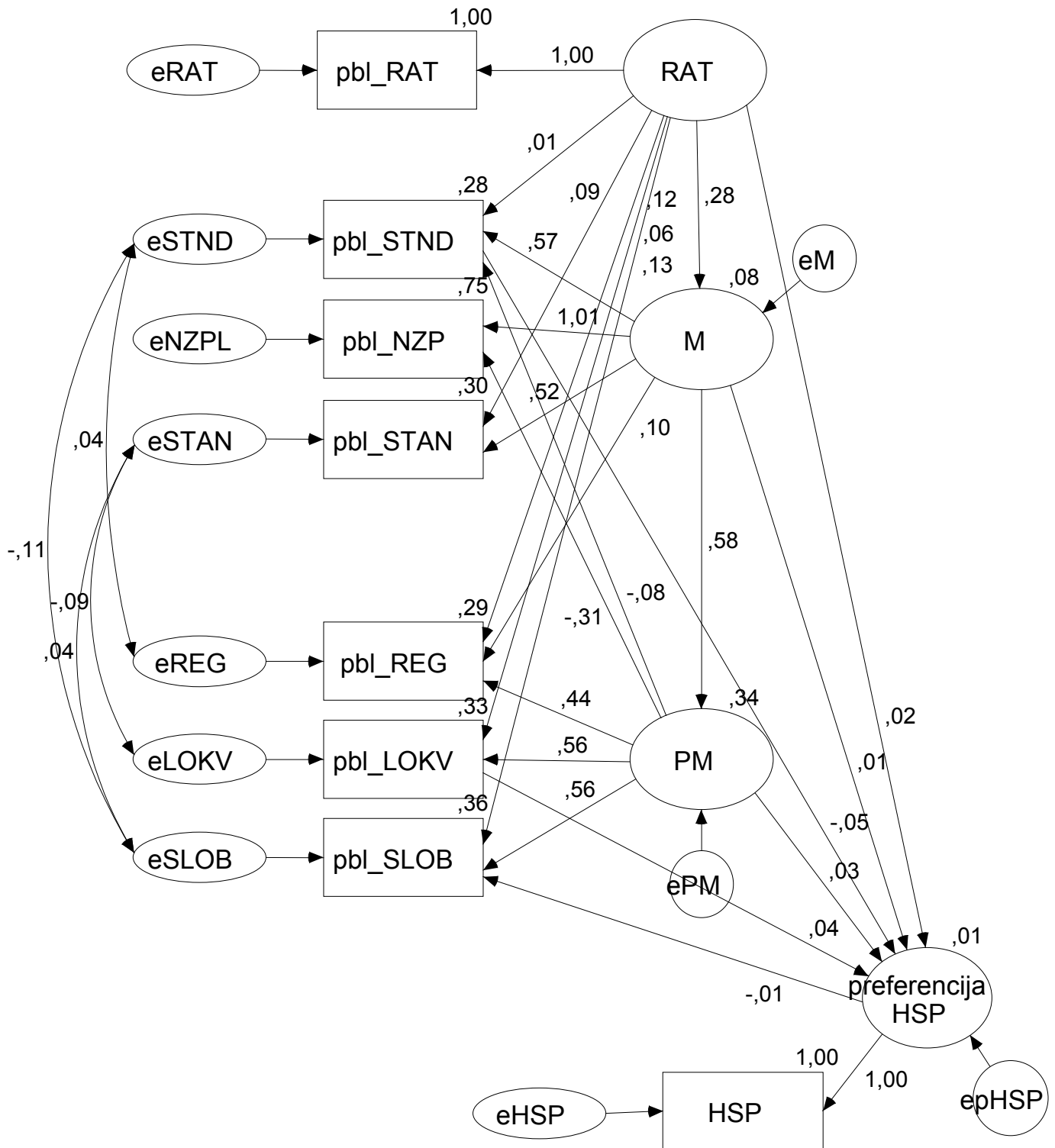
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSP-a

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 22,614 (14 df) P = ,067

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,008 ECVI = ,028

Slika P35

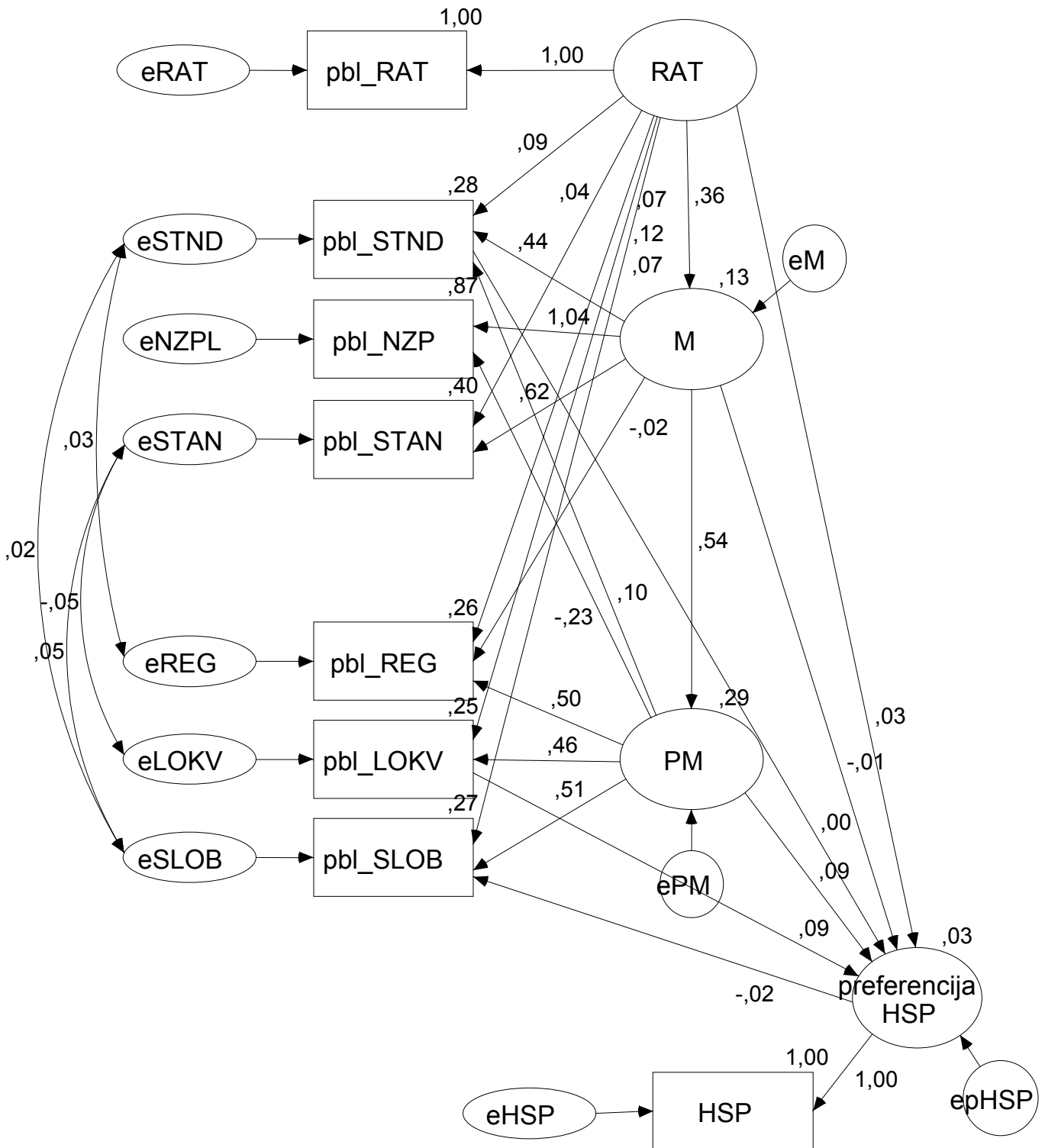
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSP-a

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 22,614 (14 df) P = ,067

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,008 ECVI = ,028

Slika P36

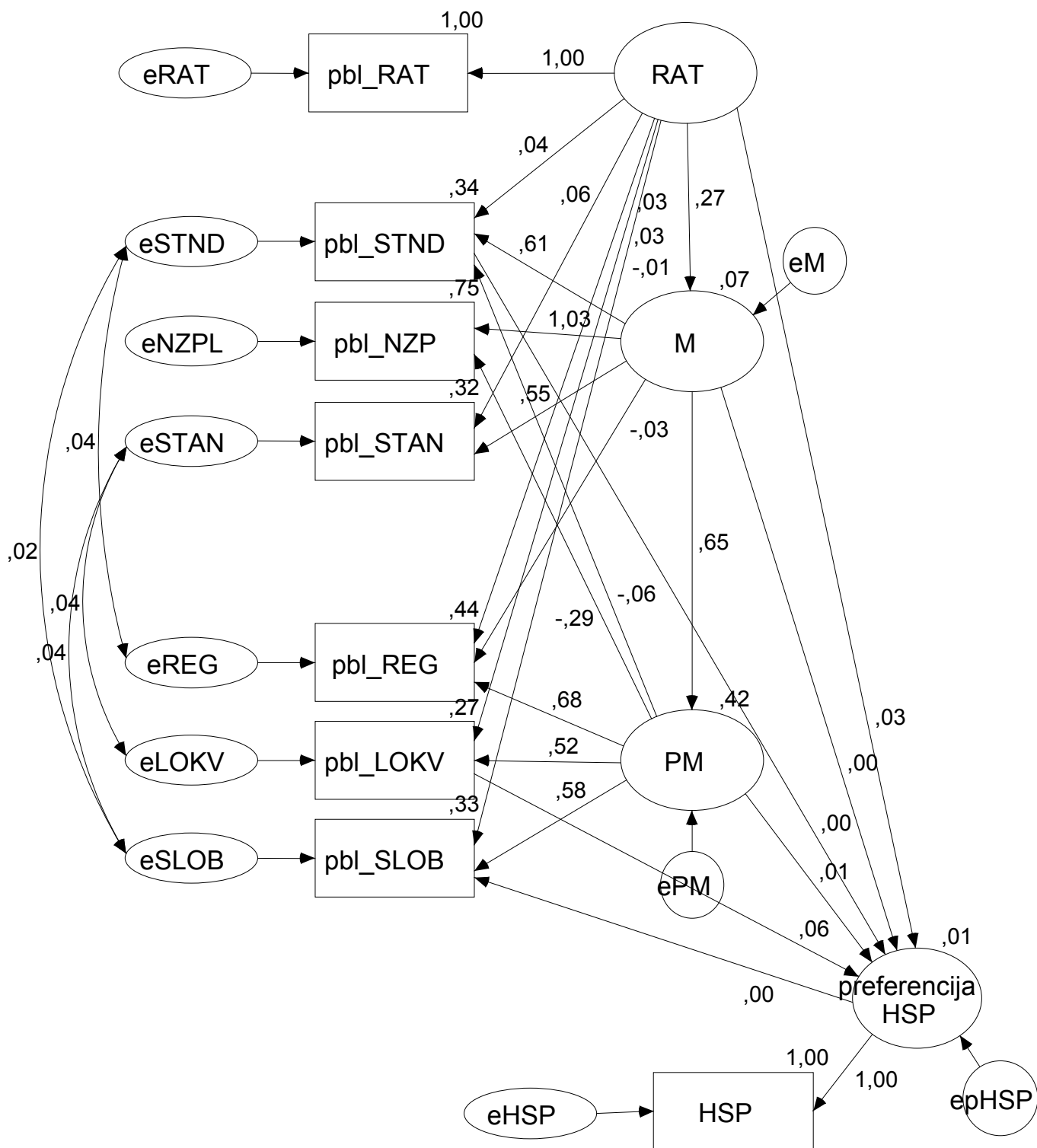
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSP-a

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 22,614 (14 df) P = ,067

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,008 ECVI = ,028

Slika P37

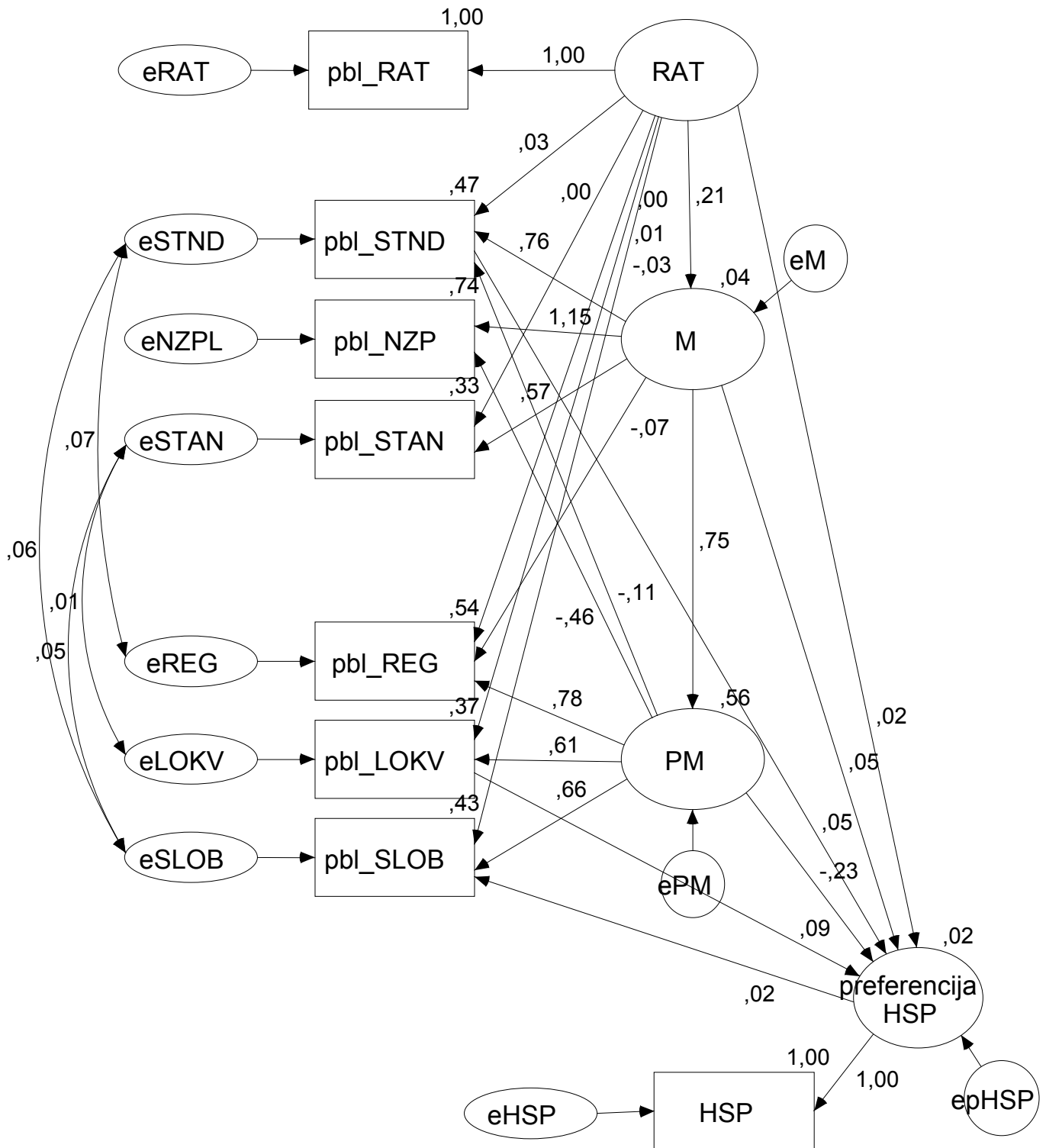
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSP-a

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 22,614 (14 df) P = ,067

Fmin = ,002 Pclose = 1,000

RMSEA = ,008 ECVI = ,028

Slika P38

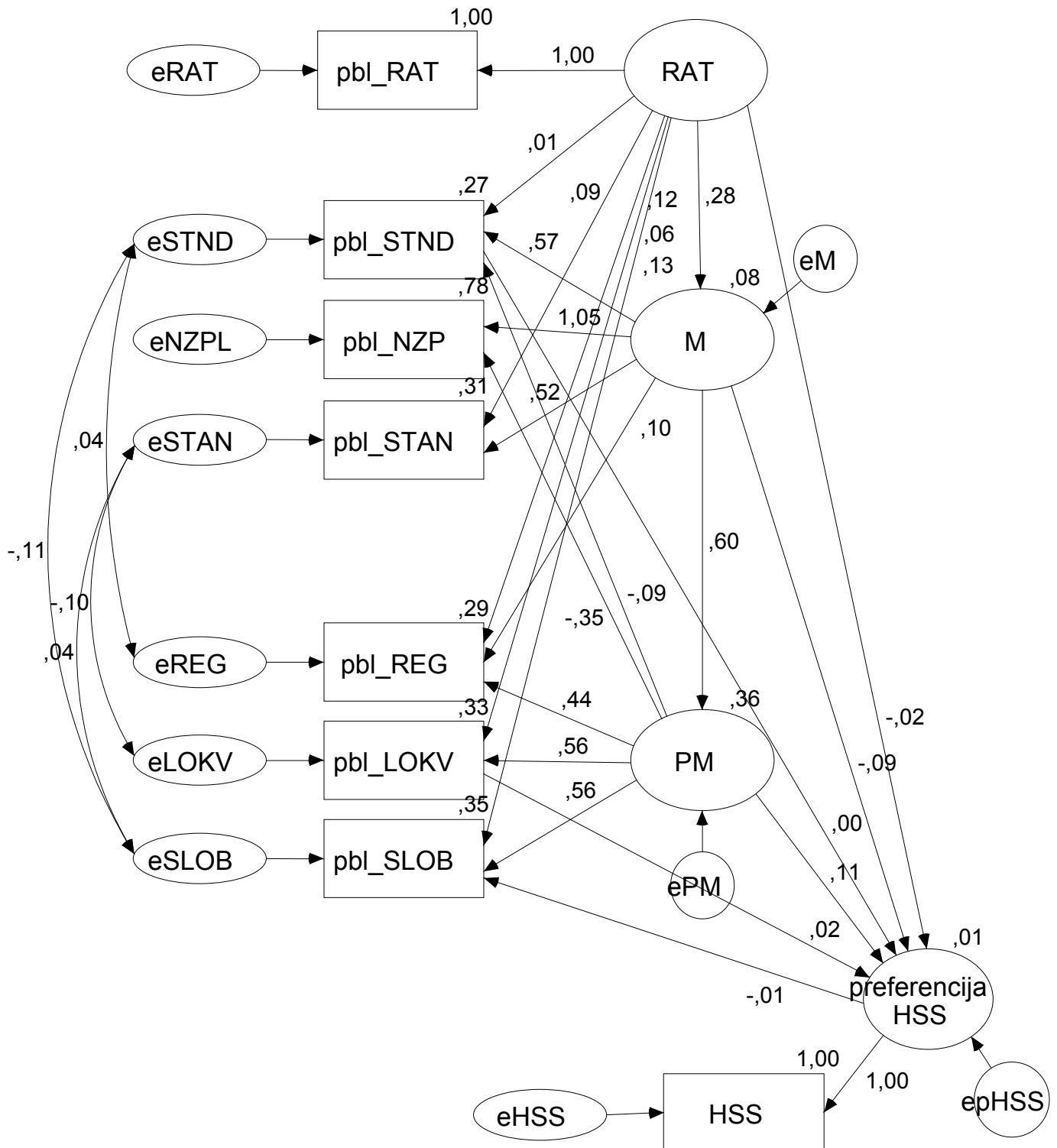
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSS-a

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 13,958 (14 df) P = ,453

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P39

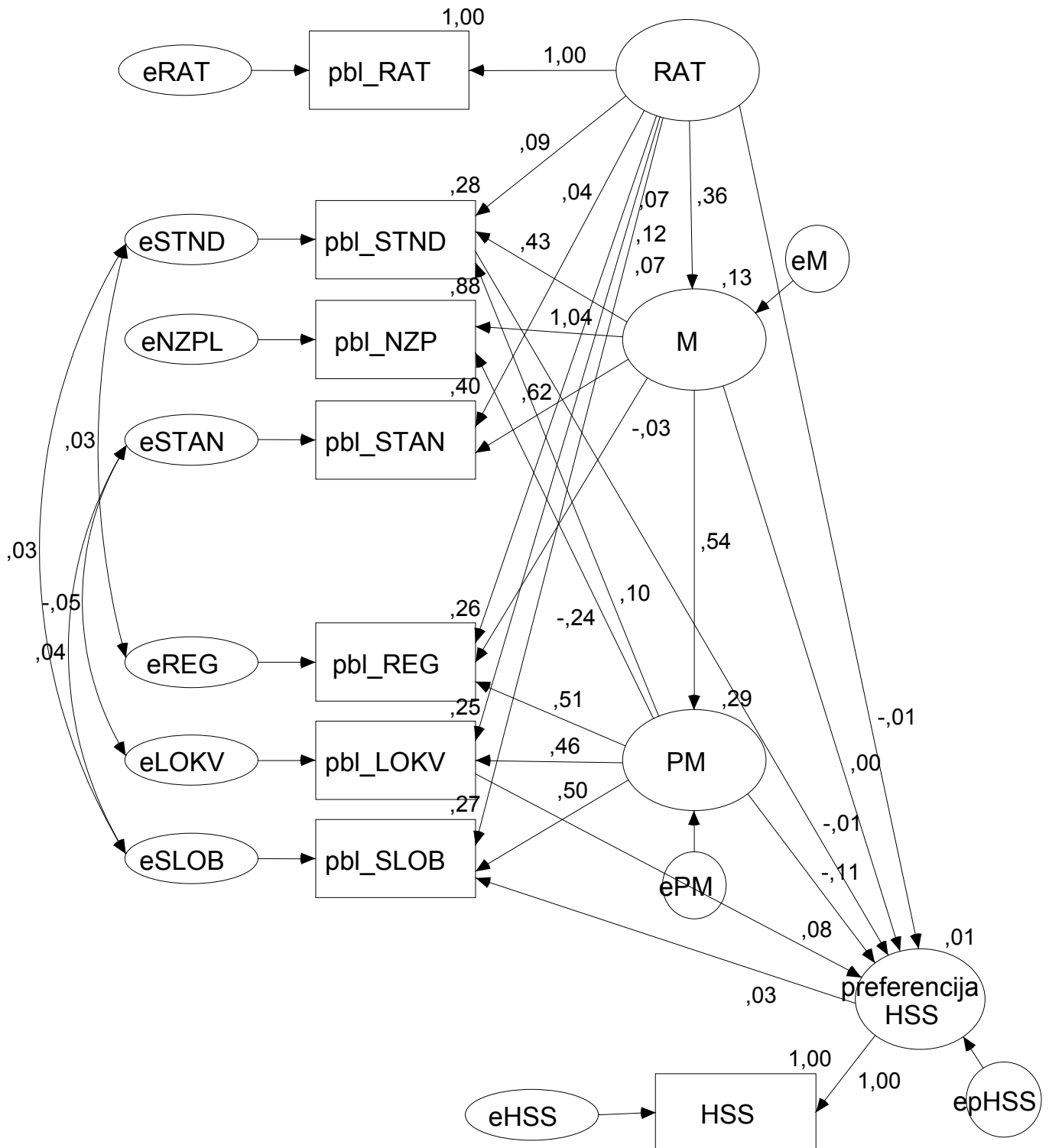
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSS-a

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 13,958 (14 df) P = ,453

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P40

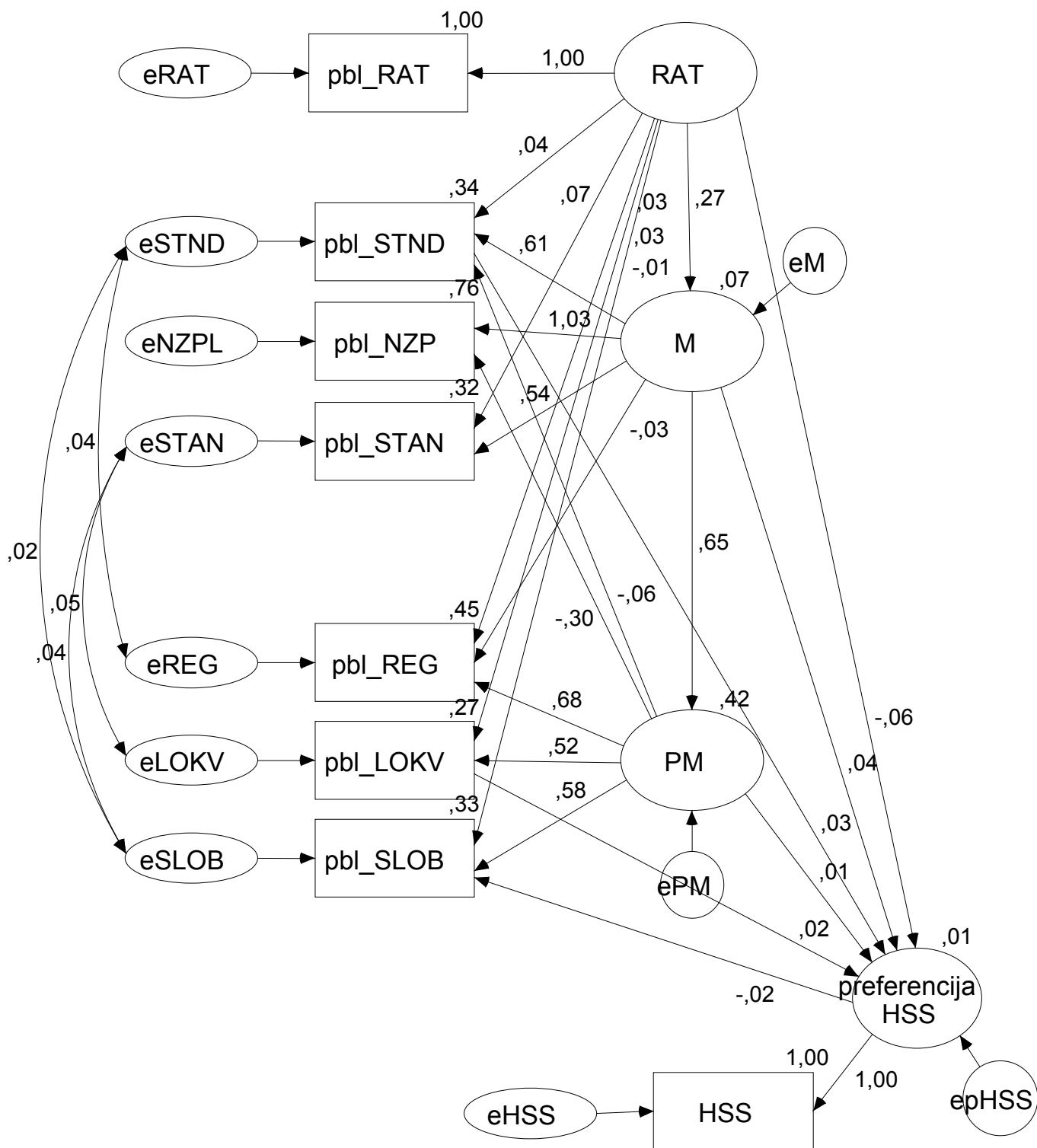
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSS-a

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 13,958 (14 df) P = ,453

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P41

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSS-a

Model za 1998. godinu

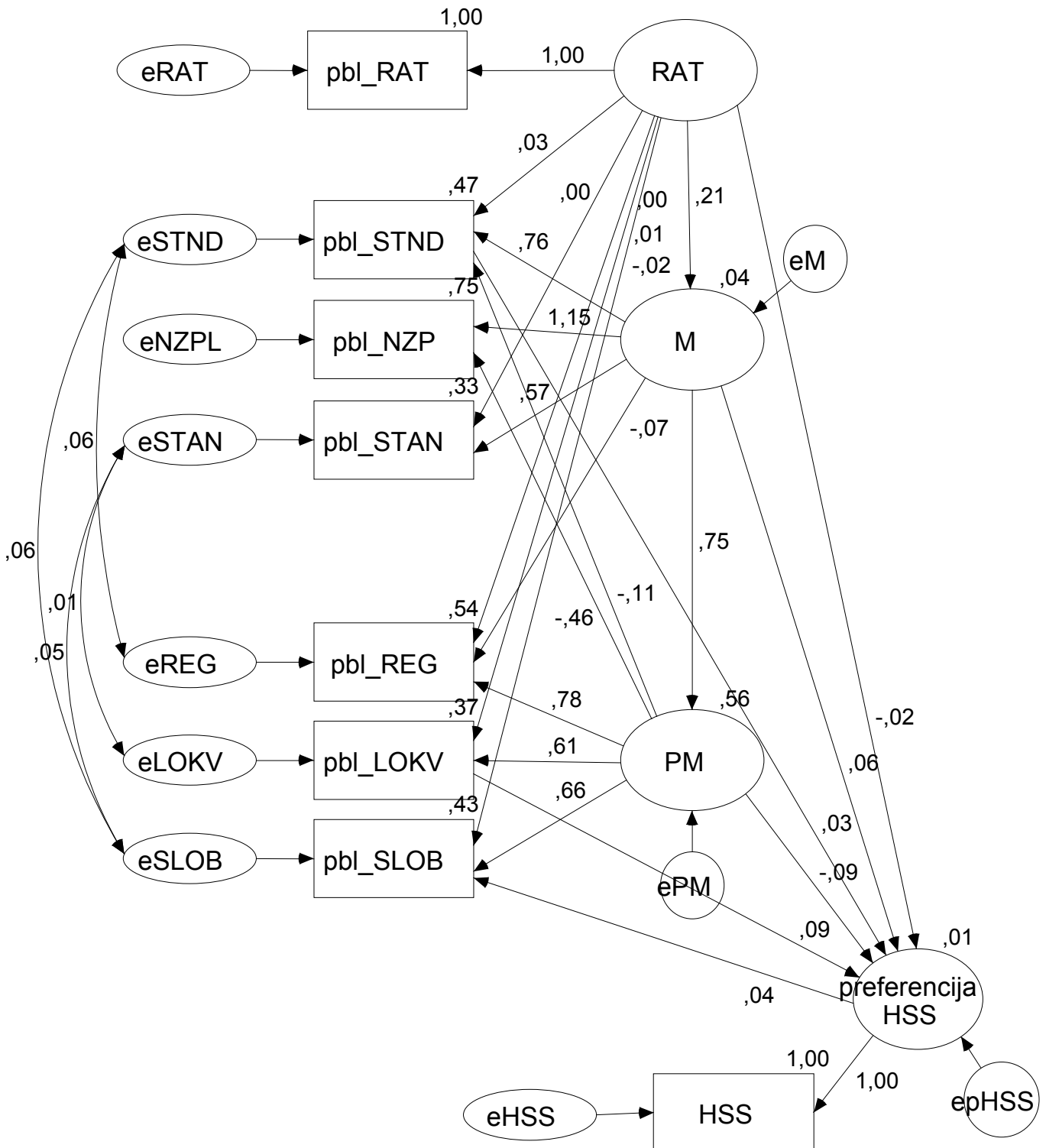
Chi sq (cmin) = 13,958 (14 df) P = ,453

Fmin = ,001

Pclose = 1,000

RMSEA = ,000

ECVI = ,027

Slika P42

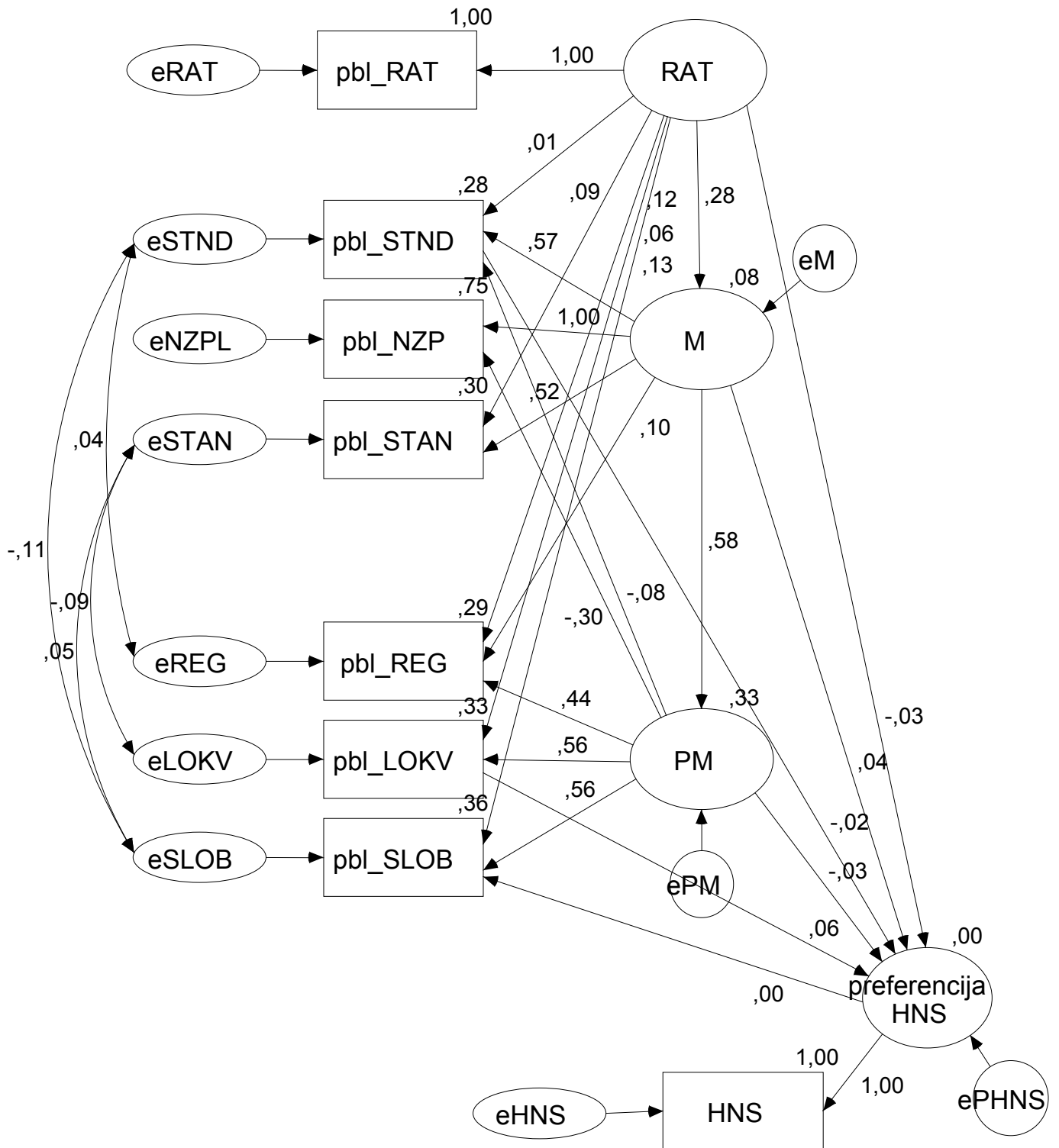
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HNS-a

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 12,351 (14 df) P = ,578

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P43

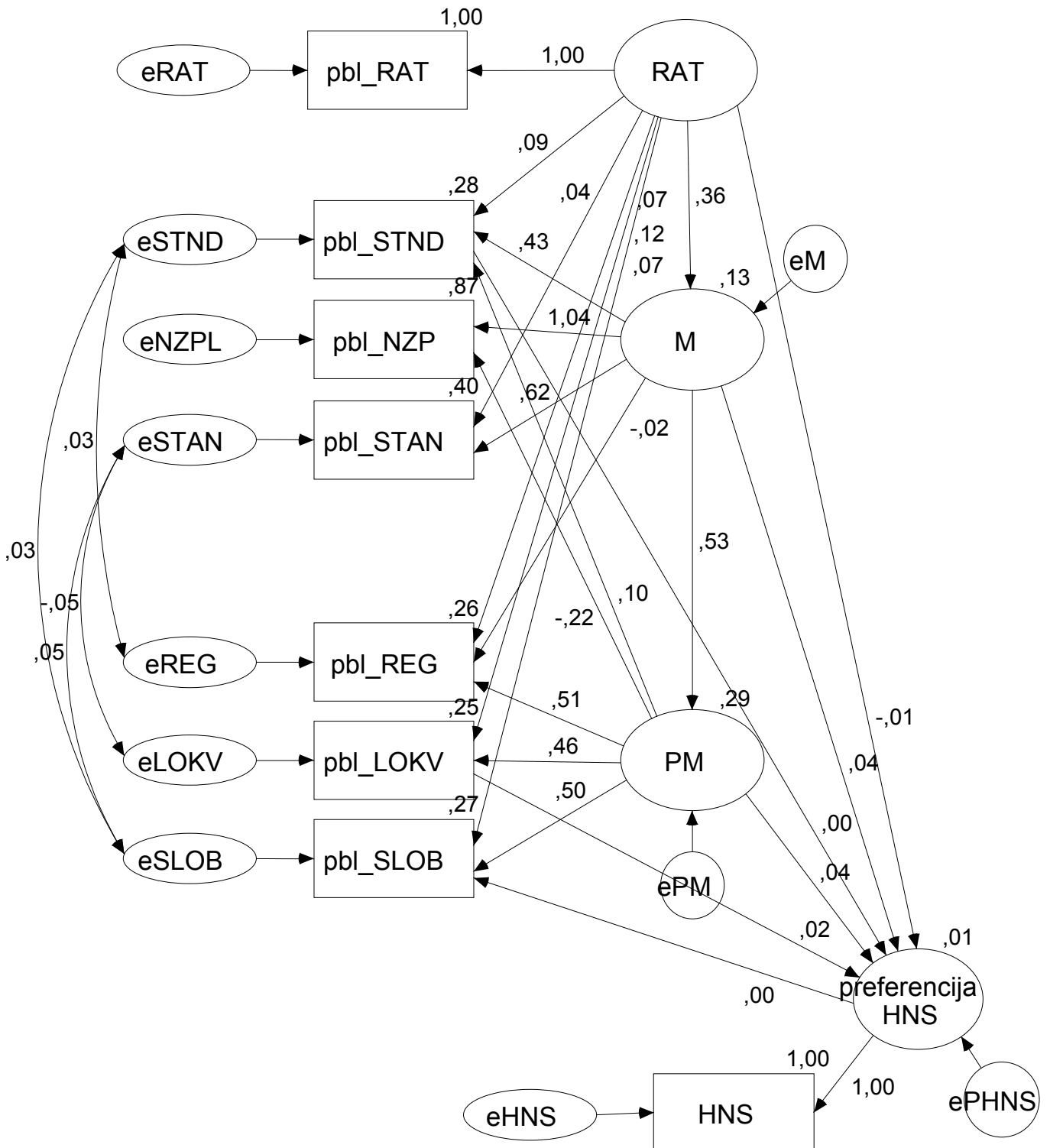
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HNS-a

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 12,351 (14 df) P = ,578

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P44

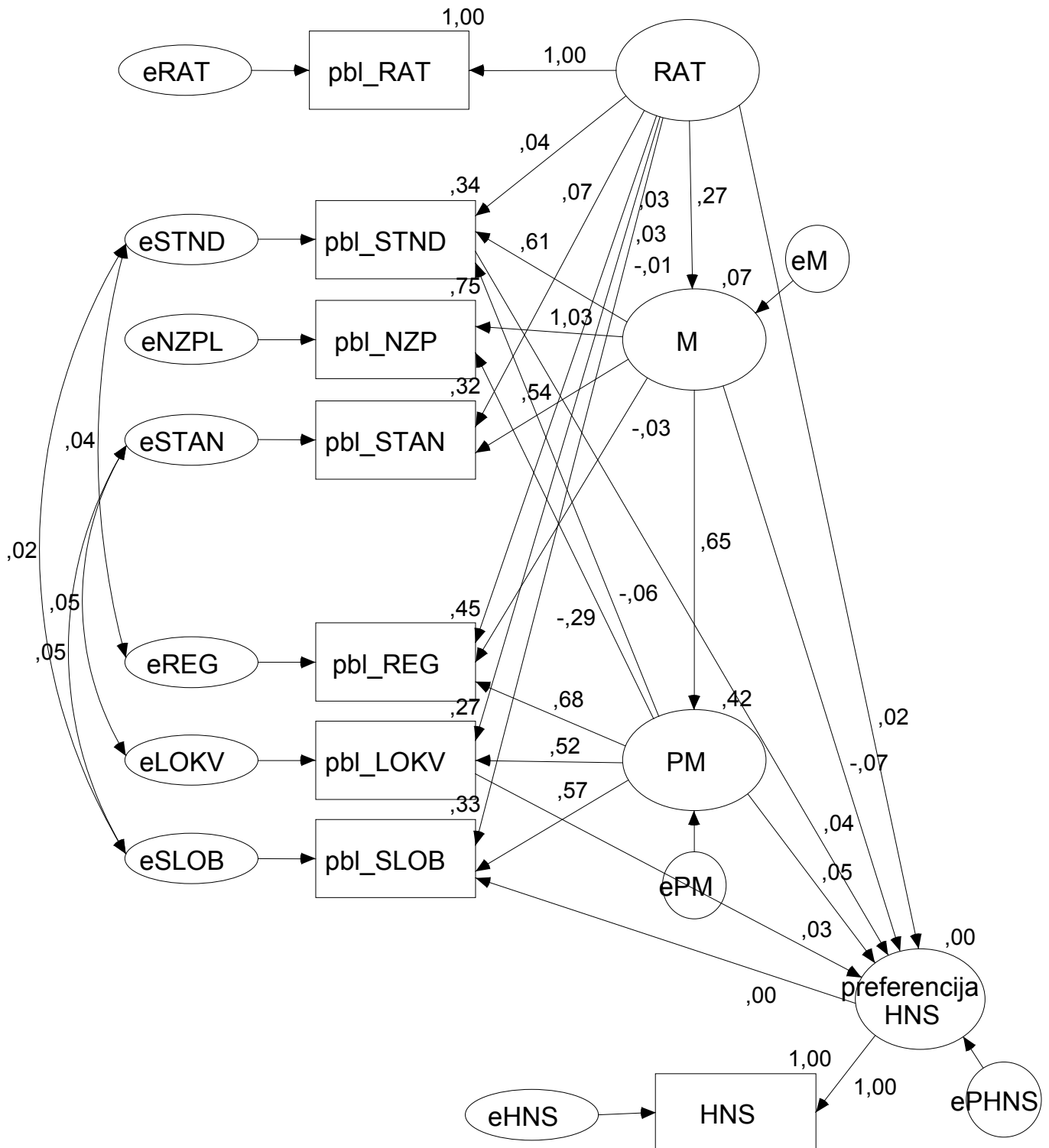
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HNS-a

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 12,351 (14 df) P = ,578

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P45

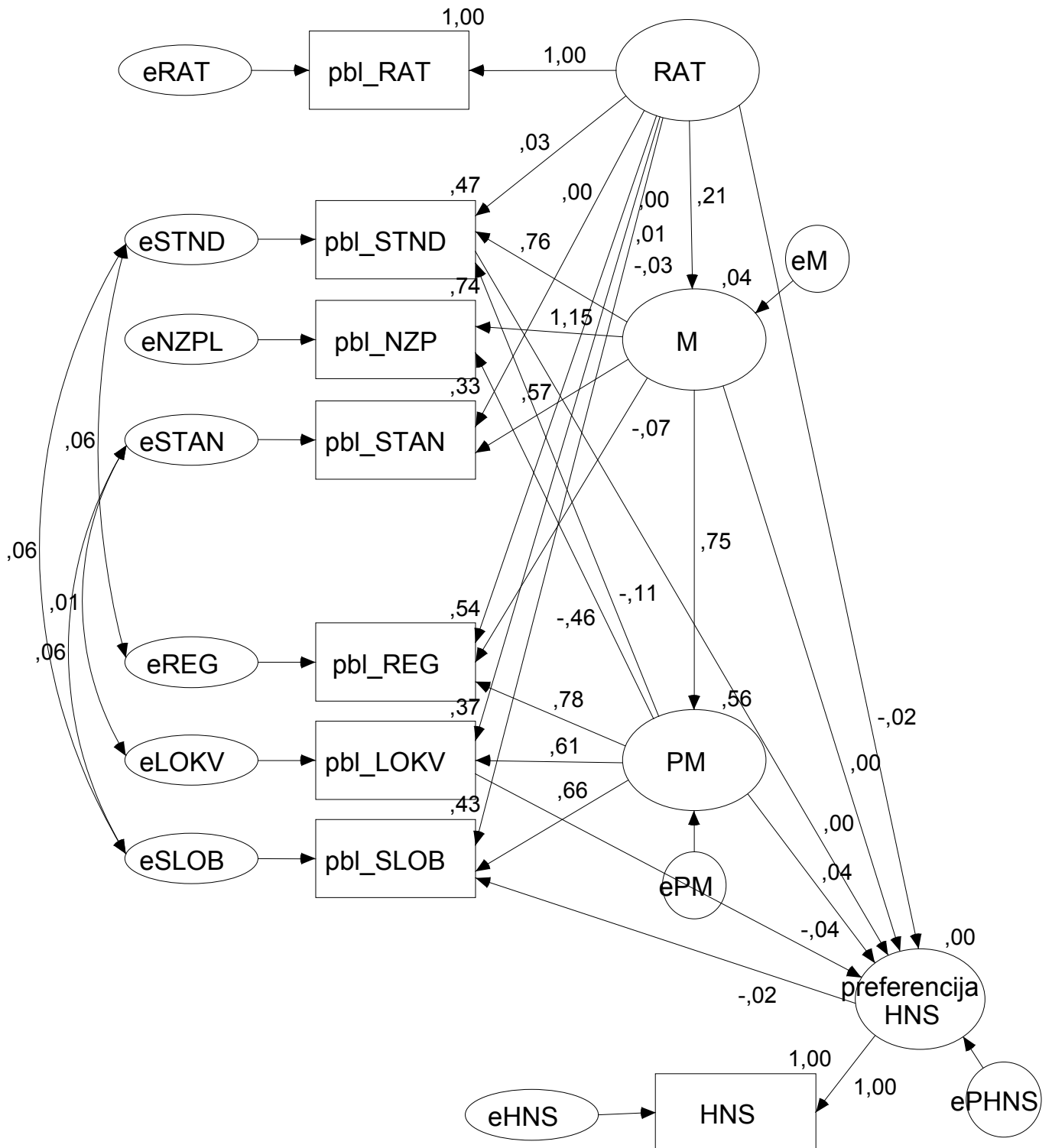
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HNS-a

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 12,351 (14 df) P = ,578

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P46

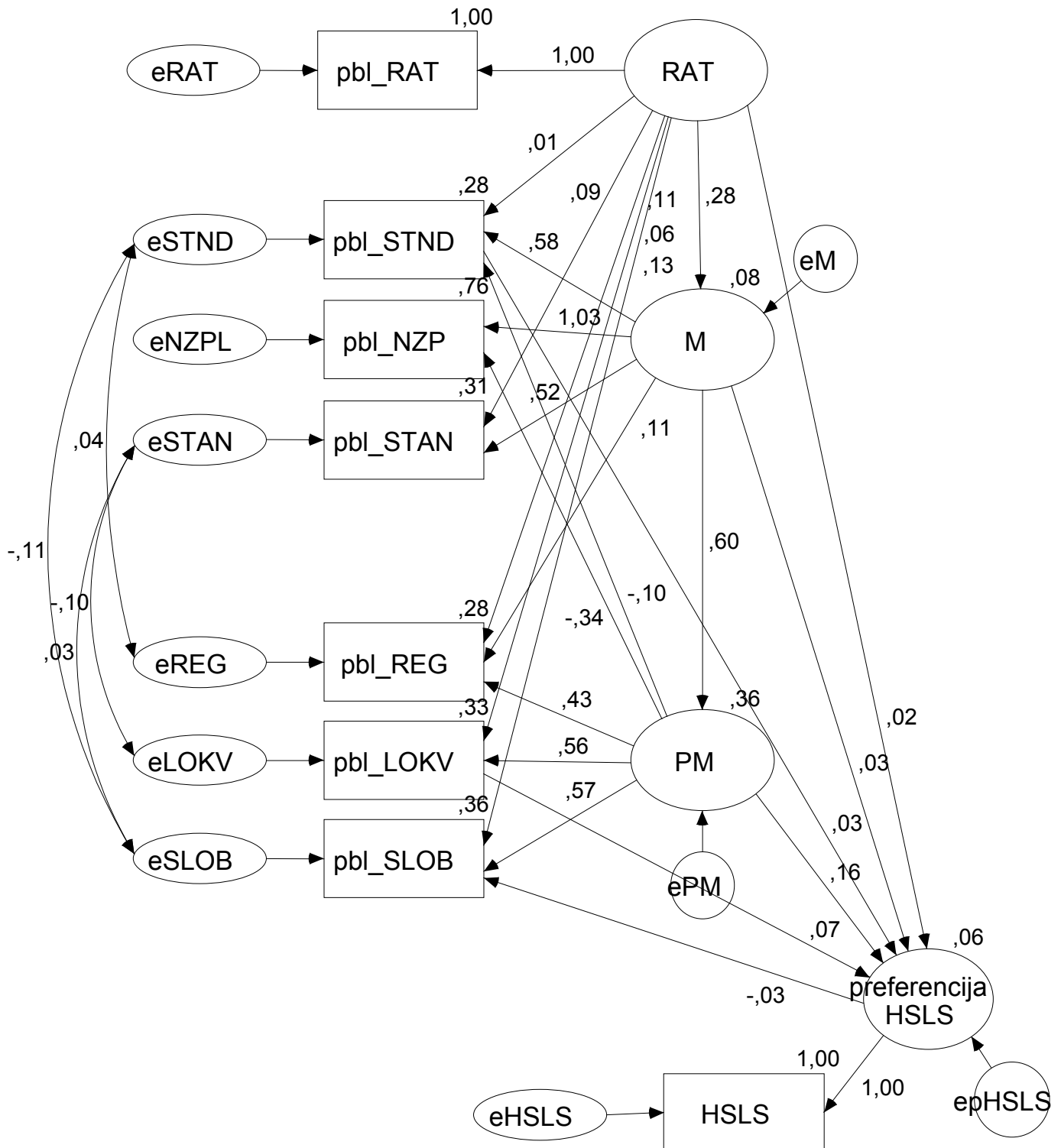
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSLs-a

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 27,677 (14 df) P = ,016

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,010 ECVI = ,028

Slika P47

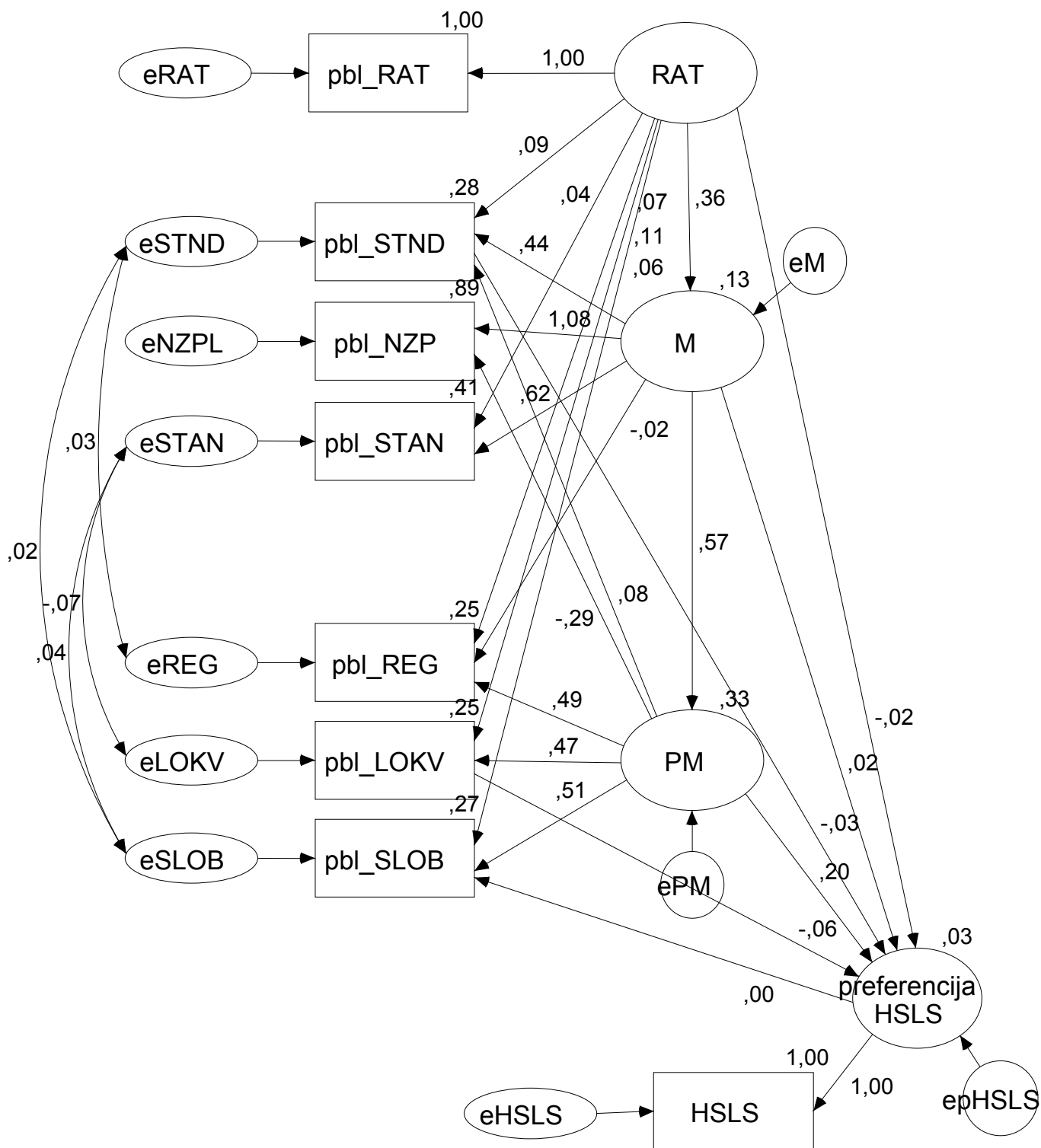
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSLS-a

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 27,677 (14 df) P = ,016

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,010 ECVI = ,028

Slika P48

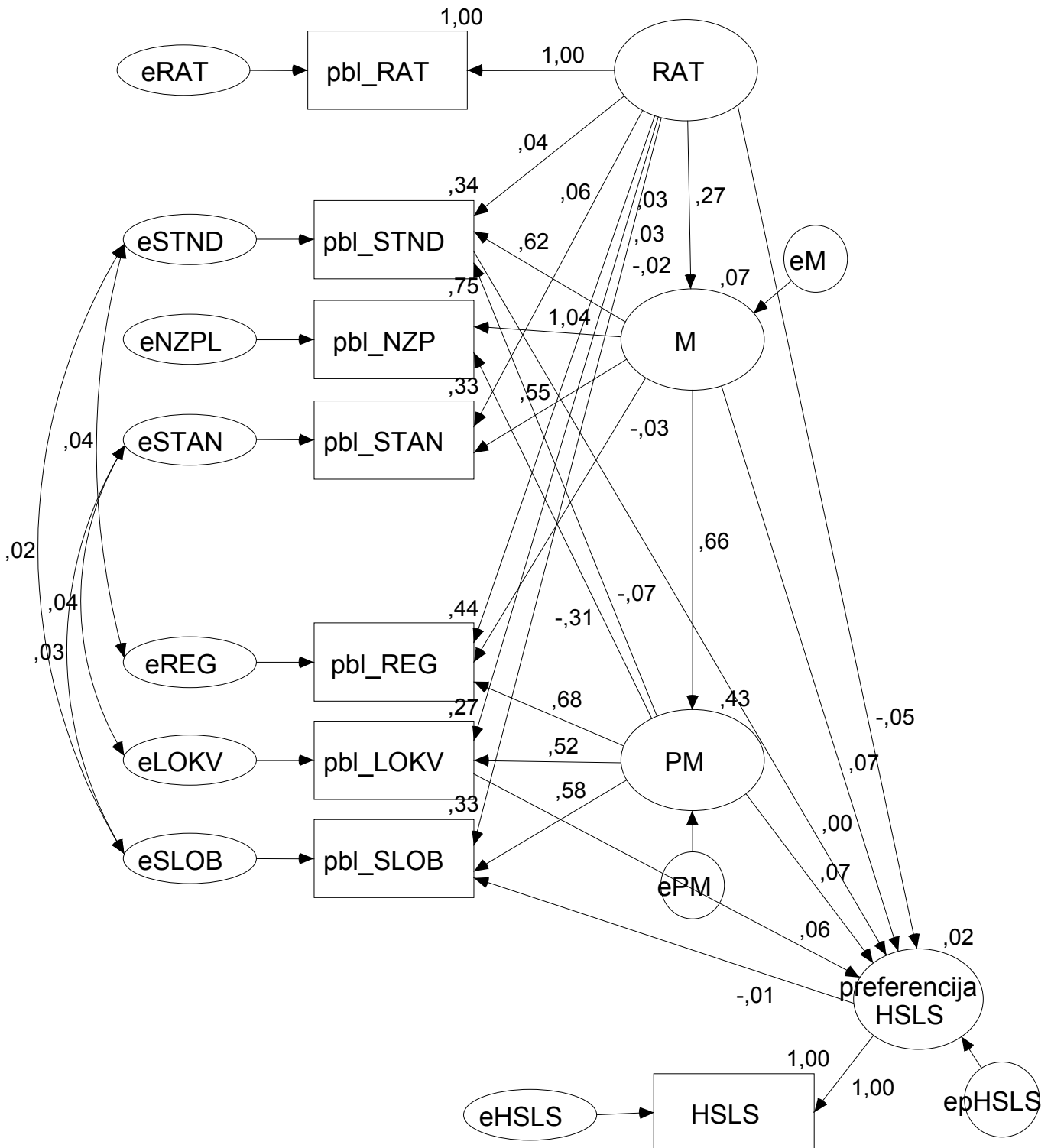
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
preferencije HSLS-a

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 27,677 (14 df) P = ,016

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,010 ECVI = ,028

Slika P49

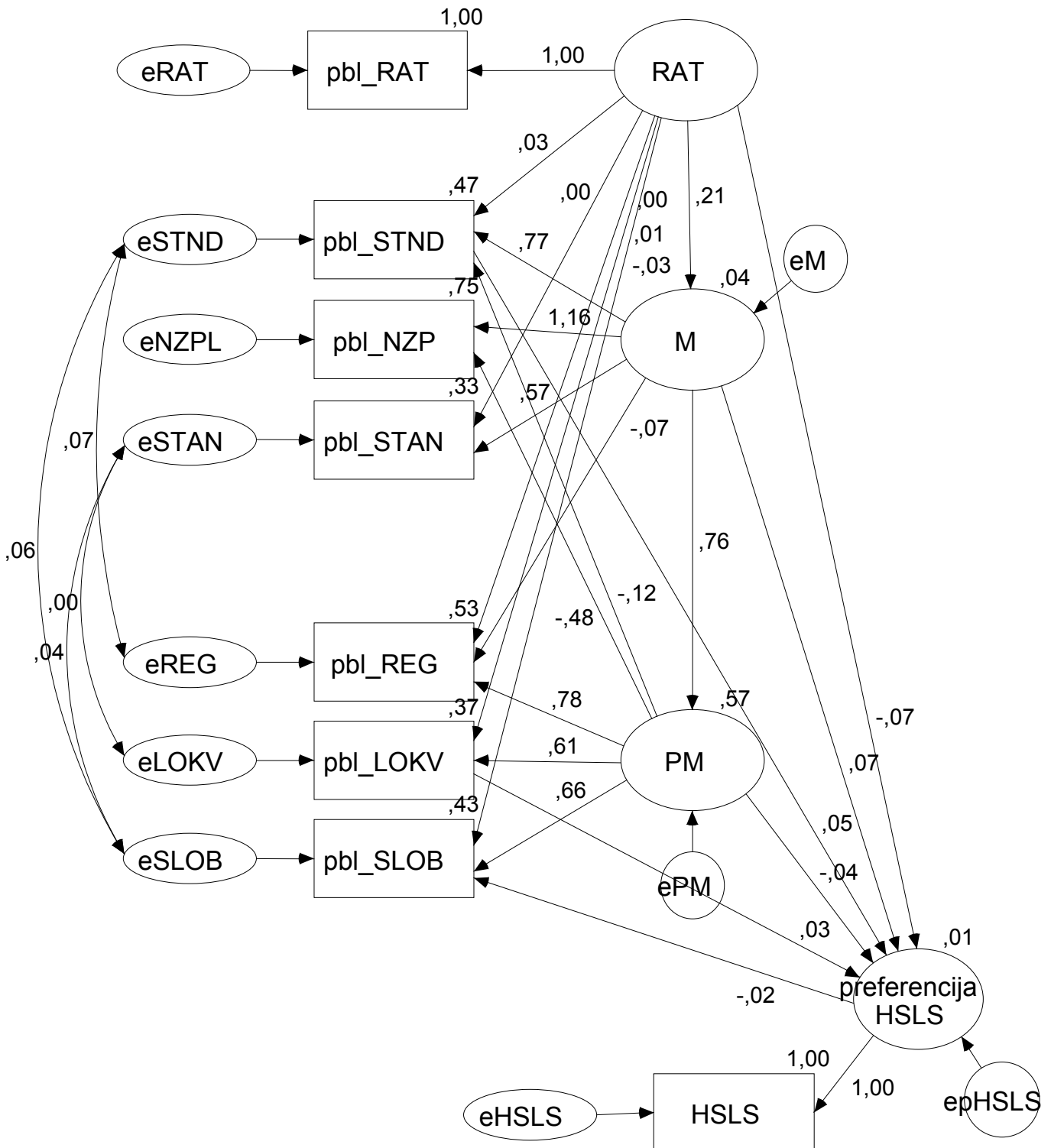
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije HSLS-a

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 27,677 (14 df) P = ,016

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,010 ECVI = ,028

Slika P50

Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije SDP-a

Model za 1993. godinu

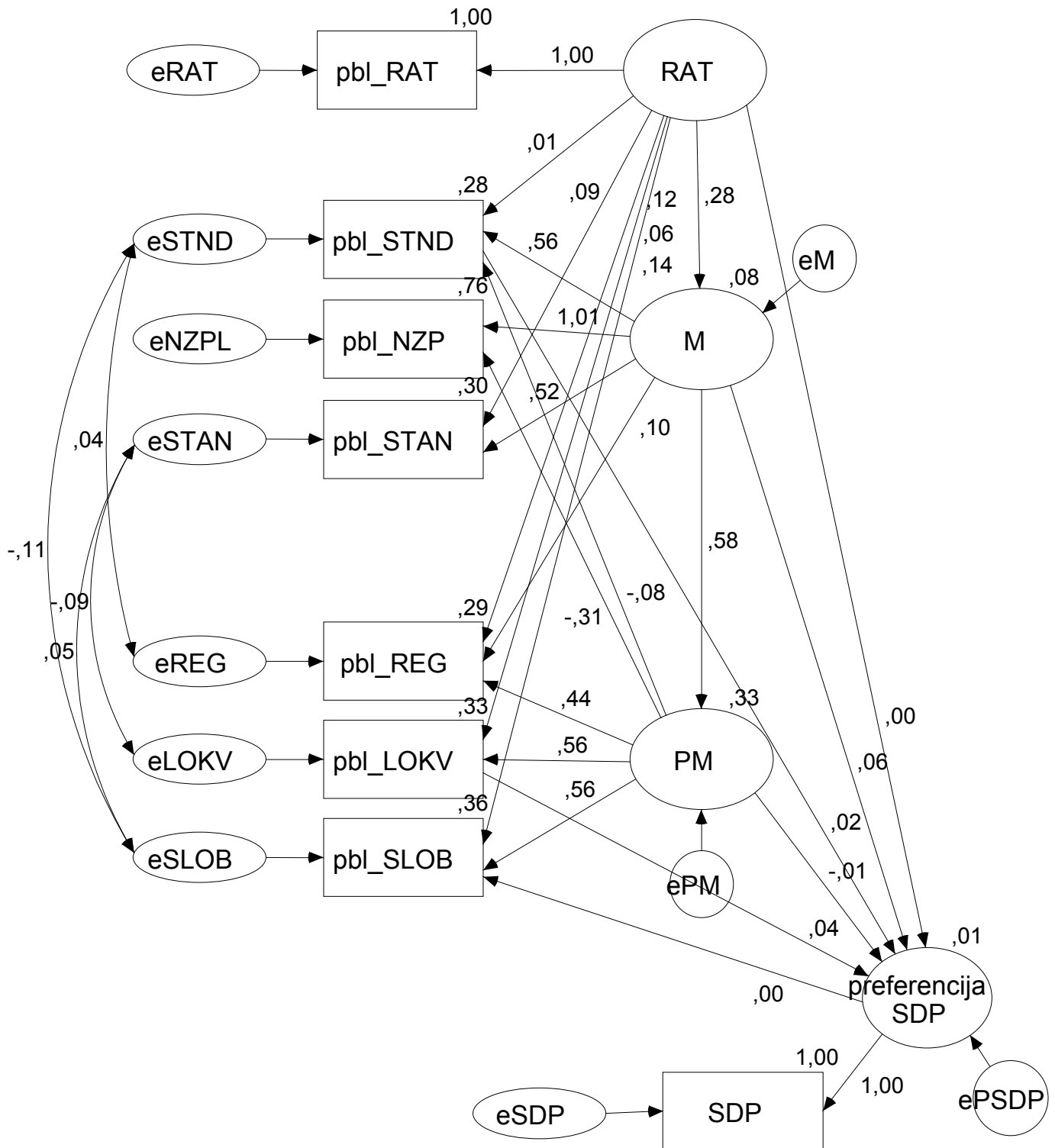
Chi sq (cmin) = 13,356 (14 df) P = ,499

Fmin = ,001

Pclose = 1,000

RMSEA = ,000

ECVI = ,027

Slika P51

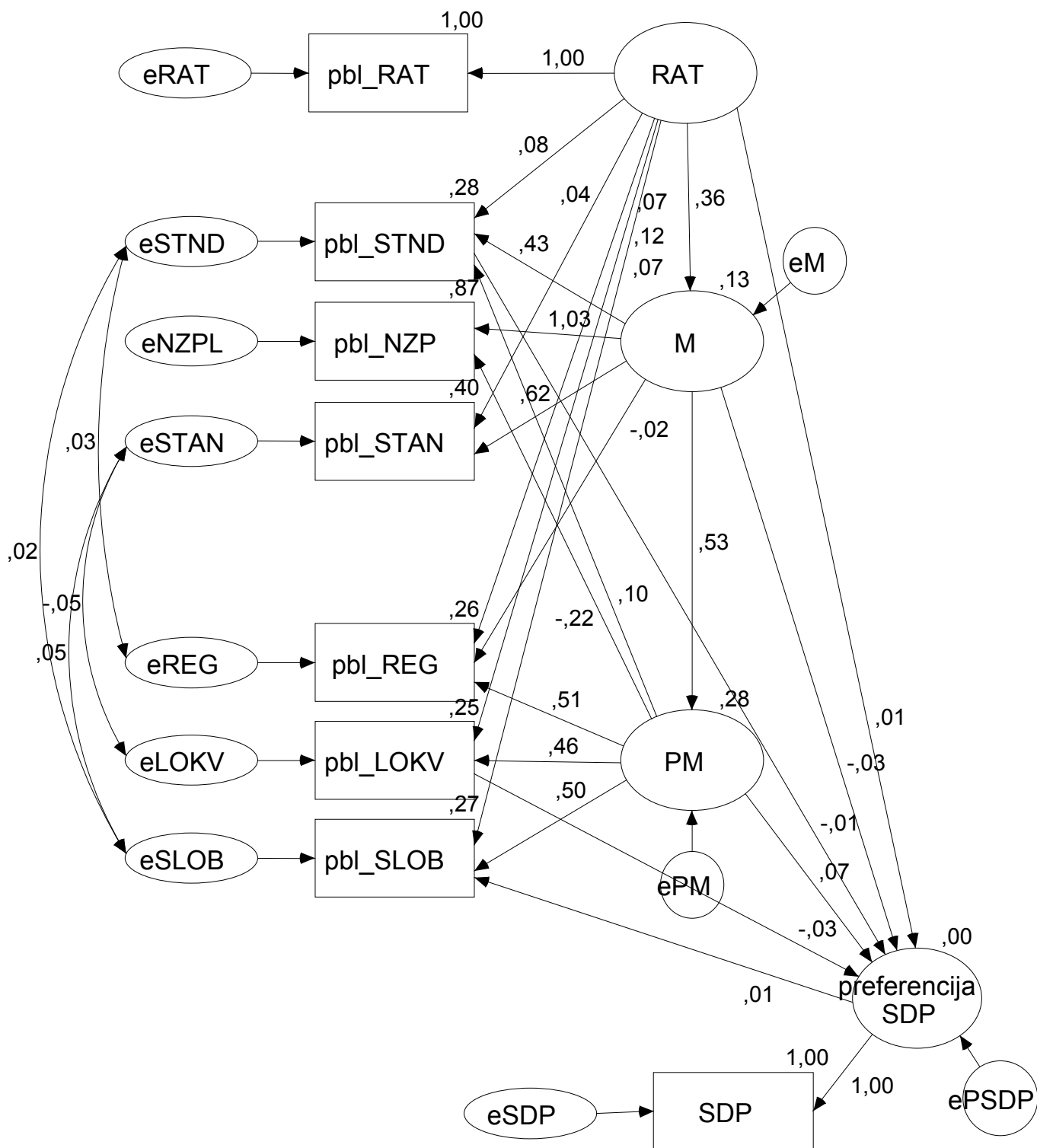
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije SDP-a

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 13,356 (14 df) P = ,499

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P52

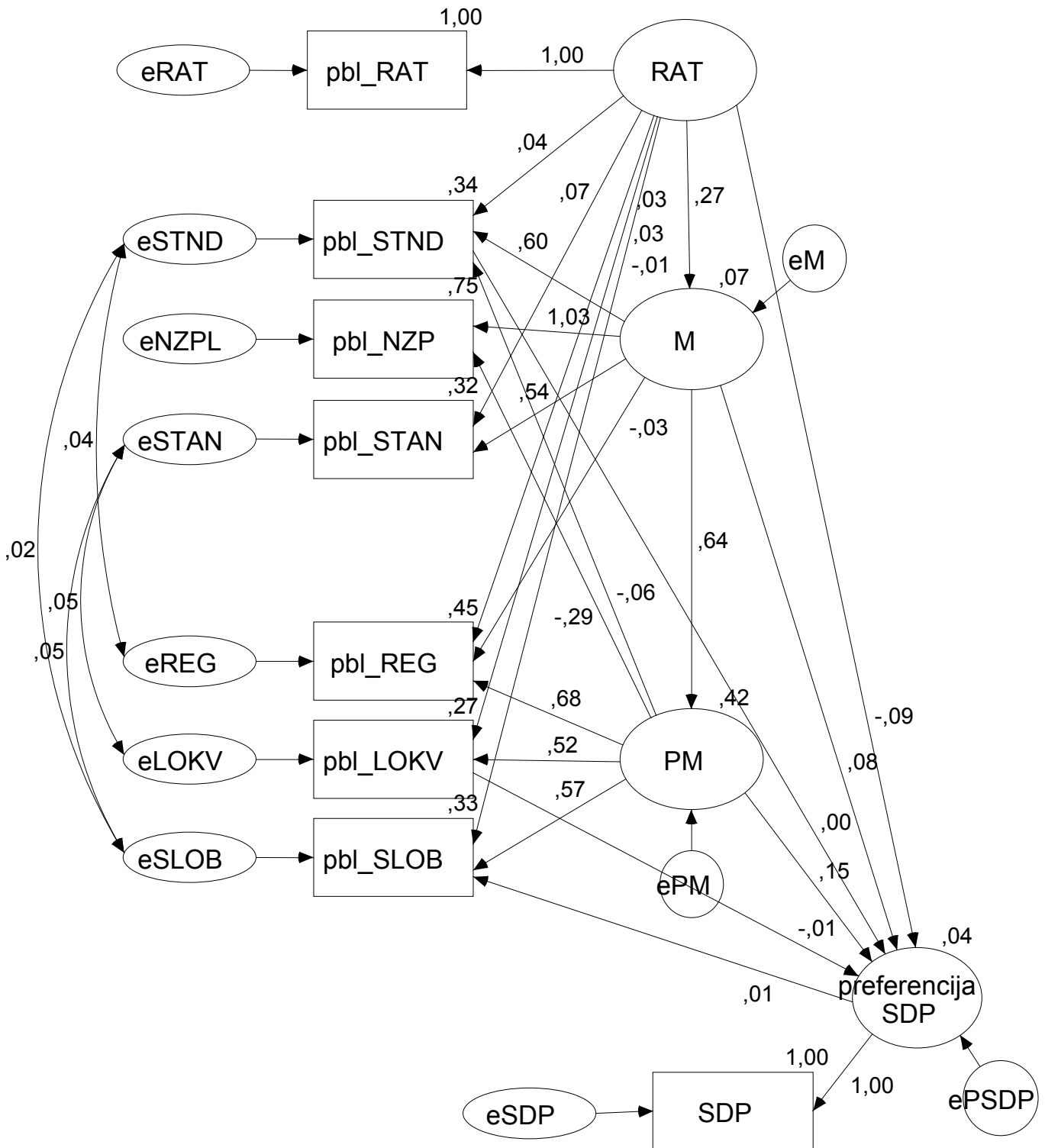
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije SDP-a

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 13,356 (14 df) P = ,499

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P53

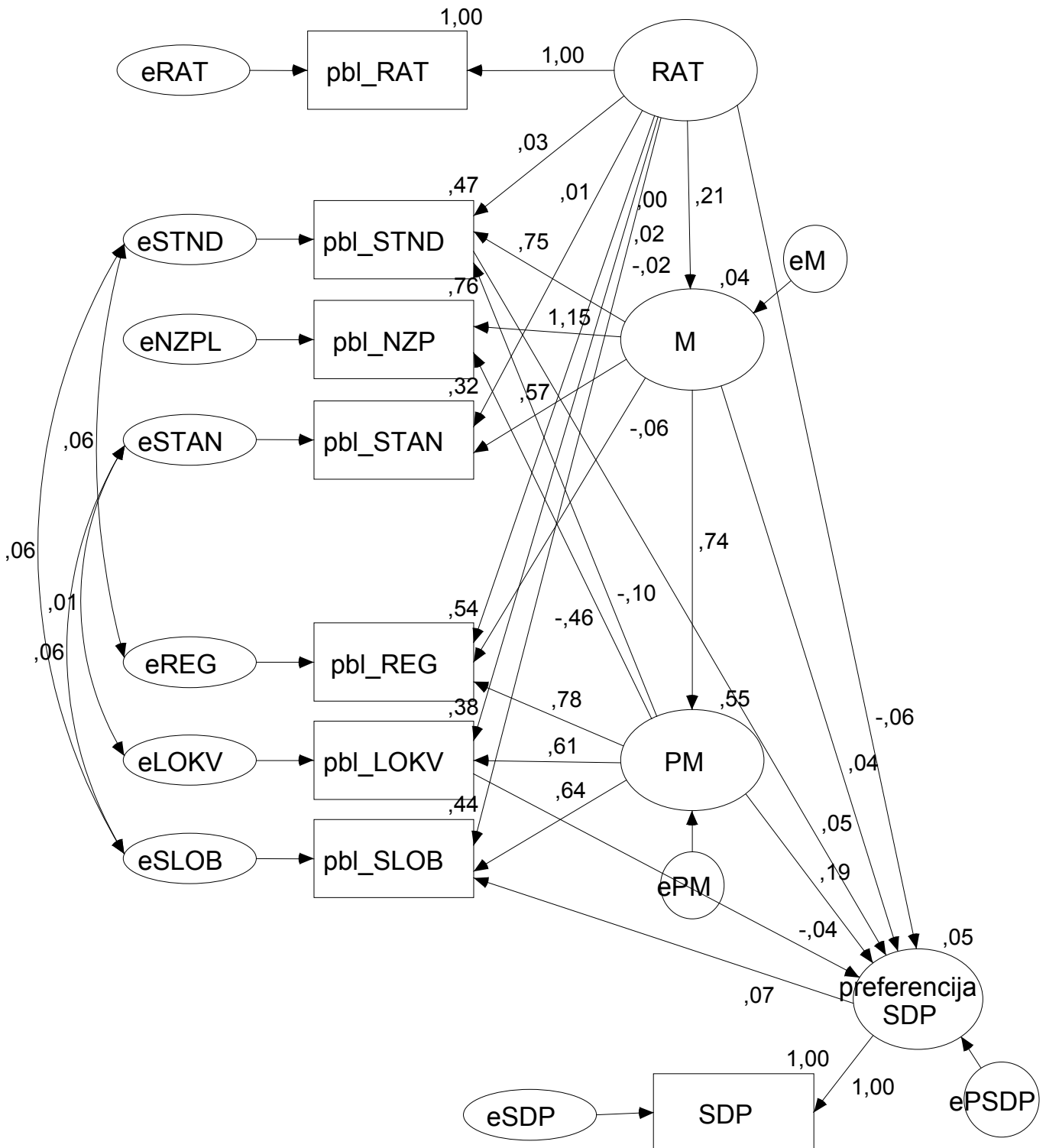
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i preferencije SDP-a

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 13,356 (14 df) P = ,499

Fmin = ,001 Pclose = 1,000

RMSEA = ,000 ECVI = ,027

Slika P54

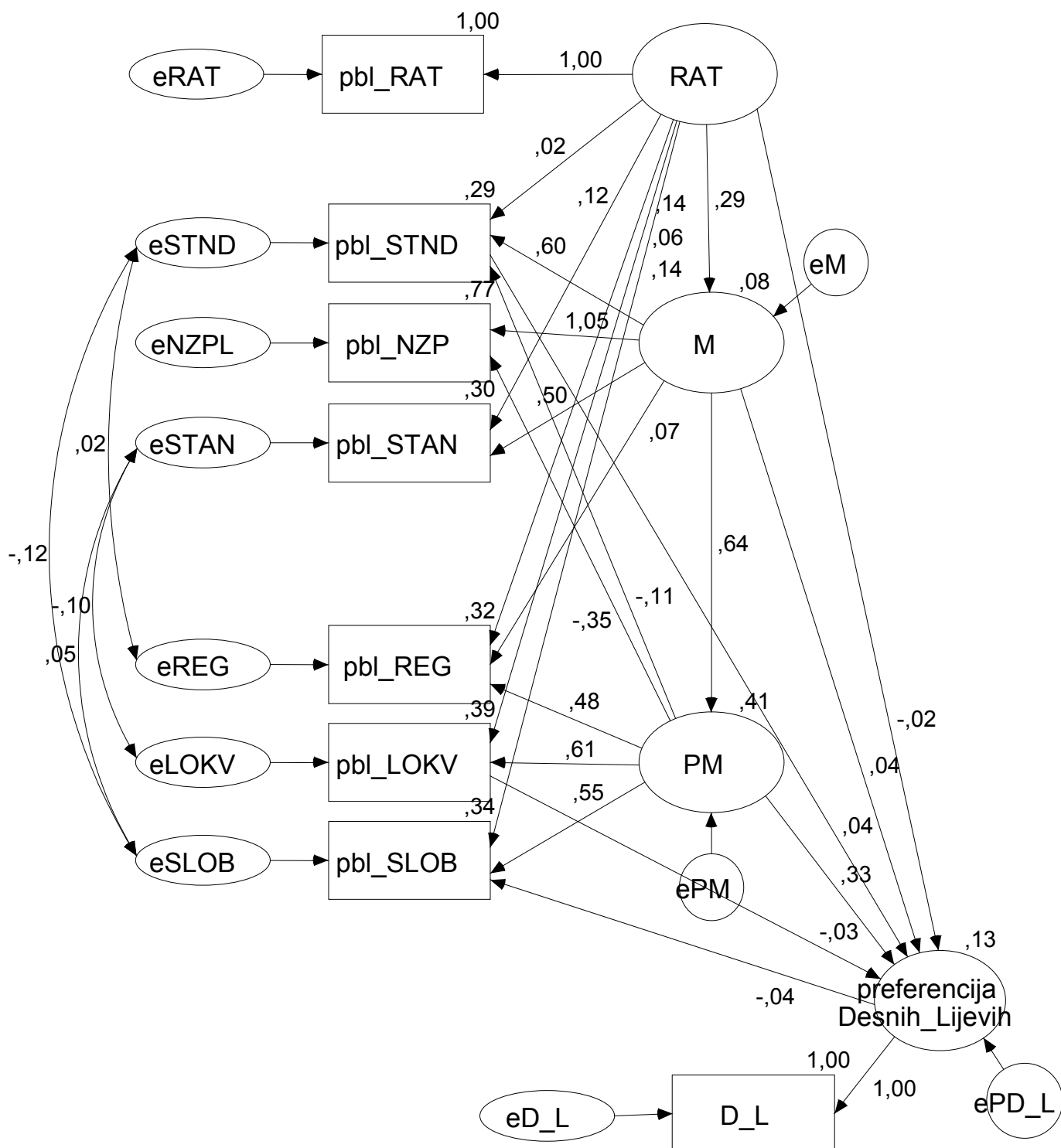
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
 preferencije dimenzije desno-lijevo

Model za 1993. godinu

Chi sq (cmin) = 19,382 (14 df) P = ,151

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,007 ECVI = ,038

Slika P55

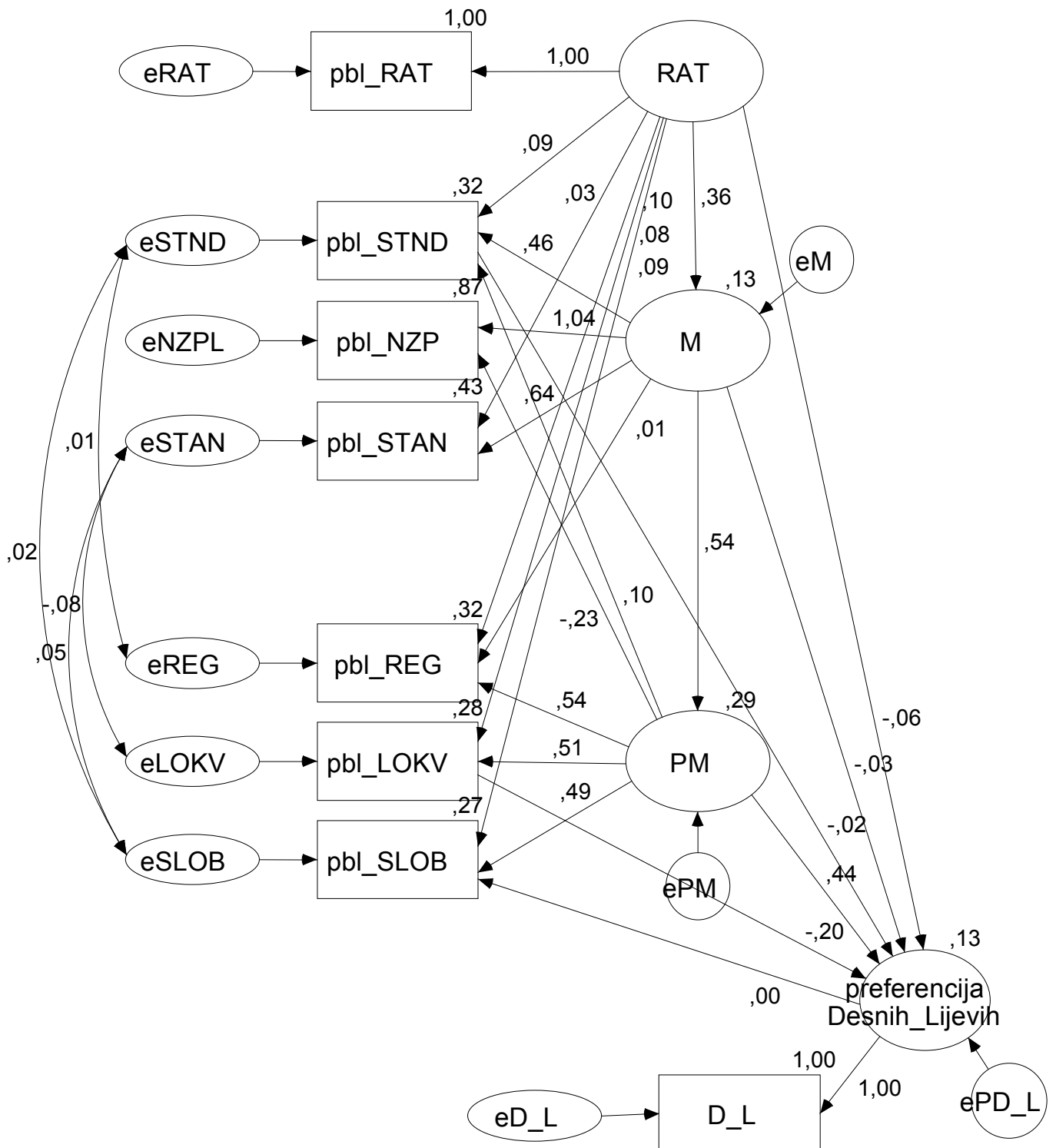
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
 preferencije dimenzije desno-lijevo

Model za 1994. godinu

Chi sq (cmin) = 19,382 (14 df) P = ,151

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,007 ECVI = ,038

Slika P56

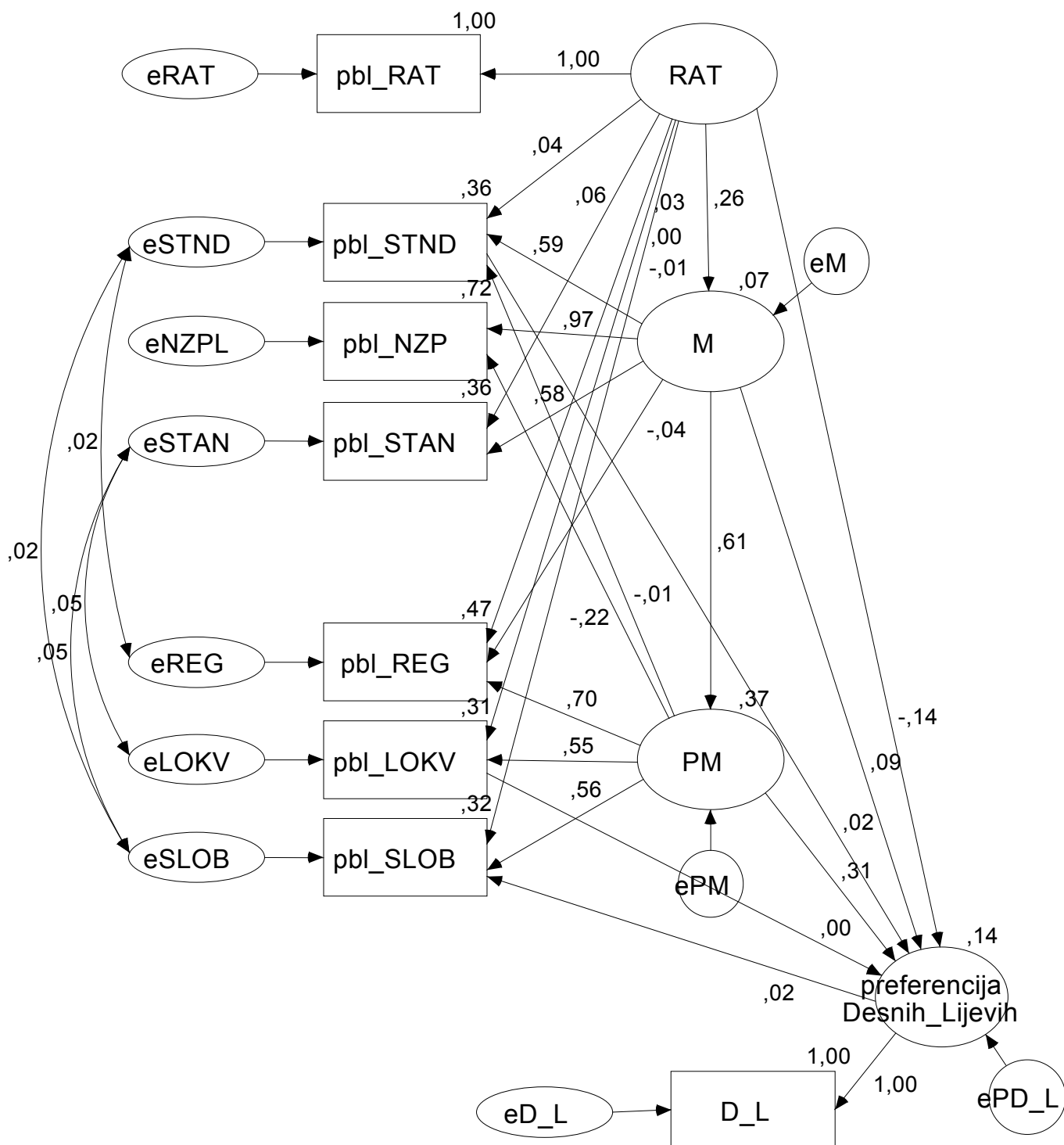
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
 preferencije dimenzije desno-lijevo

Model za 1996. godinu

Chi sq (cmin) = 19,382 (14 df) P = ,151

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,007 ECVI = ,038

Slika P57

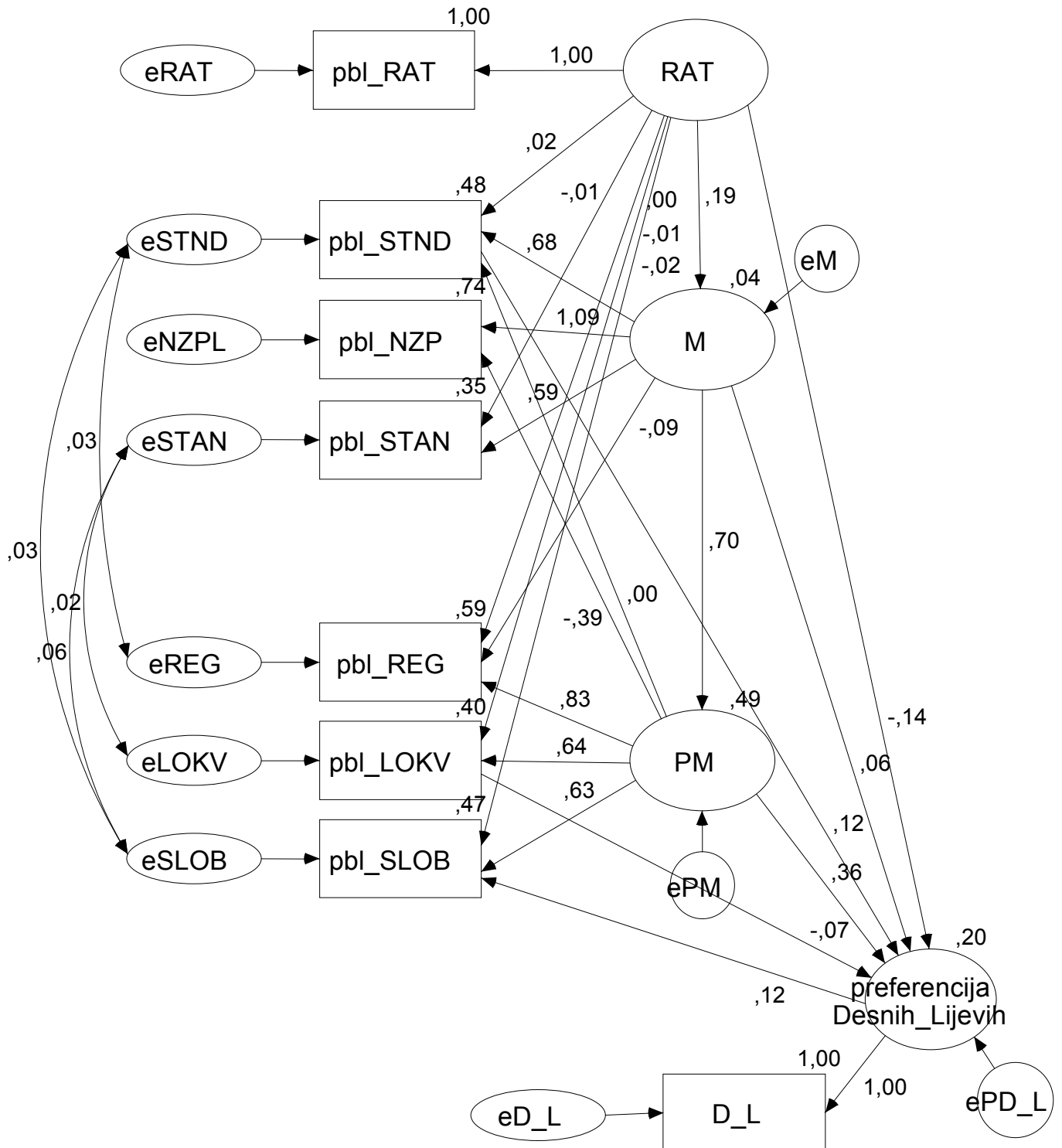
Model dimenzionalnost političke problematike (political issues) i
 preferencije dimenzije desno-lijevo

Model za 1998. godinu

Chi sq (cmin) = 19,382 (14 df) P = ,151

Fmin = ,003 Pclose = 1,000

RMSEA = ,007 ECVI = ,038

Cases

Abelson, R.P., Aronson, E., McGuire, W.J., Newcomb, T.M., Rosenberg, M.J., Tannenbaum, P.H. 1968.	51
Achen, C.H. 1975.	55
Adorno, T.W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N. 1950.	10, 30, 32, 59, 78, 142
Allport, G.W. 1935.	8
Allport, G.W. 1950.	81
Allport, G.W. 1954.	81
Allport, G.W. 1961.	40
Allport, G.W., Odbert, H.S. 1936.	44
Allport, G.W., Ross, J.M. 1967.	38
Allport, G.W., Vernon, P.E., Lindzey, G. 1960.	40
Almond, G.A., Verba, S. 1963.	39, 78, 147
Anderson, N.H. 1968.	44
Anderson, T.W. 1963.	108, 123
Arbuckle, J.L. 1997.	103
Bagley, C.R. 1970.	38, 81
Bagley, C.R., Wilson, G.D., Boshier, R. 1970.	38, 93
Bahtijarević, Š., Šiber, I., Zvonarević, M. 1989.	70
Bahtijarević, Š., Zvonarević, M. 1987.	70
Berger, P.L. 1995.	62, 77, 170
Bishop, G.F., Oldendick, R.W., Tuchfaber, A.J., Bennett, S.E. 1978.	56
Bishop, G.F., Oldendick, R.W., Tuchfaber, A.J., Bennett, S.E. 1980.	54
Bishop, G.F., Tuchfaber, A.J., Oldendick, R.W. 1978.	56

Brown, R. 1964.	31
Browne, M.W. 1984.	102
Bulat, N., Štrelov, D. 1995.a	71, 72, 100, 139
Bulat, N., Štrelov, D. 1995.b	74, 75
Burić, I. 1992.	71
Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E., Stokes, D.E. 1960.	33, 39, 53, 54
Campbell, D.T. 1963.	41
Carlson, M.B. 1934.	9
Carmines, E.G., Stimson, J.A. 1982.	59
Cattell, R.B. 1966.	101
Christie, R., Jahoda, M. 1954.	13
Converse, P.E. 1964.	53, 55, 57, 104, 136
Converse, P.E. 1970.	53, 55
Converse, P.E. 1975.	53, 54
Converse, P.E., Markus, G.B. 1979.	53, 55
Coulter, T.T. 1953.	13, 21
Ćorić, Š.Š. 1998.	78, 81
Dahrendorf, R. 1996.	62, 170
Efron, B., Tibshirani, R.J. 1993.	113
Erikson, R.S. 1979.	55
Eysenck, H.J. 1944.	15
Eysenck, H.J. 1951.	19, 93
Eysenck, H.J. 1954.	8, 13, 14, 15, 33, 34, 38, 40, 51, 92, 93, 95, 109, 142
Eysenck, H.J. 1971.	92, 93

Eysenck, H.J., Coulter, T.T. 1972.	93
Ferguson, L.W. 1939.	9
Festinger, L. 1957.	51
Fiske, S.T., Taylor, S.E. 1984.	54
Frenkel-Brunswik, E. 1948.	12
Fuchs, D., Klingemann, H. 1990.	73, 105
Fulgosi, A. 1979.	109
Fulgosi, A., Kulenović, A. 1986.	102, 112
George, E.I. 1954.	14, 20
Golubović, Z. 1977.	68
Goodin, R. E., Klingemann, H., 1996.	4
Gosnell, H.F. 1927.	7
Grdešić, I. 1991.	74
Grdešić, I., Šiber, I. 1991.	71
Hague, P., Harris, P. 1993.	87
Harris, D.B., Gough, H.C., Martin, W.E. 1950.	12
Hayduk, L.A. 1996.	100, 150
Hermann, M.G. 1986.	56, 147
Hewitt, J.K., Eysenck, H.J., Eaves, L.J. 1977.	92
Hyman, H.H., Sheatsley, P.B. 1954.	13
Inglehart, R. 1971.	51
Inglehart, R. 1977.	63, 80, 106, 172, 173
Inglehart, R. 1990.	63, 65, 78, 80, 106, 172, 173
Inglehart, R. 1997.	63, 65, 66, 80, 106, 172, 173

James, W. 1907.	19
Jennings, M.K., Niemi, R.G. 1981.	55
Joreskog, K.G. 1971.	102
Joreskog, K.G., Sorbom, D. 1988.	102, 103
Judd, C.M., Milburn M.A. 1980.	104
Kaase, M., Newton, K. 1995.	62, 64
Karajić, N. 1997.	75, 168
Kelley, T.L. 1928.	109
Kerlinger, F.N. 1967.	33
Kerlinger, F.N. 1970.	33, 51
Kerlinger, F.N. 1972.	33, 51
Kish, L. 1965.	84, 85, 86, 87
Klingemann, H. 1972.	73
Knutson, J.N. 1973.	56
Kornhauser, W. 1959.	32
Krzanowski, W.J. 1987.	113
Lalić, D. 1995.	71
Lamza, V. 1992.	71, 95
Lamza-Posavec, V. 1995.	18, 71, 88, 95
Lamza-Posavec, V. 1997.	71
Lamza-Posavec, V., Rimac, I. 1997.	71, 74
Lasswell, H.D. 1927.	7
Lasswell, H.D. 1930.	7
Lasswell, H.D. 1935.	7

Lasswell, H.D. 1936.	7
Lasswell, H.D., Blumenstock, D. 1939.	7
Lasswell, H.D., Casey, R.D., Smith, B.L. 1935.	7
Lazarsfeld, P.F., Berselson, B., Gaudet, H. 1944.	5, 16
Leach, P.J. 1967.	14
Lippmann, W. 1922.	52
Lipset, S.M. 1960.	31, 32
Macdonald, S.E., Listhaug, O., Rabinowitz, G. 1991.	115
Mannheim, K. 1953.	50
Maslow, A.H. 1954.	42, 66, 80
McClosky, H. 1958.	30, 59
McClosky, H. 1967.	31, 59
McClosky, H., Brill, A. 1983.	57
McDougall, W. 1908.	7
McGaw, B., Joreskog, K.G. 1971.	101, 112
McGuire, W.J. 1985.	54
Meadow, M.J., Kahoe, R.D. 1984.	81
Melvin, D. 1955.	13
Merelman, R.M. 1986.	105
Merriam, C.E. 1925.	6
Merriam, C.E. 1931.	7
Merriam, C.E., Gosnell, H.F. 1924.	6
Merriam, C.E., Gosnell, H.F. 1929.	7
Milas, G. 1992.	71, 72, 99

Milas, G. 1997.	75
Milas, G. 1998.	74, 98
Milas, G. 1998.b	93, 109
Milas, G., Rihtar, S. 1997.	75, 93
Milas, G., Rimac, I. 1994.	71, 72, 100
Minium, E.W., Clarke, R.B. 1982.	84
Newcomb, T.M., Turner, R.H., Converse, P.E. 1965.	41
Nie, N.H., Verba, S., Petrocik, J.R. 1979.	55, 59, 105, 136
Page, B.I., Shapiro, R.W. 1982.	57
Pappi, F.U. 1983.	73
Pappi, F.U. 1996.	73, 105
Peabody, D. 1961.	33
Peabody, D. 1966.	33
Petty, R.E., Cacioppo, J.T. 1981.	57
Popović, M., Ranković, M. 1981.	60
Ray, J.J. 1973.	33, 34
Ray, J.J. 1984.	14
Ray, J.J. 1985.	14
Reyment, R., Joreskog, K.G. 1996.	108, 112, 123
Rimac, I. 1992.	74, 98
Rimac, I. 1998.	75, 140, 170
Rimac, I., Rihtar, S., Oliveira-Roca, M. 1992.	84
Rokeach, M. 1960.	22
Rokeach, M. 1968.	40, 41

Rokeach, M. 1973.	39, 94, 146
Sani, G. 1974.	73
Schuman, H., Presser, S. 1977.	54
Sharot, T. 1986.	87
Shils, E.A. 1954.	13
Sniderman, P.M., Brody, R.A., Kuklinski, J.H. 1984.	124
Sniderman, P.M., Brody, R.A., Tetlock, P.E. 1991.	105, 116, 172
Sniderman, P.M., Tetlock, P.E. 1986.	54, 56, 57, 59, 105, 111, 172
Stimson, J.A. 1975.	57, 101, 105, 109, 116, 119, 136, 172
Sullivan, J.L., Piereson, J.E., Marcus, G.E., Friedman, S. 1979.	56
Supek, R. 1977.	68, 70
Sztompka, P. 1993.	61
Šiber, I. 1973.	69
Šiber, I. 1986.	70
Šiber, I. 1991.	74, 128, 170
Šiber, I. 1993.	71, 72, 99
Tajfel, H. 1981.	14
Tetlock, P.E. 1983.	58
Tetlock, P.E. 1984.a	58
Tetlock, P.E. 1984.b	59
Tetlock, P.E. 1989.	14
Thurstone, L.L. 1928.	7
Thurstone, L.L. 1929.	8
Thurstone, L.L. 1947.	9

Thurstone, L.L., Chave, E.J. 1929.	8
Troidahl, C.V., Carter, R.E. 1964.	85
Tucker, L.R. 1951.	101
Turner, J.C. 1987.	14
Watson, G. 1966.	40
Widaman, K. 1993.	102, 112
Wilson, G.D. 1973.	34, 36, 59, 78, 109
Wilson, G.D., Bagley, C.R. 1973.	38
Wilson, G.D., Lillie, F.J. 1972.	39
Wilson, G.D., Patterson, J.R. 1968.	37
Woodruff, A.D. 1942.	41
Wright, Q. 1942.	7
Zakošek, N. 1994.	74
Zeller, J.R. 1992.	18, 57